Êè¿âñüêèé íàö³îíàëüíèé óí³âåðñèòåò ³ìåí³ Òàðàñà Øåâ÷åíêà
²íñòèòóò ïîë³òè÷íèõ òà åòíîíàö³îíàëüíèõ äîñë³äæåíü ÍÀÍ Óêðà¿íè
Ïîñîëüñòâî Ô³íëÿíäñüêî¿ Ðåñïóáë³êè â Óêðà¿í³

ÅÒÍ²×ÍÀ ²ÑÒÎÐ²ß íàðîä³â ªâðîïè

ÓÊÐÀ¯ÍÀ òà Ô²ÍËßÍÄ²ß:
çàõ³äí³ é ñõ³äí³ âïëèâè
íà ³ñòîð³÷íèé òà êóëüòóðíèé ðîçâèòîê

Çá³ðíèê íàóêîâèõ ïðàöü

ÂÈÏÓÑÊ 5

Êè¿в
ÓÍ²ÑÅÐÂ
2000

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 5. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – 134 с.

До збірника наукових праць увійшли статті, надані учасниками симпозіуму “Україна та Фінляндія: західні й східні впливи на історичний та культурний розвиток”, який відбувся 19 – 20 травня 2000 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія:
А.Г.СЛЮСАРЕНКО, д-р іст. наук (голова);
І.Ф.КУРАС, академік НАН України;
В.К.БОРИСЕНКО, д-р іст. наук (відповідальний редактор);
М.І.ГЛАДКИХ, д-р іст. наук;
Л.Л.ЗАЛІЗНЯК, д-р іст. наук;
В.І.СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук;
М.ХАУТАЛА, магістр іст. наук;
В.В.ПИЛИПЕНКО, канд. іст. наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:
01033, Київ, вул.Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства

Рецензенти:
д-р іст. наук Г.А.СКРИПНИК
д-р іст. наук В.Н.СТАНКО

Видання здійснене за підтримки Посольства Фінляндської Республіки в Україні

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

© *Ó Í ²ÑÅÐÂ*, **2000**

ЗМІСТ

ЗАЛІЗНЯК Л. Заселення Північ Східної Європи за даними археології **4**

МИХАЙЛОВА Р. Шийні гривни в прибалтійсько-фінській та волинській середньовічній традиції **10**

ТИЩЕНКО К. Ранні фінські запозичення з індоєвропейських мов **13**

НЕПОКУПНИЙ А. Фінське слово в українській мові: *лайба* на воді та на суходолі **17**

MARI MÄKI-PETÄYS. Border heroism in the Life of Aleksander Nevskiy **22**

МИРОНЧУК А. Фінляндське дворянство в законодавчій Комісії зі створення нового Уложення 1767 – 1774 рр. **28**

JOHANNES REMY. The National Development of Finns and Ukrainians under Russian Empire. Some Comparative Aspects **31**

КОНИК О. Фінське питання в депутатських запитах в ІІІ Державній думі **39**

СЛЮСАРЕНКО А., ПИВОВАР С. До проблеми зародження національної державності в Україні та Фінляндії (спроба історико-порівняльного аналізу) **43**

САВЧЕНКО Г. Українська військова рада Гельсінгфорсу в 1917 році **48**

ПАПАКІН Г. Доля національної еліти України та Фінляндії на зламі епох: Павло Скоропадський і Карл Густав Маннергейм **53**

ПИЛИПЕНКО В. Відносини між Україною та Фінляндією (1918 – 1921 рр.) **59**

ВОЛОДЧЕНКО Ж. Типові тенденції у розвитку музичної культури України і Фінляндії (включно з ХХ століттям) **64**

ПЕККА ХАКАМІЕС. Фактор порубіжжя в етнічних взаєминах населення Східної Фінляндії **69**

ПРІГАРІНА-ТХОРЖЕВСЬКА Т. “Передсвято” в структурі календарної обрядовості слов’янських та фінно-угорських народів **74**

БОРИСЕНКО В., ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ О. Етнокультурна ситуація на Підляшші (за матеріалами експедиції 1997 року **77**

ГРИМИЧ М. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (ХІХ – перша третина ХХ ст.) **81**

СИСИН О. Зміни етнічного складу Львівщини в другій половині ХХ ст. **87**

ТУПИК О. Язичницькі мотиви в українських народних казках про тварин **90**

ПРОСКУРОВА С. Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українця **94**

МОТРИЧУК Р. Використання когнітивного підходу при дослідженні національного характеру **99**

ТРЕТЯК К. Західні та східні впливи на архітектуру України **102**

РУБЛЬОВА Н. Національний чинник у взаєминах світської влади і Римо-католицької церкви в Україні (перша третина ХХ ст.) **107**

ОЛІЙНИК З. Брест-Литовські переговори як зовнішній чинник національної політики РКП(б) щодо України **110**

БОЖКО О.Українці на фронтах громадянської війни. 1917 – 1921 рр. **113**

АВТУШЕНКО І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.) **118**

КРАСНОЖОН Н. Русифікація національних меншин України (1944 – 1953) **123**

ПЕТРОВСЬКИЙ В., ТЕРЕС Н. Етнополітична складова як суттєвий фактор сучасних українсько-російських взаємин (західні інтерпретації) **126**

ІШУНІНА Н. Товариство “Україна – Фінляндія”: історія створення, діяльність, перспективи **131**

Леонід ЗАЛІЗНЯК
Київ

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВНОЧІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ

Східноєвропейську тайгу від Ботнічної затоки до Уральських гір здавна населяють народи фінської мовної групи. Проблема їх етногенези тісно пов'язана зі складним питанням первинної колонізації регіону. Вона розпочалася близько 10 тис. років тому, що зумовило провідну роль археологічних матеріалів у висвітленні процесу заселення лісової смуги між Балтією та Уралом.

Серед археологів поширені дві протилежні концепції заселення півночі Східної Європи – західна з Балтії та східна з Уралу. Фундатором західних витоків найдавнішого населення регіону був Р.Індреко (1948). До цього висновку він дійшов на основі подібності матеріалів розкопаної ним стоянки Кунда в Естонії зі знахідками мезолітичної доби Південної та Західної Балтії. При цьому дослідник визначив лише західний напрям генетичних зв'язків мешканців стоянки Кунда, не вказуючи конкретну археологічну культуру, з якою пов'язані найдавніші мешканці Естонії. Протилежного погляду дотримувався О.Я.Брюсов (1952). На основі аналогій матеріалів Кунди знахідкам з уральських торфовищ він зробив висновок про заселення лісової зони з Уралу аж до Естонії та Фінляндії.

Подальші дослідження показали, що уральські знахідки в цілому молодші за матеріали кундської культури Східної Балтії. Тому кундська людність не могла бути нащадками мігрантів з Уралу. В наш час переважна більшість фахівців з мезоліту півночі Східної Європи (С.К.Козловський, Р.К.Римантене, Л.В.Кольцов, С.В.Ошибкіна, Л.Л.Залізняк, М.Г.Жилін, О.М.Сорокін) тримається думки про домінування під час первинної колонізації лісової смуги між Балтією та Північним Уралом західних міграційних потоків.

Археологічні матеріали переконливо свідчать, що остаточне заселення півночі Східної Європи розпочалося у фінальному палеоліті (13 – 10 тис. р. тому) в процесі деградації скандинавського льодовика. Саме в цей час в басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра із заходу просунулися мисливці на північного оленя області археологічних культур з наконечниками стріл на пластинах – Лінгбі, Красносілля, Свідер. Ці мисливські племена останнього тисячоліття льодовикової доби були найпівнічнішими мешканцями Європи. Тому вони відіграли провідну роль у заселенні півночі континенту, що саме звільнилася від крижаного полону. Басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра близько 10 тис. років тому являли собою своєрідний плацдарм, з якого слідом за відступаючим льодовиком відбувалася первинна колонізація північного сходу Європейського континенту. Однак цим епохальним подіям передували радикальні природні та культурно-історичні зміни, що сталися на Великих європейських рівнинах 14 – 13 тис. років тому, які знаменували початок фінального палеоліту.

Велика європейська низовина простяглася на 2500 км від Темзи на заході через північ Німеччини, Польщу, Полісся до західних відрогів Середньоруської височини. Відступ на північ льодовика, південний край якого 13 тис. р. тому проходив через південь Скандинавського півострова, призвів до встановлення на зазначених низинних просторах однорідних природно-кліматичних умов. Сухий і холодний клімат призвів до поширення холодних тундростепів з багатим травостоєм і невеличкими перелісками холодолюбних сосни та берези. Склалися винятково сприятливі умови для поширення популяції тундрового оленя, що стає головним об'єктом промислу прильодовикових мисливців. В Європі почалася так звана доба північного оленя.

Різке зростання чисельності північного оленя на Великих європейських низинах спричинило до розселення близько 11 тис. р. тому спеціалізованих мисливців на північних оленів культури Лінгбі з Ютландії на південний схід – на Німецьку, Польську, Поліську низовини, в басейни Німану, Верхнього Дніпра, аж до витоків Волги (Clark, 1936, 1975, Schild, 1975, Залізняк, 1989, 1995, 1999). В останнє тисячоліття льодовикової доби (IX тис. до н.е.) на цьому лінгбійському генетичному підгрунті постали три споріднені культури – Аренсбург Північно-Німецької, Свідер Польської та Поліської низовин та Красносілля Полісся та Верхнього Дніпра.

Культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер та Красносілля X – IX тис. до н.е. утворюють область культур з наконечниками стріл на пластинах. Саме останні є культуро-визначальними для цих споріднених спільнот, що відрізняються одна від одної, перш за все, за формою крем'яних наконечників стріл (Рис.1). На стоянках культури Лінгбі знаходять великі, грубі наконечники з масивними черешками (Рис.1, 16 – 18). Подібні до них, але значно менші за розміром наконечники прямого нащадка Лінгбі красносільської культури Полісся та Верхнього Подніпров'я (Рис.1, 12 – 15). Для свідерських пам'яток басейнів Вісли, Прип'яті та Німану властиві видовжені наконечники на пластинах з плоскою підтескою черешка та вістря зі споду (Рис.1, 9 – 11).

© Л.Залізняк, 2000

Численні археологічні джерела дозволили різним дослідникам фінального палеоліту Східної Європи реконструювати динаміку культурно історичних процесів на зламі льодовикової доби, які привели до первинної колонізації людиною безмежних просторів півночі Східної Європи після їх звільнення від льодовикових явищ (Clark, 1936, 1975, Schild, 1975, Римантене, 1971, Кольцов, 1977, Залізняк, 1989, 1995, 1998, 1999, Ксензов, 1988, Копытин, 1992, Tanged points., 1999). Обмежений обсяг даної праці дозволяє дуже коротко зупинитися на головних аспектах цієї реконструкції.

Саморозвиток культури Лінгбі в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра зумовлював подальше удосконалення та здрібнення знарядь і, врешті решт привів на початку IX тис. до н.е. до формування красносільської культури. У цей же час в багатих на якісну крем'яну сировину регіонах Верхньої Вісли та Прип'яті від лінгбійської традиції відгалузилася свідерська. Із Західного Полісся свідерці поступово розселяються на північний схід, займають все Полісся та басейн Німану. Під їхнім тиском красносільці переселяються на Верхній Дніпро і далі до витоків Волги.

Сучасний стан знань дає підстави реконструювати три послідовні і наростаючі за інтенсивністю хвилі фінальнопалеолітичних мігрантів, що рухалися з заходу через басейн Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра на Верхню Волгу. Маються на увазі носії культурних традицій Лінгбі, Красносілля, Свідер. Цей же напрям міграцій зберігся на межі плейстоцену і голоцену та в ранньому голоцені. Різке ранньоголоценове потепління близько 10 тис. р. тому призвело до заростання північного заходу Східної Європи сосново-березовими лісами і відходу північних оленів із регіону у північно-східному напрямі. Оскільки північний олень був головним об'єктом промислу фінальнопалеолітичної людності, остання була змушена рухатися слідом за оленями у північно-східному напрямі – з басейну Німану на Даугаву і далі на територію Естонії, Карелії, а з Верхнього Дніпра – на Верхню Волгу (Зализняк, 1989, рис. 44). Саме ці фінальнопалеолітичні мисливці на північного оленя були пращурами ранньомезолітичних культур лісової смуги від Скандинавії до Північного Уралу (Рис.2). Процес переселення нащадків свідерського населення у північно-східному напрямі стимулювався тиском з заходу нових переселенців. Мається на увазі людність кудлаївської та яніславицької культур, що в VIII – VII тис. до н.е. рухалися з басейну Вісли на схід (Рис.2).

Цей процес залюднення півночі Східної Європи нащадками мисливців на північного оленя області культур з наконечниками стріл на пластинах був окремим проявом загальноєвропейської тенденції колонізації цією спільнотою півночі континенту зразу ж після звільнення від льодовикових явищ. Як зазначалося, носії культур з наконечниками стріл на пластинах (аренсбурзької, свідерської, красносільської) в останньому тисячолітті льодовикової доби були найбільш північними мешканцями Європи. Північніше від заселених ними в X – IX тис. до н.е. Середньоєвропейських низин тяглися холодні і безлюдні прильодовикові пустелі або ж води Балтійського льодовикового озера. Різке потепління на грані плейстоцену і голоцену близько 10 тис. р. тому поліпшило кліматичні умови на Півночі Європи. Лісотундрова природно-ландшафтна зона зсунулася далеко на північ. Слідом за стадами тундрового оленя на північ рушили і фінальнопалеолітичні мисливці на оленя аренсбурзької, свідерської та красносільської культур. Просування на північ відбувалося в обхід Балтійського озера по двом головним напрямкам – західному та східному. Західним шляхом з Ютландії на південь Скандинавського півострова рушила людність культур Лінгбі та Аренсбург. З басейнів Німану та Прип'яті Східною Балтією на північ рухалася свідерська людність. Красносільське населення мігрувало на північний схід з Верхнього Подніпров'я на Верхню Волгу (Рис.2).

Відігравши провідну роль у заселенні Півночі Європи, ці носії традицій культур з наконечниками стріл на пластинах стали генетичною основою ранньомезолітичних спільнот лісової зони від Скандинавії до Північного Уралу. Внаслідок відходу постлінгбійського та аренсбурзького населення з Північнонімецької низовини в Скандинавію сформувалися найдавніші ранньомезолітичні спільноти Норвегії та Швеції – Фосна та Комса (Clark, 1936, 1975). Двом фінальнопалеолітичним культурам північного заходу Східної Європи (Свідер, Красносілля) відповідають дві своєрідні культурні єдності раннього мезоліту півночі Східної Європи: Кунда – Бутово та Пісочний Рів – Ієнево. Ця відповідність, а також типологічні паралелі матеріалам цих мезолітичних культур у більш давніх свідерських та красносільських комплексах фінального палеоліту (Рис. 1), дали підстави виводити Кунду – Бутово зі Свідеру (Indreko, 1948, Kozlowski, 1972, 1975, Кольцов, 1977, Зализняк, 1989, 1999), а Пісочний Рів – Ієнево з Красносілля або Східного Аренсбургу (Зализняк, 1989, Кольцов, 1999). Відповідно генетичним зв'язкам цих двох мезолітичних спільнот зі Свідером та Східним Аренсбургом дослідники виділяють у мезоліті лісової смуги Східної Європи постсвідерську та постаренсбурзьку культурні єдності (Зализняк, 1989, с.78, 79) (Рис.1, 1 – 8).

Похідні від культури Лінгбі споріднені свідерська та красносільська (східноаренсбурзька) культурні традиції розвивалися в різних напрямах. Якщо свідерська людність вдосконалювала первинну техніку обробки кременю з метою отримання максимально досконалої пластинчастої заготовки, то красносільці акцентували свою увагу на вторинній обробці сколів. Знаряддя потрібної форми вони отримували

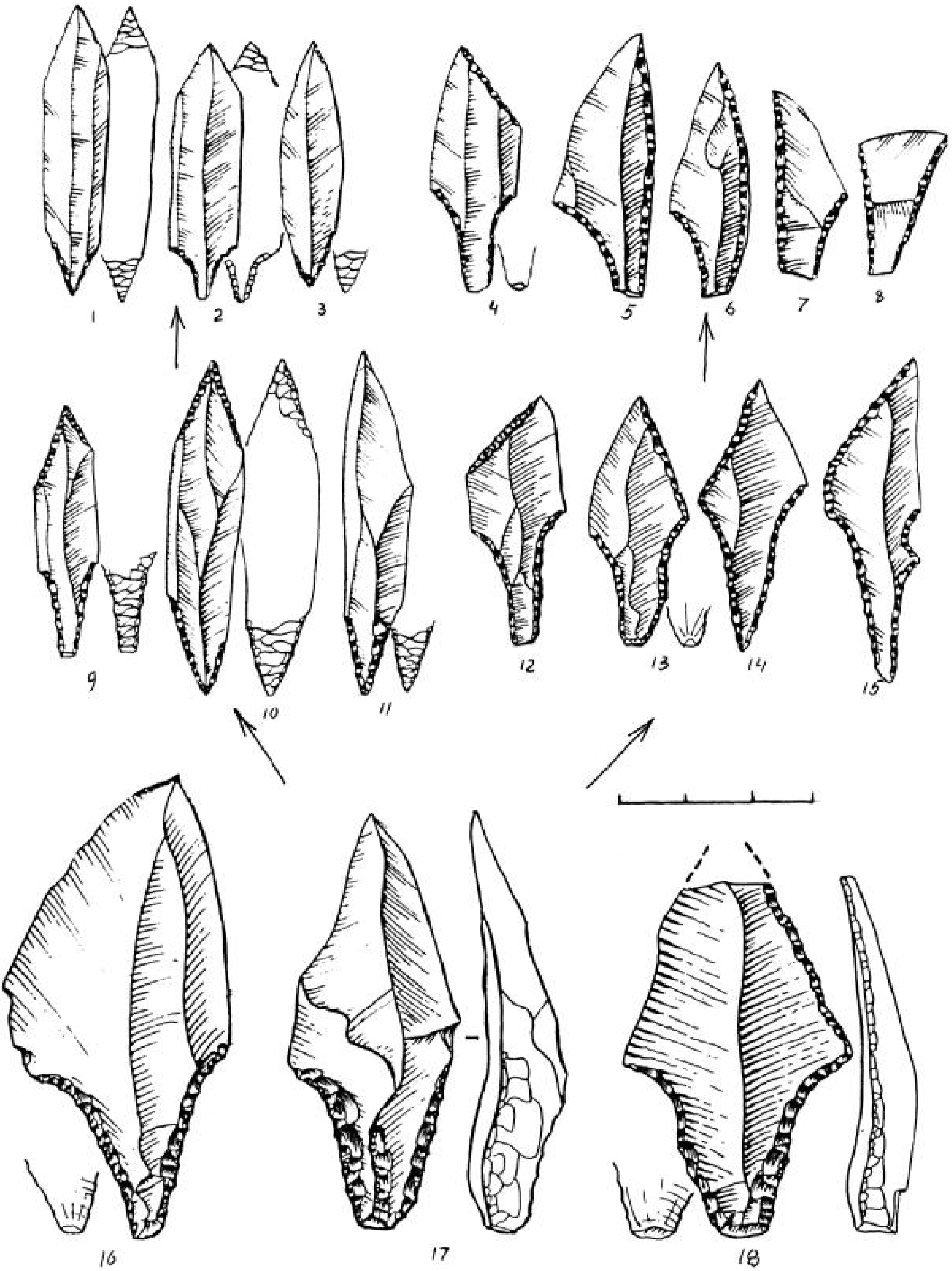
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

Рис. 1. Крем'яні наконечники стріл постсвідерських (1 – 3) та постаренсбурзьких (4 – 8) типів мезоліту лісової зони Східної Європи та фінальнопалеолітичних культур Лінгбі (16 – 18), Свідер (9 – 11) та Красносілля (12 – 15).

Рис. 2. *Карта розселення нащадків лінгбійської, свідерської та красносільської культур у постльодовикову добу в IX – VI тис. до н.е.*

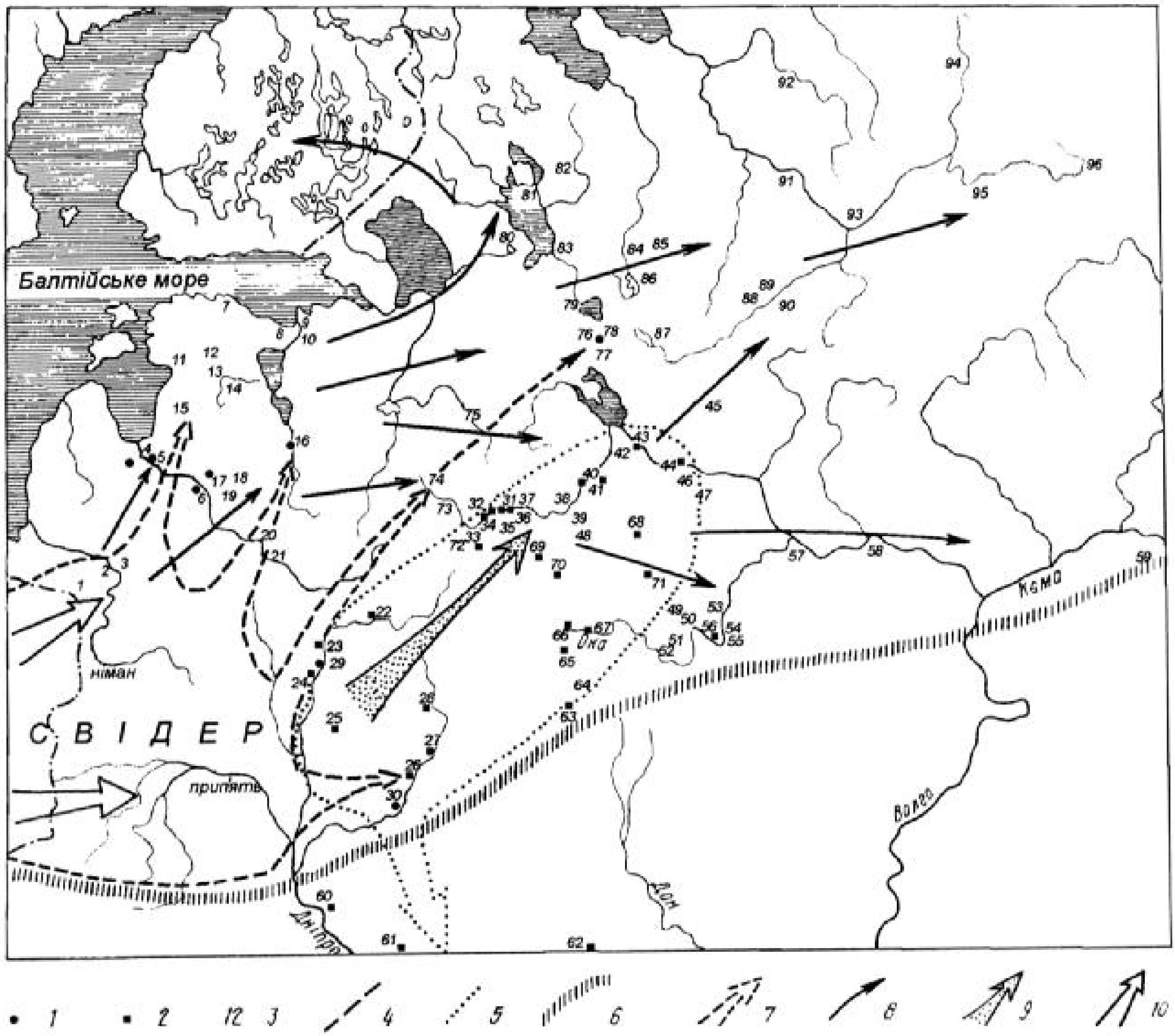
Балтійське море
СВІДЕР
німан
прип'ять
Дніпро
Ока
Дон
Волга
Кама
1
2
12 3
4
5
6
7
8
9
10

1 – свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2 – мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (культури Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево), 3 – постсвідерські стоянки, 4 – кордони свідерської культури, 5 – кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6 – південний кордон лісової зони, 7 – міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8 – міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9 – міграція красносільської людності на межі палеоліту та мезоліту, 10 – міграція населення кудлаївської та яніславицької культур в мезоліті.

шляхом глибокого ретушування грубих відщепів. Тому перше, що впадає в очі при порівнянні свідерської технології обробки кременю з красносільською, це пластинчастість першої та відщеповість другої. Як зазначалося, ця різниця особливо помітна на мезолітичному етапі розвитку згаданих культурно-технологічних традицій, при порівнянні крем’яних індустрій постсвідерських культур Кунда, Бутово тощо з посткрасносільськими – Пісочний Рів, Ієнево (Рис.1, 1 – 3, 4 – 8).

Отже, розвиток у різних напрямках споріднених свідерської та красносільської технік обробки кременю в кінцевому рахунку привів до формування пов’язаних спільною генезою від Лінгбі, але абсолютно не схожих між собою мезолітичних індустрій: постсвідерської (Кунда, Бутово) та посткрасносільської, або постсхідноаренсбурзької (Пісочний Рів, Ієнево) (Рис.1, 1 – 8). Якщо постаренсбурзька людність у ранньому мезоліті (VIII, VII тис. до н.е.) поширилось на півдні лісової зони (Верхній Дніпро, Десна, Ока, Верхня Волга), то постсвідерці рухалися північніше зі Східної Балтії смугою тайги до Північного Уралу (Рис. 2). Вони ж у VIII тис. до н.е. заселили Карелію та Фінляндію, що саме в цей час стала доступною для людини. За археологічними даними першими на територію Фінляндії прийшли мисливці кундської культури Естонії (Рис.2) (Clark, 1975, p.226).

Мешкаючи в зоні тайги постсвідерські мисливці мезоліту полювали на лося та інших лісових тварин. Крем’яні та кістяні вироби Постсвідеру відзначаються рідкісною одноманітністю. Присутність виразних серій наконечників на пластинах з кременю з плоскою свідерською підтескою кінців (Рис.1, 1 – 3) однозначно вказує на їх генетичний зв’язок зі свідерською культурою фінального палеоліту. Разом з тим, в межах постсвідерської спільноти півночі Східної Європи виділяються локальні культури – кундська з ранніми пам’ятками типу Пуллі Східної Балтії, бутівська Волго-Окського межиріччя, оленеострівська Прионіжжя та Карелії, валдайська, нижньоверетинська, сухонська, камська та ін.

Археологічні матеріали свідчать, що на Десні нащадки красносільців мешкали до кінця мезоліту і брали участь у формуванні неоліту регіону. На території Естонії та Латвії за участю постсвідерського населення кундської культури схоже формувалася нарвська неолітична культура. У Волго-Окському межиріччі постсвідерські традиції розвивалися до кінця мезоліту. На їх генетичному підгрунті у V тис. до н.е. формувалася верхньоволзька неолітична культура, ранні пам’ятки якої мають типовий постсвідерський крем’яний інвентар, що мало відрізняється від мезолітичного бутівського.

Таким чином, археологічні матеріали переконливо свідчать про заселення нащадками свідерських та красносільських мисливців басейнів Німану, Прип’яті та Вісли у ранньому голоцені лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу (Рис.2). Особливо відчутний свідерський вплив на культуру первісних мисливців зони тайги Східної Європи в мезоліті і навіть у ранньому неоліті (VIII – V тис. до н.е.). Більше того, певні постсвідерські риси (техніка обробки кременю, характерні наконечники стріл тощо) у мезоліті півночі Сибіру дали підстави припускати можливість просування нащадків свідерців через Північний Урал у сибірські тундри (Залізняк, 1989, с.89). Спираючись на ці припущення Ю.В.Павленко (1994, с.47) висловив сміливу думку, що певна мовна спорідненість ескімосів та алеутів з європейськими народами ностратичної спільноти пов’язана саме з міграцією нащадків свідерців через північ Східної Європи тундровою смугою Сибіру аж до Берінгової протоки.

Однак по справжньому фантастичну версію розселення свідерських мисливців на зламі льодовикової доби нещодавно запропонували В.О.Сафронов та Н.О.Ніколаєва (1999). Називаючи свідерців євразійцями вони вважають, що в процесі розселення з Прибалтики на схід вони започаткували уральську (фіно-угри, ненці, нганасани), а також алтайську (тюрки, монголи, буряти, якути, хакаси тощо) сім’ї народів. Частина свідерців з Полісся подалася на Близький Схід, де ніби то створила праіндоєвропейську цивілізацію Чатал Гуюк. Саме звідси, за В.О.Сафроновим, індоєвропейці переселилися на Балкани і далі в Західну та Східну Європу.

Ці сміливі, але відірвані від конкретного археологічного матеріалу побудови, надто умоглядні, щоб бути переконливими. Разом з тим, сама їх поява зумовлена дійсно масштабними міграціями нащадків свідерської культури на півночі Східної Європи. Про них свідчать не тільки археологічні дані, а й результати палеоантропологічних досліджень.

Переконливим аргументом на користь заселення півночі Східної Європи із заходу є антропологічний тип постсвідерського населення регіону. За антропологічними даними, найдавніші мешканці північного заходу лісової зони Східної Європи були північними європеоїдами, скоріш за все нащадками кроманьйонців Центральної Європи. Про це свідчать антропологічні дослідження людських кісток із мезолітичних поховань, що містили постсвідерські матеріали. Так, у найдавніших мезолітичних могилах Оленячого Острову на Онезькому озері (Гурина, 1956), в яких знайдено наконечники постсвідерських типів, були поховані європеоїди архаїчного типу з добре профільованими, іноді злегка сплощеними обличчями. Широколиций антропологічний тип з цього ж могильника, який раніше вважали монголоїдним, зараз відносять до архаїчних масивних європеоїдів Східної Європи (Денисова, 1975, Гохман, 1986, Ошибкина, 1994, с.55).

Череп з найдавнішого шару стоянки кундської культури Звейнекі 2 в Латвії належав масивному, широколицьому північному європеоїду архаїчного типу. Подальший його розвиток простежується в пізніших остеологічних матеріалах з неолітичного могильника Звейнекі (Zagorskis, 1987, Денисова, 1975, Potekhina, 1999). За даними І.І.Гохмана (1984), постсвідерський могильник Попово, на схід від Онезького озера, залишили високі, масивні, широколиці північні європеоїди (Ошибкина, 1983, с.201, 1994, Гохман, 1984).

Таким чином, за даними палеоантропології, найдавнішим населенням північного заходу Східної Європи були високі, масивні, досить широколиці північні європеоїди, генетично пов'язані з кроманьйонцями пізнього палеоліту Центральної Європи (Денисова, 1975, Гохман, 1984, Potekhina, 1999)(Рис.2). Оскільки ці рештки знайдено у супроводі наконечників стріл постсвідерського типу, археологи асоціювали згадане населення з нащадками свідерських мисливців, що на початку мезоліту заселили з басейнів Німану та Прип'яті північ Східної Європи (Ошибкина, 1983, с.267, 280, Зализняк, 1989, с.82, Potekhina, 1999). Науці невідомі антропологічні рештки свідерців. Однак їхній генетичний зв'язок через культуру Лінгбі з Мадленом дає підстави вважати їх нащадками кроманьйонців прильодовикової Європи.

Так, у загальних рисах реконструюється історія нащадків лінгбійських та свідерських культурних традицій, що близько 10 тис. р. тому з басейнів Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра заселили північ Східної Європи. Зрозуміло, що багато викладених положень проблематичні, потребують додаткової аргументації, що можливо лише за умов суттєвого поповнення джерелознавчої бази і застосування нових методик наукових досліджень.

Література

Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952 – 260 с.

Гохман И.И. Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии.– Ленинград, 1984. – С. 6 – 27.

Гурина Н.Н. Оленеостровский могильник // МИА. – № 47. – 1956. – 429 с.

Денисова Р.И. Антропология древних балтов. – Рига, 1975. – 402 с.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.,1989.–182 с.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х – V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. –216 с.

Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с.

Копытин В. Финальный палеолит и мезолит Верхнего Поднепровья // Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 256 – 266.

Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.

Николаева Н.А., Сафронов В.А. Истоки славянской и евразийской мифологии. – М., 1999. – 310 с.

Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. – М., 1983. – 293 с.

Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья // Археологические Вести. – № 3. – С. Петербург, 1994. – С. 48 – 57.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – Київ, 1994. – 416 с.

Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс, 1971. – 203 с.

Синицына Г.В. Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – С.Петербург, 1996. – 51 с.

Clark G. The Stone Age Settlement of Scandinavia. – Cambridge university press, 1975. – 282 p.

Indreko R. Die mittlere Steinzeit in Estland. – Stokholm, 1948. – 427 s.

Kozlowski S.K. Pradzieje ziem polskih od IX do V tysiaclecia p. n. e. – Warszawa, 1972. – 126 s.

Potekhina I.D. Postswiderian population of North-Eastern Europe as seen from the antropological data // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 333 – 336.

Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. – T. I. – Paleolit i mezolit. – Warszawa, 1975. – S. 159 – 338.

Sinitsyna G. Problems of the mesolithic of Valdaya // Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 318 – 324.

Sulgostowska Z. Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemana i Dniestru u schylku pleistocenu. – Warszawa, 1989. – 255 s.

Szumzhak K. Epoka kamienia polski polnochno-wschodniej na tle srodkowoeuropejskim. – Warszawa, 1995. – 191 s.

Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – 364 p.

Taute W. Die Stielspitzen – Gruppen im nordlichen Mitteleuropa. – Koln-Graz, 1968. – 326 s. – 190 tafl.

Zagorskis F. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Riga: Zinatne, 1987. – 131 s.

Zagorska I. Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetne // Arheologija un etnografija XVI. – Riga, 1994. – s .14 – 28.

Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Berlin, 1995. – 152 p. – TF. 62.

Рада МИХАЙЛОВА
Київ

ШИЙНІ ГРИВНИ В ПРИБАЛТІЙСЬКО-ФІНСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

В одязі фінських та прибалтійсько-фінських племен, умілих майстрів обробки металу, чільне місце займали срібні вироби – привіски, ланцюжки, пряжки, застібки, булавки. Широкий вжиток мали нагрудні та шийні прикраси, серед яких протягом IX – XII ст. чи не найбільше використання мали гривни – металеві дротові обручі з застібками на кінцях. Їх носили представники есто-лівських племен, переважно, чоловіки, разом з пряжками, браслетами та перстенями: рідше – заміжні жінки[1]. Гривни були поширені і серед латгалів; в їх похованнях, подекуди, налічується до шести екземплярів гривен[2].

Шийні гривни відомі з кінця бронзового – початку ранньозалізного віку на великому просторі від Середземномор'я до Уралу, від Західної Європи до Скандинавії[3]. Золоті, срібні та бронзові гривни були типовою прикрасою скіфів, де вони пройшли еволюцію від регалій, що належали скіфському нобілітету, до спрощеної прикраси пересічних членів скіфського суспільства[4].

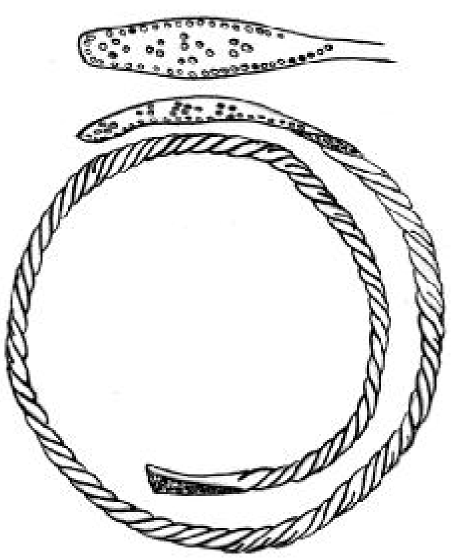

Шийна гривна. Срібло. XI – поч.XII ст. Скарб з с.Бужиськи

У VII ст. гривни поширюються на території Фінляндії, в період, коли східноприбалтійські зв'язки, які визначали обрис фінської культури в римську добу (I – II ст.н.е.), змінюються багатосторонніми зв'язками з країнами Європи; в цей час фінська культура набуває рис самостійності[5]. Дослідник А.Еря-Еско пов'язує появу гривен у Фінляндії з налагодженням зв'язків фінських племен з фіно-угорськими племенами Східної Європи, Волго-Камським та Волго-Окським межиріччям, звідки, на його думку, вони й походили[6]. В той же час, звичай використання подібних прикрас існував і в балтійському регіоні. В IX ст. гривни були розповсюджені у фіно-угорських прибалтійських племен – естів та лівів. Вони репрезентовані декількома типами виробів, які мали в Прибалтиці розвиток і у наступні два століття. Це гривни з тордованою дужкою, гривни з витою дужкою, гривни з потовщеними кінцями, гривни з розширеними кінцями, що заходять один за одний, гривни з трапецеподібними підвісками та пластинчатими кінцями, виті гривни[7].

Останні представляють особливий інтерес: у хронологічному та стилістичному відношенні, вони демонструють близькість до гривен IX початку XII ст. з Волині[8]. Волинські шийні гривни є частими знахідками у господарських комплексах та в похованнях, але найбільш показовими виступають волинські речові скарби XI – початку XII ст., які демонструють притаманні для цього часу набори стилістично однородних виробів, і, таким чином, визначають пріоритетний напрям розвитку виробів такого типу. Нині відомо дев'ять скарбів XI – початку XII ст. з території історичної Волині (переважно в межах України) – з сіл Бегень, Висоцьке, Городок, Жорнів, Козлин, Торговиця, що на Рівненщині, з села Городище Волинської обл., села Кіково Житомирської обл., та села Бужиські Гродненської обл. (Білорусь)[9]. У складі цих скарбів налічується 35 гривен – 33 срібні та 2 бронзові.

Характерною рисою скарбів XI – початку XII ст. з Волині є те, що у них переважали ювелірні прикраси – крім зазначених вже витих шийних гривен, виті браслети, зерневі та псевдозерневі намиста, в невеликому обсягу – лунниці, кільця, сережки, скорневі кільця, скляні намиста. В трьох скарбах – Бужиському, Висоцькому та з Городка трапилися монетні гривни; в одному – Торгівецькому – срібний зливок. Найбільшу кількість речей складали шийні гривни; подекуди, у складі одного скарбу, їх налічувалося досить багато: 8 гривен було заховано в скарбі з Бужиська, 7 – в скарбі з Городища, 4 – в скарбі з Козлина. Три волинські скарби – з Бужиська, Бегеня, Кікова складалися лише з самих гривен.

В цілому, речі з волинських скарбів XI – початку XII ст. можна вважати традиційними для цього регіону. Мається на увазі спосіб обробки металів, зокрема, срібла, типологічна та стилістична близькість виробів XI – початку XII ст. до речей IX – XI ст., які були знайдені на Волині та в межах Південно-Західної Русі: вони продовжували давню місцеву традицію вжитку та виготовлення набору срібних ювелірних виробів[10].

© Р.Михайлова, 2000

В той же час, речі XI – початку XII ст. мають і свої особливості. Так, якщо серед гривен з південно-західного регіону Русі попереднього періоду (Х – початок XI ст.) переважали гривни з круглого порожнистого дроту з обрубаними кінцями, закладеними у вигляді довгих петель, то серед гривен XI – початку XII ст. переважали виті (плетені), які мали чітку колоподібну форму з помітним потовщенням посередині та застібками у вигляді трубочок або крючків. Своєрідна різноманітність шийних гривен XI – початку XII ст. з Волині, а також, однотипних з ними браслетів, досягалась за рахунок вигадливого варіювання товщини дроту, способів плетіння, виття та перевиття дротовою ниткою. На площині біля замків у таких гривен часто за допомогою пуансона наносився орнамент у вигляді трикутників, ромбів, колечок, крапок, тире. Характерно, що з початку II тис. у лето-лівських племен, також, отримали розповсюдження типи гривен з орнаментованими пластинчастими кінцями у вигляді крючків, які декорувалися геометризованими хрестиками, трикутниками, лунницями; у есто-лівських племен в той же час переважали сітчасті орнаменти та у вигляді плетення[11]. Близьке сусідство прибалтійсько-фінських та волинських племен обумовило їх певні культурні взаємовпливи. На користь цієї думки свідчить знахідка скарбу з Бужиська, який вміщував гривни давньоруського та прибалтійського походження[12].

У складі скарбу з Бужиська, що був закопаний в XI – на межі XI – XII ст. на прикордонних землях слов'янських та ятвязьких племен і був випадково знайдений 1885 р.[13], знаходилося п'ять монетних гривен вагою від 76, 78 до 183, 95 гр (в двох – обидва кінці були розплющені, в трьох – один розплющений, інший – закруглений) та вісім шийних срібних гривен. Одна гривна – вита порожниста з потовщенням по середині, з пластинчатими широкими прикрашеними гравіровкою у вигляді трикутників та ромбів кінцями, один з яких закручений в трубочку; на обох кінцях – дірочки для шнурка. Дві гривни – звиті з чотирьох пар скручених дротів, мають пластичні кінці, які закінчуються трубочками; біля трубочок – дірочки для шнурка. П'ять гривен, що звиті з двох або трьох дротів, зігнуті у півтора та два оберти. Кінці цих гривен пластинчаті, у вигляді широких лопастей; в однієї – закручені в трубочку, в іншої – зламані. Всі наконечники прикрашені пуансонним орнаментом.

Виті порожнисті гривни з Бужиського скарбу, які були звиті з тонкого дроту, мали, відповідно, і дрібне виття. Такі гривни відомі в давньоруські часи лише в XI ст.[14]. Вони зустрічаються, переважно, у наборах ювелірних прикрас у волинських скарбах, де в їх складі налічується 15 екземплярів подібних гривен[15]. Поза межами Волині подібні гривни трапилися у скарбі з місцевості Собачі Гори поблизу Новогорода, тобто, в регіоні безпосереднього контактування слов'янського населення з фінським[16].

П'ять гривен з Бужиська, що були скручені у два оберти і закінчувалися довгими широкими лопастями, прикрашеними трикутниками, ромбами, хрестиками, колечками, визначені як вироби неруського походження. Аналогічні лопастеподібні наконечники мали спіральні браслети, що належали ятвягам[17]. Місце знахідки та постійний зв'язок між руськими та ятвягами в Х – XIII ст. у цьому регіоні дозволили Г.Ф.Корзухиній віднести неруські гривни з Бужиського скарбу до ятвязького походження[18].

Перегляд шийних гривен з Прибалтійського регіону та з Волині дає підставу для припущення, що в XI – на початку XII ст. вони відігравали роль, подібну до тієї, яку мали скроневі кільця на терені розселення слов'янських племен, вони визначали племінну належність; в середині племінних відносин – причетність до певного роду[19]. Характерна хронологічна, реміснича та стилістична близькість частини шийних гривен прибалтійсько-фінського та прибалтійського походження з волинськими гривнами стане більш зрозумілою, якщо простежити послідовне побутування цього типу ювелірних виробів на Волині, зони культурних взаємин, від початку залізного віку – до давньоруських часів.

До IX – VII ст. до н.е. відноситься бронзоливарна майстерня з Володимира-Волинського, у якій було знайдено фрагменти глиняних матриць для відливання гривен[20], а в ранньоскіфські часи на Волині гривни були у вжитку у носіїв милоградської культури (VI ст. до н.е. – I ст.)[21]. Ці племена, що мешкали на землях Західної Волині та Південної Білорусі, контактували з племенами скіфів-орачів на північній межі їх розселення (по лінії сучасних Житомира – Рівного), але були представлені пам'ятками зовсім іншого етнічного вигляду. Їх вважають неврами, яких згадував Геродот[22]. Під тиском руху балтійських племен в північно-східному напрямі, неври змушені були мігрувати частково до Верхнього Подніпров'я, частково до Прибалтики, де були асимільовані прибалтійсько-фінськими племенами[23]. Про ці події є згадка у "Повісті минулих літ", де етногрупа "норова" – уламок давнього етнічного масиву неврів, згадується як така, що мешкала між корсью та либью. О.О.Шахматов відносив неврів до фінського етносу[24], але загалом їх етнічна належність залишається невизначеною. Досить примітними є також ті обставини, що в ареалі територій, які колись належали неврам, у подальшому мешкало войовниче плем'я ятвягів, етнічно близьких литовцям, які займалися землеробством, риболовлею, мисливством, мали розвинуті ремесла[25]. Область, яку займали ятвяги – між середньою течією р. Неман та верхів'ями р. Нарев (гідронім зберігає корінь "нар-нор", який підтверджує колишнє мешкання тут неврів[26]), називалась Судовією[27]. Плем'я судів вперше згадується у Тацита (II ст.н.е.). Походження етноніму "ятвяги" пов'язано з давньоруським часом: вперше воно зустрічається в русько-візантійському договорі 944 р. З Х ст. після утворення Давньоруської держави, почалися походи київських, а згодом, і інших князів на ятвягів (983 р.), які продовжувалися в

XI та XII ст. (1038, 1112, 1113, 1196 рр.), поки в 40 – 50 рр. XII ст. в результаті жорстокої боротьби галицько-волинських та мазовецьких князів, ятвяги не були підкорені Галицько-Волинській Русі та Мазовії. Однак, в 1293 р. територію, яку займали ятвяги, захопив Тевтонський орден. Частина Ятвягії ввійшла до складу Литовської держави[28], до якої в 1340 р. потрапило все Галицько-Волинське князівство, а в 1352 р., після розділення зон панування, залишилася лише Волинь[29].

Важливе значення для Волині, Прибалтики та Фінляндії мали спільні інтереси у торгівельно-економічних відносинах. Вихід Фінляндії в III ст.н.е. у сферу балтійської торгівлі і встановлення контактів, насамперед, з Готландом, свідчить про становлення єдиної економіки регіону[30]. У свою чергу фінські племена південно-східної Прибалтики, які утворювали разом з балтами єдиний культурно-господарський ареал, були зацікавлені у розвитку торгівельних відносин як з Скандинавією, так і з Півднем Європи. Невід'ємною частиною, що мала важливе стратегічне значення у цьому загальному процесі економічних контактів Півночі та Півдня Європи, виступала Волинь. Через неї проходили сухопутні та водні шляхи, якими просувалися каравани купців "з варяг до греків". Отже, Волинь, як давня контактна зона, автоматично виступала частиною культурно-господарчого комплексу від Скандинавії та Балтики до Києва та Криму. Боротьба за пріоритети у волинському регіоні між київськими та польськими князями, київськими князями та волинською місцевою племінною верхівкою, що стояла на чолі певних етнічних груп вже укоріненого тут населення, була боротьбою за економічне та політичне панування.

Загальний ретроспективний перегляд такої групи пам'яток, як шийні гривни дає можливість простежити специфіку контактів та взаємовпливів на економіку, побут, світогляд та культуру відомих етносів, що залишили сліди перебування на терені історичної Волині.

---

[1] Седов В.В. Эсто-ливские племена // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С.188.

[2] Летто-литовские племена // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С.185.

[3] Патрушев В.С. Шейные гривны эпохи раннего железа из Волго-Камья // Советская археология. – 1985. – № 2. – С. 173 – 196; Петренко В.Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н.е. – М., 1988. – С. 144; Государственные музеи Берлина. ГДР. – М., 1983. – С. 122.

[4] Петренко В.Г. Вказ. праця, с. 10 – 15.

[5] Аарни Эря-Эско. Племена Финляндии // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С.170.

[6] Аарни Эря-Эско. Вказ. праця, с. 170.

[7] Седов В.В. Летто-ливские ..., с.185

[8] Михайлова Р.Д. Художня культура Південно-Західної Русі X – першої половини XIV ст. (за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва). – Автореф. дис. на здоб. вчен. ступ. канд. іст. наук. – К., 1994. – С.12 – 16.

[9] Михайлова Р.Д. Про деякі напрями розвитку художніх традицій в прикладному мистецтві Південно-Західної Русі (за матеріалами скарбів X – XIII ст.) // Тез. всеукр. наук. конф. "Переяславська земля та її місце у розвитку української нації, державності і культури". – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 2021.

[10] Корзухина Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв. – М. – Л., 1954.

[11] Седов В.В. Племена восточных славян, балты и эсты // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С. 188.

[12] Седов В.В. Племена восточных ..., с. 188.

[13] Корзухина Г.Ф. Вказ. праця, с. 95.

[14] Корзухина Г.Ф. Вказ. праця, с. 25.

[15] На жаль, не всі скарби дійшли до наших часів у повному обсязі, частина скарбів відома лише за описами.

[16] Корзухина В.Г. Вказ. праця, с. 25.

[17] Гуревич Ф.Д. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // КСИИМК. – Вып. XXXIII. – М.–Л., 1950. – С. 115. – Рис. 51.

[18] Корзухина Г.Ф. Вказ. праця, с. 27.

[19] Михайлова Р.Д. Давньоруський скарб з Житомирщини // Бердичівська земля в контексті історії України. Наук. збірник "Велика Волинь". – Т. 19. – Житомир, 1999. – С. 65 – 66.

[20] Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття та Волині з племенами Східної та Центральної Європи. – К., 1985. – С. 71; Археологія Української РСР. – Т.1. – К., 1971. – С. 29 – 33.

[21] Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967. – С. 97.

[22] Геродот, IV, 105.

[23] Шадыро В.И. К вопросу о неврах // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. – К., 1986. – С. 254 – 255.

[24] Шахматов А.А. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях // ИАК. – 1911. – Вып. 9. – С. 713.

[25] Гуревич Ф.Д. Вказ. праця, с. 116.

[26] Шадыро В.И. Вказ. праця, с. 255.

[27] Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 39.

[28] Пашуто В.Т. Вказ праця, с. 90.

[29] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.

[30] Аарни Эря-Эско. Вказ. праця, с. 170.

Костянтин ТИЩЕНКО
Київ

РАННІ ФІНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ З ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ

Ще згідно з виданою 1975 року і досі авторитетною колективною монографією з основ фінно-угорського мовознавства вважалося, що найдавніший відомий пласт запозичень у прибалтійсько-фінських мовах складають балтійські запозичення[1]. Проте за минулі чверть сторіччя теоретичні знання в цій галузі зазнали справді докорінних змін. В Гельсінкі 1973 р. був опублікований фундаментальний науковий твір А.Йокі про історичні зв’язки уральських та індоєвропейських народів і мов, де зібрано численний і різноманітний словниковий матеріал /222 словникові статті/, який дозволив згодом В.І.Абаєву не тільки виділити в ньому пласт протоіранських запозичень, істотно давніших від балтійських, але й орієнтовно поділити його на декілька періодів[2].

Як зазначає В.І.Абаєв, ці ще давніші зв’язки частини ранніх індоєвропейських мов з угрофінськими мають першорядне значення як мовні свідчення давніх контактів відповідних народів, – а тому відтепер жодне дослідження з їх доісторії “не може претендувати на наукове значення, якщо воно не враховує в усій повноті й широті згаданих аріо-уральських зв’язків”[3]. Ці зв’язки, за лінгвістичними даними, тривали дуже довго – понад 3 тисячі років, – адже відобразили не один, а декілька етапів історичного розвитку (індо)іранських (а також і самих угрофінських) мов. Як видатний фахівець з історичної фонетики та етимології іранських мов, В.І.Абаєв виділив серед іранських запозичень у різних мовах фінської групи пласт протоарійської /тобто, протоіндоіранської/ мовної спільності, пласт епохи поділу цієї спільності на дві гілки – протоіндоарійську /тобто, первісного стану індоєвропейських мов Індії/ та протоіранську – і, нарешті, пласт часів виокремлення північноіранської /скіфо-сарматської/ мовної групи[3].

Цілком природно, що з великої сумарної кількості зв’язків усіх угрофінських мов з усіма іранськими запозичення до власно фінської /суомі/ складають, за нашими спостереженнями, порівняно невелику частину. Так, з 11 визнаних В.І.Абаєвим як надійно датовані запозиченя протоарійського періоду у власне фінській представлено лише 5: jyva зерно, porsas свиня, udar вим’я, vermen шкірка, marras мрець. Показово, з-поміж подальших 11 протоіндоарійських запозичень усі з них наявні в мовах угорської групи, а в фінській немає жодного. З запозичених угрофінськими мовами 30 протоіранських слів у фінській мові представлено 6: oras кнур, sarvi ріг, vasa теля, vasara молот, suka щітка, tarna осока. Нарешті, з-поміж 22 скіфо-сарматських запозичень в угрофінських мовах у власне фінській збереглися лише 2: varsa лоша і ternikko молода тварина, причому, В.І.Абаєв не виключає, що деякі з цих 22 слів могли бути засвоєні угрофінськими мовами ще з протоіранських часів. Це свідчення мови добре відповідає даним археології про те, що близько початку нашої ери ірано-фінські контакти сходять нанівець.

Окрему групу складають іще запозичення без яскраво виражених фонетичних або семантичних ознак, які давали б достатні підстави віднести їх до одного з названих хронологічних пластів. А тому вони, на думку В.І.Абаєва, можуть ”з рівним правом розглядатися як запозичення з протоарійської або протоіранської”[4]. З перелічених тут 14 запозичень у фінській мові представлені ще 5: muru крихта, arvo ціна, sata сто, osa частина, orja раб. Останнє слово історично вагоме для реконструкції характеру стосунків між фінноуграми та аріями: семантична еволюція “арій” – “раб” має аналогії в осетинському qazajrag “кріпак,раб” < qazar “хазар”[5] або у анг. slave, фр. esclave, іт. schiavo тощо – з етноніма слов’ян. Таким чином,з загальної кількості “надійних” 88 іранізмів у фінно-угорських мовах до власне фінської мови/суомі/ проникло менше двох десятків запозичених іранських слів.

Видана 1983 р. другим виданням книжка Г.М.Бонгарда-Левіна та Е.А.Грантовського про індоіранський світ, поширений “від Скіфії до Індії”, також містить окремий розділ зі стислою інформацією про аріо-уральські мовні контакти. Як науково встановлено, пишуть ці автори, область формування фінно-угорських племен включала лісові райони Поволжя і Прикам’я до Уралу, а просування на захід західнофінських племен /предків фіннів, естонців, карелів/ відбулося пізніше[6]. Детальніше про лінгвістичну аргументацію розміщення угрофінської прабатьківщини у Прикам’ї[7]; про локалізацію територій аріо-уральських контактів[8]; цит. за Häkkinen[9].

Визнаючи першорядну важливість іранських запозичень у фінських мовах як надійного свідчення тривалих доісторичних контактів, Г.М.Бонгард-Левін та Е.А.Грантовський наводять у своєму переліку іранізмів фінської мови частину вже розглянутого вище списку /sata, jyvä, udar, varsa/ і додають декілька нових слів: sisar сестра, rauta залізо, vuohi коза, lammas вівця, maito молоко, hevos/ hepo кінь[10]. Проте очевидно, що насправді окремі з доданих слів можуть розглядатися як пізніші індоєвропейські європеїзми /lammas – пор. герм. lamb тс; hevos / hepo – пор. гр. hippos та ін.; див. нижче/.

© К.Тищенко, 2000

На думку К. Редеї[11] найдавнішими індоєвропейськими запозиченнями в фінських мовах, етимологічно найдоказовішими, слід вважати ті, що збереглися також і в самодійських мовах, тобто, за логікою автора, засвоєні ще до розпаду прауральської мовної єдності на праугрофінську та прасамодійську. До цих індоєвропеїзмів К.Редеї зараховує фінс. myydä продавати, nimi ім'я, suoni кровоносна судина, tuoda приносити, vesi вода і vaski мідь. Як зазначає К.Хяккінен, позиція К.Редеї щодо цього останнього слова збігається з думкою Й.Янгунена[12]; див. Häkkinen[13].

Й.Койвулехто критично поставився до висновків К.Редеї та запропонував нові етимології[14]: на його думу, найдавніші запозичення в угрофінських мовах з індоєвропейських – це *pele – (pelätä:pelkää боятися), *puna– (punoa звити, сплести), *pura– (pura,porata свердлити, буравити – пор. мадярс. fúr/. З посиланнями на новий етимологічний словник фінської мови[15] цей матеріал проаналізований також у К.Хяккінен[16]; див. також. Лыткин, Гуляев[17].

К.Хяккінен у своїй ґрунтовній праці про фінську передісторію в лінгвістичному освітленні[18] звертає увагу на факт найбільшого поширення в угрофінських мовах індоєвропейських запозичень nimi ім'я та vesi вода[19]. Слідом за А.Йокі ця дослідниця відносить до найдавніших індоєвропейських запозичень також чимало слів зі щойно наведених списків /jyvä, porsas, sata, marras, vasa/, аргументовано розширюючи цей ряд такими словами як pata горщик, lypsää доїти, saura копиця, kehrä колесо[20].

Знову шукаючи опори у так званому правилі периферійних архаїзмів, Й.Койвулехто у праці 1995 р. вважає, що "особливу групу давніх арійських запозичень становлять ті, які збереглися тільки у фінській і /або саамській (тобто опинилися в угрофінській прамові ще до її розпаду. – К.Т.). Їх небагато,– зазначає цей автор,– але їхні етимології надійно доведені": sammas межовий камінь, знак; marras мрець, taivas небо, varsa лоша[21].

Проте Вяч.Вс.Іванов та Т.В.Гамкрелідзе розшукали етимологічні аналоги до останніх трьох слів також і в інших угрофінських мовах[22], що виводить ці слова з розряду периферійних архаїзмів. Крім того, визнаючи щодо слова taivas, що формально воно може бути виведене з іранської та навіть давньоіндійської, ці автори вбачають в обмеженості його поширення саме прибалтійсько-фінськими мовами доказ порівняно пізнього запозичення з балтійських, які зберегли, як відомо, чимало архаїчних індоєвропейських рис у своїй будові, що й може ускладнювати етимологічну атрибуцію запозичень. Такої ж думки вони і щодо слів tala курінь, tiine вагітна і udar вим'я. З іншого боку, до протоарійських запозичень в угрофінських мовах ці автори зараховують на підставі даних історичної фонетики ще такі слова як mehi(läinen) бджола, ora свердло, ase ставити, asu жити, мешкати, aiva тільки; а до протоіранських запозичень – ще vanko гак і viha отрута, ненависть[24].

Безперечним теоретичним досягненням Т.В.Гамкрелідзе та Вяч.Вс.Іванова став їхній аргументований на великому матеріалі висновок про те, що сучасний стан досліджень з історичної фонетики не дає підстав трактувати найдавніші індоевропеїзми фінських мов як індоіранізми або навіть давньоіндійські запозичення[25], у чому позиція цих авторів дуже близька до висновків В.І. Абаєва /зокрема, щодо наявності індоарійських запозичень майже виключно у мовах угорської групи фінно-угорської сім'ї – при повній їх відсутності у прибалтійсько-фінських і лише слідах у волзько-фінських[26]. Низку інших поширених індоєвропейських запозичень названі автори не без підстав відносять до міграційних термінів /olut пиво, kota хата, житло, koti будинок, vaski мідь, kuras ніж[27]/, вилучаючи їх з власне іранських.

У пошуках інших джерел ранніх індоєвропейських запозичень, давніших навіть від протоарійських, Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов віднайшли надзвичайно цікаві і важливі докази тохарсько-фінських мовних контактів: mesi нектар, nimi ім'я, suola сіль[28].

Водночас цим авторам вдалося розшукати сліди і зворотних мовних впливів: фінсько-тохарські мовні запозичення на зразок фін. kulkea йти, з якого тох. A kälk йти, тох. B kalāk прямувати[29]. З іншого боку, фінська назва kala риба, за даними Т.В. Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванова, проникла до іранських, германських та балтійських мов: пор. авестійську назву міфологічної риби Kara – що водиться в річці Ranhā "Волга" /Yašt, 14, 29; пор. Joki[30]/; дав.– ісланд. hvalr кит /пор.сучасне анг. whale/, дав.-верх.-нім. hwe1ira "сом"; пруське kalis "сом"[31]. Показово, що і в слов'янських мовах слово "сом" – також фінського походження[32].

Доказом своєї гіпотези міграції носіїв давньоєвропейських діалектів індоєвропейської мови через Середню Азію в західному напрямі Т.В.Гамкрелідзе та Вяч.Вс.Іванов вважають наявність в усіх угрофінських мовах таких давніх індоєвропейських запозичень, джерелом яких з позицій сучасних досягнень етимології можна вважати діалекти саме цього структурного типу /щоправда з застереженням: якщо їх не вдасться віднести до проявів імовірної первісної спорідненості індоєвропейської та угрофінської прамов у межах бореальної /ностратичної/ прамови, – за Коллíндером та Ілліч-Світичем/. До цих давніх, сказати б, "європеїзмів східного походження" віднесені vesi вода, orpo сирота, käly золовка, onki гачок, luku рахунок, lukea рахувати /згодом – читати/, osta – купувати, teke– робити, vetä – і viedä вести, tuoda нести[33]. Названі автори спеціально наголошують, що ця невелика група індо-європейських запозичень в угрофінських мовах /показово, що за єдиним винятком *oksa "ясен" усі ці слова щоразу представлені і в фінській /суомі/ мові/ "відрізняється як від ранньоіранських, так і від тохарських форм і легко може бути ототожнена з формами так званих давньоєвропейських діалектів індоєвропейської мови, які виділилися на ранньому етапі міграції та згодом попрямували на захід – до європейської частини єдиного євразійського суходолу при можливих контактах з племенами мовців фінно-угорськими діалектами, які мешкали на шляхах їхнього просування до пізніших історичних місць життя”[34].

Підсумком сучасного стану опрацювання розглянутої проблеми може стати систематизація визнаних ранніх індоєвропейських запозичень до фінської мови у вигляді хроно-семантичної матриці, впорядкованої за двома ознаками – часом запозичення та тематичною приналежністю запозиченого слова /див. табл./. В основу хронологічної осі таблиці покладено періодизацію запозичень за В.І.Абаєвим, Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Івановим. Як наочно видно з таблиці, в масиві ранніх індоєвропейських запозичень у фінській мові вдається виділити чотири семантичні поля, а саме: господарство (talous), виробництво (tuotanto), соціум (yhteiskunta), мова й мислення (kieli ja ajattelu), – що переконливо свідчить про активний і глибокий характер тисячолітнього проникнення ранніх індоєвропейських впливів до життя давніх угрофінських племен, причому – в епоху ще до міграції предків носіїв сучасних прибалтійсько-фінських мов до місць свого теперішнього поширення.

---

[1] Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки /Ред. Е.В.Лыткин и др. – М., Наука, 1975. – С.116.

[2] Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнич. проблемы истории Центр. Азии в древности. – М., 1981. – С.84 – 89.

[3] Там само. – С.84.

[4] Там само. – С.85.

[5] Там само.

[6] Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – М., 1983. – С.98.

[7] Décsy Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. – 1965; Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa.–Helsinki: SKS, 1996. – S.66 – 75.

[8] Parpola A. Formation of the Aryan Branch of Indo-European //Language and Archeology. Vol. 3. – London, s.a.

[9] Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa.–Helsinki: SKS, 1996. – S.134 – 142.

[10] Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – М., 1983. – С.99.

[11] Rédei K. Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten // Österreichische Akad.der Wissensch. Philos.-histor.Klasse. Sitzungs-berichte. 468. – Wien, 1986. S.40 – 43.

[12] Janhunen J. On Early Indo-European – Samoyed Contacts // Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. 185. – Helsinki, 1983. – P.120.

[13] Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa.–Helsinki: SKS, 1996. – S.131.

[14] Koivulehto J. Indogermanisch-Uralisch: Lehnbeziehungen oder (auch) Urverwandtschaft. // Bopp-Symposium 1992. – Heidelberg, 1994. – S.138 – 139.

[15] Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1,2 / Päätoim. E.Itkonen, U.-M.Kulonen.– Helsinki: SKS, 1992; 1995.

[16] Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. – Helsinki: SKS, 1996. – S.132, 188.

[17] Лыткин В.И., Гуляев Е.И. Краткий этимологический словарь коми языка. – М., Наука, 1970.

[18] Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. – Helsinki: SKS, 1996.

[19] Там само. – С.129.

[20] Там само. – С.115, 132, 135.

[21] Там само. – С.140 – 141.

[22] Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984. – С.925, 930, 933.

[23] Там само. – С.933.

[24] Там само. – С.922 – 928, 930, 931.

[25] Там само. – С.933.

[26] Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнич. проблемы истории Центр. Азии в древности. – М., 1981. – С.85 – 86.

[27] Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984. – С.931 – 933.

[28] Там само. – С.937.

[29] Там само.

[30] Joki A.L. Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen uralischen und indogermanischen Sprachen // Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. 151. – Helsinki, 1973. – S.266.

[31] Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984. – С.934.

[32] Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.

[33] Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Цит праця. – С.940 – 942.

[34] Там само. – С.942.

Таблиця. Періодизація ранніх індоєвропейських запозичень у фінській мові

Хронологічий пласт запозичень	Господарство	Виробництво	Соціум	Мова і мислення
Давньо-європейський зі сходу (– I тис.)	HEPO, HEVOS кінь VESI вода	TEKE робити ONKI гачок	AJA- гнати VIEDÄ вести VETÄ- вести TUODA нести KÄLY головка ORPO сирота OSTA купувати	LUKU рахунок LUKEA рахувати
Міграційні терміни		KURAS ніж VASKI мідь, бронза KOTA хата KOTI будинок OLUT пиво KEHRÄ ? колесо		
Прото-іранський (кінець – II тис.)	TERNIKKO молода тварина VARSA лоша VASA теля VERMEN шкіра	VANKO гак VERME- одяг, зброя	VIHA отрута, ненависть	
Прото-арійський (– III/–II тис.)	JYVÄ зерно TARNA осока SARVI ріг ORAS кнур MEHI (LÄINEN) бджола PORSAS свиня	VASARA молот SUKA щітка, гребінь ORA свердло	ARVO ціна ASU- мешкати ASE- ставити SISAR ? сестра MARRAS мрець ORJA раб	SATA сто OSA частина AIVA тільки
Тохарський (поч. – II тис.)	MESI нектар SUOLA сіль			NIMI ім’я

Анатолій НЕПОКУПНИЙ
Київ

ФІНСЬКЕ СЛОВО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: *ЛАЙБА* НА ВОДІ ТА НА СУХОДОЛІ

1.0. Події написаної в 1970 – 1972 рр. повісті Олеся Гончара “Бригантина” відбуваються в пониззі Дніпра “*серед пустельного бугристого ландшафту, серед уявних лісів Геродотових, що колись зеленіли тут, переповнені німфами, сатирами-фавнами*” XXV, де “*навіть на розкопках у сиводавніх курганах знаходять підстелений під скіфськими царями очерет, незітлілий за тисячоліття...*” (II).

Однак принагідні екскурси видатного письменника із розповіді про сучасність у роздуми про античну минувшину не вичерпують усіх історичних сюжетів цього твору. Хоча як будь котрий майстер красного письменства й не володів би словом, однак останнє ще більшою мірою володіє ним, самим творцем, коли попри всі його задуми та світовідчуття і навіть поза його усвідомленням передає закодовану в своїх звуках та буквах значно ширшу історію.

1.1. Для ілюстрації сказаного наведемо два уривки з тексту “Бригантини”:

1) “*Було ж одного разу, коли торік вантажили кавуни з причалу до барж* (тут і нижче підкреслено нами. – *А.Н.*)*, заплуталася й Порфирова лобата голова поміж степовими головатими кавунами... Опинившись на одній із тих лайб, заховався, защух між горами рябих, мелітопольських та голопристанських, ще теплих після степового сонця. Ото була плавба!*” (Гончар, 311 – 312);

2) “*Одні називають це силою уяви, інші – чаклунством або чародійством, та як там не є, але дивіться: на баржі, коли вона вийшла з затону – просто на очах! – виростають, підіймаються величезні білі вітрила! Чути навіть, як вітер бринить у них, співає. Стара натруджена лайба, що, може, каміння возила, стає враз бригантиною тугокрилою...*” (Там же, 483).

Отже, йдеться про два синоніми на позначення великого вантажного судна – *баржа* та *лайба*.

1.2. За двома сусідніми в тексті повісті О.Гончара синонімами *баржа* і *лайба* стоять два – як у просторі, так і в часі – дуже віддалених один від одного світи.

Так, відомий у Росії з часів Петра I термін *баржа*, хоча й поширився в Західній Європі за посередництвом романських мов, проте своїм джерелом мав відзначене ще Геродотом давньогрецьке βαρις ‘єгипетський човен; вид плоту’, яке в свою чергу походить від єгипетського (коптського) слова *bari* ‘те саме’, що вживалося стосовно судноплавства на Нілі (Фасмер, I, 126 і 127; Kluge – Seebold, 81; E W, 75).

Однак з півдня Європи з його історико-географічним родоводом слова *баржа* протиставлений йому синонім *лайба* переносить нас уже на північ цієї частини світу: згідно з етимологічними дослідженнями, першопочатком усієї тієї, сказати б, “ланцюгової реакції”, в результаті якої з’явилося ще одне найменування баржі в українській мові, стало праскандинавське *hlaiwa*, готське *hlaiw* ‘могила, могильний горб’ (див. Fraenkel, 335). У цих формах вбачають вихідне значення ‘човен’, а подальший семантичний розвиток мотивують тим, що давні германці мали звичай ховати чи спалювати своїх померлих саме у човнах (див. Sabaliauskas, 227).

Таким чином, обидва синонімічні позначення великого вантажного судна, що межують одне з одним у “Бригантині” О.Гончара, своїм походженням виводять нас на путь “з варяг у греки” (пор. географічні орієнтири відповідних форм *лайба* і *баржа*), якою у IX – XII ст.ст. здійснювалися торговельні зв’язки поміж Північною Європою, Київською Руссю та Візантією. Більше того, оскільки то був саме водний шлях, то попри велику різницю в часі (хоча б за станом на початок 70-их років XX ст., коли було написано згадувану повість) не є вже такою аж надто несподіваною пригодою зустріч із назвою судна “варязького” типу в пониззі Славутича наших днів. І в цьому ж напрямку історичної траси – від Балтійського до Чорного моря, зокрема через Західну Двіну та Дніпро, ми й зробимо спробу кинути погляд на південну долю північного терміна *лайба*.

2.0. У складі фінно-угорської мовної сім’ї прибалтійсько-фінські мови вирізняються, зокрема, тим, що в найдавніших шарах свого словника вони виявляють географічно лише їм властиве поєднання балтійських та германських запозичень. Тим-то серед дослідників двосторонніх мовних зв’язків балтів і прибалтійських фінів при виявленні спільних для обох груп слів неодноразово виникали тривалі дискусії відносно напряму впливу: (за сучасною картою) з півдня на північ а чи навпаки – з півночі на південь?

Саме це й упродовж багатьох років мало місце й відносно походження назви судна в прибалтійсько-фінських (фін. *laiva*, ест. *laev*), з одного боку, та в балтійських (лат. *laiva*, лит. *laivas*) мовах – з другого, аж поки початкову “південну” версію, як здається, остаточно не було змінено на “північну”. При цьому прибалтійсько-фінське першоджерело для балтів, як виявляється, бере свій початок саме у “варязькій” частині Скандинавії, про що вже йшлося вище (див. Sabaliauskas, ibidem).

© А.Непокупний, 2000

У такий спосіб для укр. *лайба* й насправді починається не тільки історичний, але водночас і сучасний лінгвогеографічний шлях “з варяг у греки”, коли вся територія між Фінляндією, Карелією (у складі Російської Федерації) та Естонією на півночі аж до кордонів Білорусі та Росії з Україною на півдні виступає як єдиний мовний простір, що в цьому випадку відіграє роль посередника у здійсненні фінсько-українських мовних контактів.

Балто-російсько-білоруський проміжний ареал досліджуваного фінізму виявляє в собі певні риси, одні з яких розділяють його на певні частини, тоді як інші навпаки – об’єднують їх. Як перші, так і другі мають пряме відношення до теми, що її винесено до заголовка запропонованої розвідки.

2.1. У відображеннях фін. *laiva* ‘корабель’ (тут і далі вживатимемо наведену форму та її атрибуцію в широкому значенні як прибалтійсько-фінську взагалі) зустрічаються два консонантних варіанти перш за все у межах самої по собі російської мови.

Так, показово, що за матеріалами картотеки Словника російських народних говірок (С.-Петербурзьке відділення Інституту мовознавства РАН) найближча до фінської форма *лайва* ‘великий човен’ зареєстрована саме в тій зоні, котра якщо не є безпосереднім продовженням прибалтійсько-фінського та балтійського мовних ареалів, то принаймні прилягає до них: пор. локалізацію відповідних свідчень у діалектах з орієнтирами – Волхов Ленінградської обл., Новгород, Псков та Полоцьк, уже Вітебської обл. Білорусі (див. Лаучюте, 144).

Але ж, до речі, саме через ріку Волхов, на якій тепер розташовані згадані вище однойменне місто Ленінградської обл., а також і м.Новгород як центр Новгородської губ. Російської Федерації, колись і проходив шлях “з варяг у греки”. Більше того, класицистичну “єдність місця й часу” щодо згадуваного водного шляху та пересуванню ним відповідного виду транспорту з обговорюваною назвою ми якраз і спостерігаємо у випадку згадки у Новгородському І літописі під 1143 р. форми *лоива* ‘судно’ (Фасмер, II, 513).

Разом з тим дослідники фінно-російських мовних зв’язків уже давно відзначали, що фінське *-v-* в північноросійських запозиченнях передається подвійно: то як рос. *-в-*, то як *-б-*. Пор. в олонецьких говірках (на півдні Карелії): *кува, куба* ‘слід тварини чи від предмета на снігу’, *ловандать, лобандать* ‘стукати, шуміти, голосно говорити’, *равайдать, рабайдать* ‘плакати, голосити’ та ін., де у відповідних вихідних прибалтійсько-фінських лексемах виступають виключно форми з *-v-* (Äimä, 413). У цьому ж ряду відзначається і рос. діал. *лайба* ‘великий човен’ як пізніший, більш віддалений від оригіналу варіант у порівнянні з давнім *лойва* (Ibidem).

"Словник російських говорів Карелії та суміжних областей" зафіксував обидві форми: 1) *лайва – это раньше пароход называли, судно большое* (Кандалакшський р-н Мурманської обл.) та 2) *лайба* ‘човен’ (Медвєжегорський р-н Карелії) [СРГКСО, 3, 91]. Аналогічна варіативність спостерігається і в матеріалах картотеки Словника псковських говірок: *лайва* ‘човен’ – Торопецький пов. Псковської губ., *лайба* ‘великий човен, на якому возили продавати гончарні вироби’ (1962 р.) – с.Равонь Великолукського р-ну Псковської обл. [КПОС].

При цьому важливим є те, що в Чудовському р-ні Новгородської обл. досліджуване слово занотоване ще в одному значенні: *лайба – ленивая лошадь так называлась* [СРГКСО, там же].

2.2. У пам’ятках латиської мови XVII – XVIII ст.ст. *laiva* означало не тільки ‘човен’ (як у сучасній мові), а й ‘корабель’, для найменування якого тепер вживається інше слово (ME, II, 414). Як розвиток останньої семеми в одній з говірок ще на початку XX ст. було зафіксовано значення ‘велика жива істота (людина чи тварина)’ – [ein grosses Lebewesen (Mensch oder Tier)], – за діалектною сіткою пункт № 260 Єрі (Ґєрі) [MEH, I, 715] на півночі Латвії поблизу кордону з Естонією. Більше того, у повному словнику майже сусідньої зі щойно згаданою говірки Ергеме (пункт № 262) вже в третій чверті XX ст. представлено той же самий результат семантичної еволюції обговорюваного фінізму: cukas kâ laivas ‘свиня як корабель’ – так “говорять про добре відгодовану свиню” [KR, I, 228].

Орієнтуючись на це подвійне свідчення, можна бути певним того, що саме таке значення було занотовано й у сусідньому з Латвією (вже з її південно-західною окраїною) районі Литви – говірка Моседіс (р-н Скуодас), де порівняння корови з кораблем... (...kaip laiva... ta karve) укладачі Академічного словника литовської мови помилково витлумачили як те, що згадана тварина є “дуже гарною” [LKŽ, VII, 73]. До речі, така інтерпретація розходиться й з тим першим і основним значенням, котре має лит. *laivas* ‘великий (підкреслено нами. – *А.Н.*) плаваючий транспортний засіб для перевезення людей та вантажів’ (Ibidem).

Подібно до форм *лайба* рідше *лайва* в російській мові, поширених, зокрема, також у “районі Балтійського моря” і на Смоленщині [Фасмер, II, 450], з одного боку, *laiva* та *laivas* відповідно в латиській та литовській мовах – з другого, білоруський варіант того ж самого фінізму виявляє обидва значення. Так, у с. Туросполлє Ушацького р-ну Вітебської обл. Білорусі занотовано: *лайба* 1.‘великий човен’ та 2.‘корова з великим животом’ [Свяжынскі, 170]. При поширеності на Західній Двіні у межах Вітебщини терміна *лайба* “велике плоскодонне судно для перевезення вантажів” [Лобач, 215] показовим є те, що сформульоване на матеріалі латиської говірки поблизу кордону з Естонією (тобто прибалтійсько-фінським мовним ареалом) похідне значення ‘велика жива істота (людина чи тварина)’ виразно репродукується перш за все у суміжній з Латвією області Білорусі. Пор. *лайба*: 1) у с.Манякове Міорського р-ну Вітебської обл. – грубе ‘дуже товста, велика жінка’ [Крыўко, 284], 2) у с.Єдловичі Браславського р-ну тієї ж області – переносне, зневажливе ‘товста людина’. *Гэта яе завуць лайба* [СБГПЗБ, 2, 612].

І знов, як у випадку з балтійськими свідченнями в орієнтирах північний схід та південний захід Латвії, межі білоруського ареалу досліджуваного фінізму, крім півночі (пор. вище приклади з Вітебської обл.), визначаються також і на півдні – уже в Надприп’ятті. Пор. у Житковицькому р-ні Гомельської обл.: *лайба* 1.‘Баржа’. *Лайба была метроў мо трыццаць, і робіліса воны ў Петрыкові* (с.Сторожовці), 2.Переносне. ‘Могутня (білор. мажная) особа’. *Сам маленькі, а жонка лайба* (с. Вересниця) [ТС, 3, 10].

Таким чином, від латисько-естонського суміжжя через Литву та Білорусь аж до Прип’яті на півдні дещо різні відображення фінського запозичення як laiva/laivas у латиській та литовській і *лайба* в білоруській мовній традиціях мають два спільних значення: 1)‘великий човен (корабель); баржа’ та 2)‘велика жива істота (людина чи тварина)’.

Єдиною новацією в семантичному розвитку досліджуваного фінізму є поява значення ‘великий віз для перевезення сіна’ (с. Дягілі Мядельського р-ну Гродненської обл.) [СБГПЗБ, 2, 612]. Тут ідеться про перенесення назви в межах термінології транспорту – з водного на суходільний, де знову ж таки домінантою залишається розмір означуваного об’єкта – великий.

Отже, визначивши певні віхи в лінгвогеографії фінського запозичення на території Латвії, Литви і Білорусі, дещо ширше зупинимося тепер на слові *лайба* в українській мові.

3.1. Слову *лайба* не поталанило в українському мовознавстві. Спочатку найбільше зібрання лексики української мови представило статтю “Лайба, и, ж. Великий човен з двома щоглами і косими вітрилами” [СУМ, IX, 437], по-перше, взагалі не проілюструвавши її жодним прикладом, а, по-друге, просто запозичивши саму дефініцію (в усіченому варіанті) з російського лексикографічного джерела: пор. ‘Большая двухмачтовая лодка с косыми парусами (на Балтийском и Белом море, Днепре, Днестре’ [ССРЛЯ, VI, 36]. А після тлумачного вже й етимологічний словник відсилав читача довідуватись про характер лексеми *лайба* в статті під словом *лейба*, яке має зовсім інше походження [ЕСУМ, 3, 184, 214]. Тож за цих умов чи не вперше укр. *лайба* як у вихідному моменті фінське *laiva* ‘судно’ принагідно дістало своє визначення (поряд з польськ. *łaiba* ‘мале судно на Західній Двіні, на Чорному морі; погане, старе судно’) в польській етимологічній науці [Sławski, IV, 434].

Так, в описі професійної лексики приміського селища Лоцманська Кам’янка (нижче за течією від м. Дніпропетровська) йдеться про те, що “збережені говіркою назви різних типів суден у минулому столітті були загальнонаддніпрянськими. Це *байдак, берлина, брянка, гончак, лайба, лоза* та ін. Судна одержували найменування залежно від характеру конструкцій або від роду вантажу, який перевозили. Слід сказати, що в лоцмансько-кам’янській говірці чіткого розмежування усіх цих назв немає” [Нікуліна, 40 – 41]. Однак останнє твердження відносно відсутності виразної семантичної диференціації перелічених лексем важко прийняти на віру: в протилежному випадку це була б уже не “спеціалізована” (як визначає авторка), а “деспеціалізована лексика”.

Не більш переконливими є й свідчення про вживання форми *лайба* в її вторинних значеннях, як останні сформульовано й проілюстровано в словнику говірок Полтавської обл.

Наприклад, “1.Машина, яка вже зносилась і працює погано. *А та лайба ще й досі працює у нас в степу* (Говтва), Оржиця” [Ващенко, 53] відповідно Козельщанського та Оржицького районів. Проте з контексту неможливо зрозуміти, про яку машину йде мова: автомобіль, комбайн чи ще що?

Так само потребує увиразнення й друга частина щойно наведеної статті зі “Словника полтавських говорів”. Пор.“2. Неповоротка, ледача людина. *Ця лайба ходе тут та тільки заважає, а не допомагає* (Судіївка), Захлюпанка” [Там же] відповідно Полтавського та Карлівського районів. Однак, зважаючи на чітку антропометричну характеристику, яку слідом за латиським *laiva* виявляє й білор. *лайба* (див.вище), можна висловити сумнів як щодо коректності наведеної дефініції, так і тим більше відносно доказовості запропонованої ілюстрації.

(До речі, лише ця словникова стаття про лексему *лайба* в її вторинних значеннях і була відомою авторам відповідної розробки в “Етимологічному словнику української мови”, про що раніше вже йшла мова).

Чи не вперше чітку дефініцію досліджуваної лексеми подав М.А.Грицак як автор “Словника українських говорів Закарпатської області”: *ла́йба* ‘старий автомобіль’ (с. Кольчино Мукачівського р-ну). Однак ця праця до сьогодні залишається неопублікованою (рукопис словника і відповідна картотека зберігаються у Відділі діалектології Інституту української мови НАН України, м. Київ).

Нарешті, ще одне і, як згодом виявилось, дуже поширене вторинне значення обговорюваної форми було занотовано в с.Орлянському Василівського р-ну Запорізької обл. (як і в самому райцентрі – м. Василівці): *лайба* ‘велосипед’. *Діти он на лайбах катаються, а ти дома сидиш крячкою* [Чабаненко, 2, 241; текст нами відтворено в літературній формі. – *А.Н.*].

Такою видається нам аж надто коротка історія лексикологічної та лексикографічної “презентації” слова *лайба* в українському мовознавстві.

3.2. Уже на прикладі уривків з повісті О.Гончара “Бригантина” ми мали нагоду переконатись у тому, що найвиразніші контексти для тлумачення досліджуваної нами лексеми містять у собі твори художньої літератури. Отже, *лайба* – це баржа чи – ширше – вид водного транспорту.

Разом з тим Лексична картотека української мови (Інститут української мови НАН України, м.Київ), орієнтуючи свого користувача на звернення до першоджерел, у такий спосіб дозволяє пересвідчитись, що існує ще одне значення тієї ж самої лексеми, яке вже стосується наземного транспорту.

Так, в оповіданні І.Рябокляча “Лючія” (1964 р.) читаємо: “*А Сашко дістає з машини ще один – чистіший! білий! – шматочок фланельки і знову протирає скло, фари, ручки та всі інші блискучі деталі. Звісно, може, кому й хочеться, щоб він занедбав машину* [це *новенька молочно-біла “Волга”*. – А. Н.], *перетворив її на якусь нечупарну лайбу. Та цього ніколи не станеться*” [Рябокляч, 39].

Якщо легкові автомобілі марки “Волга” випускалися (Горьковським автозаводом) з 1956 р., то вже “Лада” – як експортний варіант марки “Жигулі” (Волзький автозавод) – з 1970 р. [СЭС, 239, 240, 437]. І от саме цю, покращену для експорту автомашину А.Крижанівський у своїй гуморесці “Вишибала” (з книжки 1980 р. “Хто спалив Карфаген?”) називає *лайбою*:

1)“*Не люблю, як придуруються. Є чим похвалитися – перснем, чи лайбою, чи арабським кожухом – хвались! І тобі кайф, і людям шпилька*” (Крижанівський, 216);

2)“*Щоб скрізь “фірма”. Сам я в “Ладі”... Взяв я десятку, сів у лайбу і покотив до річки*” (Там же, 216 – 218).

Підкреслена увага як до початку серійного виробництва легкових автомобілів “Волга” та “Лада”, так і до років закінчення художніх творів, що в них уживається слово *лайба* стосовно обох свого часу престижних марок, має найбезпосереднішe відношення до теми нашої розвідки. Більше того, якщо наполягати на тезі про літературу як “дзеркало життя”, то це є коректним перш за все щодо життя самої мови, котрою й твориться красне письменство.

3.3. З метою виявлення семантики досліджуваного фінізму та географії його поширення нами було опитано кільканадцять науковців – філологів та істориків (Київ, січень – лютий 2000 р.). Крім двох старших осіб, що народилися в 30-ті роки, решта респондентів належала вже до післявоєнного покоління (переважно 50-тих та 60-тих років народження). Поряд з усними три відповіді були письмовими. Жодним чином не претендуючи на достатність отриманих свідчень, ми наведемо їх як важливий матеріал, що збагачує наше уявлення про біо- та географію слова *лайба* у сучасній українській мові:

I.‘старий поганенький човен’ (м.Київ, 1960-ті рр. – Ю. Пелешенко);

II.а)‘незграбний віз з неоднаковими колесами’ (с.Рудка Гребінківського р-ну Полтавської обл. 1940-ві рр. – О. Онищенко);

б) ‘стара вантажна машина’ (сленг; с. Барвінок Ужгородського р-ну Закарпатської обл. 1940-ві рр. по теперішній час. – О. Мишанич);

в)‘старий розхлябаний велосипед’ (м. Київ, 1960-ті рр. – Ю. Пелешенко); ‘велосипед, здебільшого двоколісний, уже досить тривалого користування’ (с.Кацмазів Жмеринського р-ну Вінницької обл. 60-ті рр. – А. Загнітко); ‘будь-який велосипед’ (Там же, 70 – 80-ті рр.; Він же); ‘велосипед’ (Харків та м.Люботин Харківського р-ну, Чернігів, села Ушомир Коростенського, Чудин Радомишльського та Чорнявка Ружинського районів Житомирської обл., м.Ульяновка Ульяновського та с.Вербівка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл., с.Дружба Іванківського р-ну Херсонської обл.). У цьому ж загальному значенні з певним “відтінком іронічності” ця лексема “широко функціонує у мовленні молоді, вужче – у старшого покоління” носіїв говірок Наддунайщини, тобто на терені південно-західних районів Одеської обл.: Ізмаїльського (села Матроска, Броска, Саф’яни), Татарбунарського (с.Нерушай), Саратського (с.Світлодолинське) та ін. – П.Гриценко);

г)“мотоцикл” (с. Кацмазів Жмеринського р-ну Вінницької обл. 70-80-ті рр. – А.Загнітко);

д)“самокат – примітивний дитячий 4-колісний пристрій для катання” (села Матроска та Броска Ізмаїльського р-ну Одеської обл. – П. Гриценко).

Отже, зібраний шляхом прямого опитування (“Щó означає слово *лáйба?*”) матеріал виразно свідчить про те, що в семантичній спеціалізації досліджуваної лексеми має місце абсолютна перевага наземних видів транспорту над водними. Серед перших найбільш поширеним є велосипед, катання на якому було однією зі звичайних розваг респондентів у їхні шкільні роки. Тим-то велике розповсюдження назви велосипеда *лайба* – від Харкова на північному сході до Ізмаїла на південному заході та від Чернігова на півночі до Херсона на півдні – доводить лише одне: обговорюваний фінізм набув популярності як елемент молодіжного жаргону.

Очевидно, що для старшої вікової групи, яка вже сідала за кермо автомобіля, останній теж ставав *лайбою* (Закарпаття і Полтавщина – див. огляд літератури питання). Зрештою, семантична еволюція могла відбуватися й у протилежному напрямку – від більшого засобу пересування до меншого.

Свого часу один з провідних представників порівняльно-історичного мовознавства зробив спробу переглянути загальноприйняту версію про походження лексеми *пре* [множ. ‘паруси’ у “Повісті временних літ” під 907 р. пьръ від фін. purje ‘парус’ (див. Фасмер, III, 356)] на тій підставі, що “напрямок запозичення у цьому випадку викликає подив. Фінські запозичення відомі в суміжних областях, головним чином на півночі... Однак це слово вживається на півдні, і воно, звичайно, не такого роду, щоб змушувати нас підозрювати проникнення з півночі" [Семереньи, 21 – 22].

Однак проти цього лінгвогеографічного аргумента ще Ф.П.Філін виступив зі своїм контраргументом: "Якщо північне *насадъ* [‘судно з набитими (насадженими) бортами’ – *А.Н.*] проникло в південні діалекти, то туди ж могло потрапити з півночі й пьрь, хай навіть воно було фінського походження" [Филин, 575].

Таким чином, укр. *лайба* у вихідному моменті є ще одним фінським терміном судноплавства, який на шляху "з варяг у греки", хоча й не залишив свого сліду в укладеному в Києві на початку XII ст. літописному зведенні, однак у сучасній Україні є настільки живим, що у своїх вторинних значеннях уже встиг завоювати навіть молодіжний жаргон.

Дослідження лайби, котра як не пливе, то від регіону до регіону котиться, мають бути продовжені на всьому мовному просторі поміж Балтійським та Чорним морем.

І.ДЖЕРЕЛА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Ващенко	Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Вип. 1. – Харків, 1960.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: в семи томах. Т. 3. – К., 1989.
КПОС	Картотека Псковського обласного словника (за станом на березень 2000 р.). Санкт-Петербурзький університет, Словниковий кабінет ім.Б.О.Ларіна.
Крыўко	Крыўко М.Н. Экспрэсіўныя назвы асобы ў гаворцы в.Манякова Міёрскага раёна// З народнага слоўніка. – Мн., 1975. – С. 279 – 296.
Лаучюте	Лаучюте Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках. – Л., 1982.
Лобач	Лобач С.Г. Тэрміналогія падзвінскіх плытагонаў// Народнае слова. – Мн., 1976. – С. 212 – 217. Наводиться за виданням: Никончук (див.), 125 і 281.
Никончук	Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов’янських мов. – К.: Наукова думка, 1990.
Нікуліна	Нікуліна Н.П. Про спеціалізовану лексику дніпровських лоцманів /Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів //Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 39 – 41.
СБГПЗБ	Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. Т. 2. – Минск, 1980.
Свяжынскі	Свяжынскі У.М. З лексікі вёскі Турасполле Ушацкага раёна//Народнае слова. – Минск, 1976. – С. 166 – 174. Наводиться за виданнями: Лаучюте (див.), 144 та Никончук (див.) 122, 285.
Семереньи	Семереньи О. Славянская этимология на индоевропейском фоне //Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 3 – 25.
СРГКСО	Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей. Вып.3. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996.
ССРЛЯ	Словарь современного русского литературного языка. Т. 6. – Л. – М., 1957.
СУМ	Словник української мови. Т. 4. – К., 1973.
СЭС	Советский энциклопедический словарь. –М.,1984.
Фасмер	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. – М., 1964 – 1973.
Филин	Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков //Историко-диалектологический очерк. – Л., 1972.
Чабаненко	Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Т.2. – Запоріжжя, 1992.
Äimä	Äimä F.Russ. *кебовать* – lp. *gievvot*/Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia. Sarja B, nid XXVII. – Helsinki, 1932. – S. 409 – 432.
EW	Etymologisch woordenboek: De herkomst van onze woorden. – Utrecht/Antwerpen, 1997.
Fraenkel	Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. B. I. – Heidelberg. – Göttingen, 1965.
Kluge-Seebold	Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache/ Bearbeitet von E. Seebold. – 23., erweiterte Auflage. – Berlin; New York: de Gruyter, 1995.
KR	Kagaine E., Rage S. Ergemes izloksnes vardnica. 1. s. – Riga: Zinatne, 1977.
LKŽ	Lietuviu kalbos žodynas. VII. – Vilnius: Mintis, 1966.
ME	Mühlenbachs K. Lettisch-deutsches Wцrterbuch/ Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J.Endzelin. II. B. – Riga, 1925 – 1927.
MEH	Endzelin J. und Hausenberg E. Ergänzungen und Berichtigungen zu K.Mühlenbachs Lettisch-deutschem Wörterbuch. I.B. – Riga, 1934 – 1938.
Sabaliauskas	Sabaliauskas A, Lietuviu kalbos leksika. – Vilnius: Mokslas, 1990.
Slawski	Slawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.– T. IV. – Kraków, 1974.

ІІ. ХУДОЖНІ ТВОРИ

Гончар	Гончар О. Твори: в 7-ти т. Т. 5: Тронка: Роман у новелах; Бригантина: Повість/ Приміт. В.Коваля. – К.: Дніпро, 1988.
Крижанівський	Крижанівський А.С. Томагавки і макогони: Сатира і гумор. – К.: Дніпро, 1990.
Рябокляч	Рябокляч І.П. Антонів Гай: Оповідання. – К.: Дніпро, 1976.

Mari MÄKI-PETÄYS
Oulu

BORDER HEROISM IN THE LIFE OF ALEKSANDER NEVSKIY

The borderlands are awe-inspiring areas. They receive cultural influences, exchange ideas, learn, adopt, and modify culture and use it as raw material in order to create dynamic culture of its own. In the border districts, on the other hand, emphasizing one's own cultural identity can be manifested in actions that underline the constancy and superiority of one's own identity. Hence the borderlands can also be seen as fields of obstacles, walls, moats, and hostilities, as well as grounds of abrupt contrasts and conflicts.

The *Life of Alexander Nevskiy* is an interesting literary remain, with the help of which one can study the influence of the border district on encountering foreign culture. Alexander Nevskiy (1220 – 1263) was a prince, typical of his time, without nationality and without a country of his own. He was appointed to different principalies to be in charge of the professional defence functions. He was a feudal warrior moving from one place to another without any specific home district, depending on wich principality in which part of the Russian lands was offered to him.

Alexander belonged to a family with power. His grandfather Vsevolod III Yur'evich was grad prince of Vladimir and also his father Yaroslav Vsevolodovich became such. It was no wonder that a distinguished princely family wanted to give their sons training in standing in front of the troops in demanding positions. Alexander got together with his elder brother Fedor the resposibility for the defence of Novgorod. The task was not easy, because the Novgorodians were independent and invited and expelled their princes as they wished.

Alexander's task, however, was not to govern Novgorod, the Novgorodians themselves were responsible for that. The task of the prince was to stand in the vanguard in front of the troops, when his territories needed to be defended. The frontier skirmishes were common in feudal era and consequently the main task of the prince was to organize and lead his troops into battles. In these fights Alexander was so succesful that he has got an indelible reputation as a skilful warrior.

Central from the point of view of the warrior image of Alexander Nevskiy is that he managed to stop the expansionistic eastward movement of the Germans and Swedes supported by the Pope. For this reason, Alexander Nevskiy is commonly seen as the defender of the freedom and of the orthodox religion of Russia against the Catholic west. The blocking of the western threat has been seen to have climaxed above all to the beginning of the 1240s. Alexander blocked the Swedish expansion in a battle of Neva fought in 1240 along the river Neva near the modern city of St. Petersburg. In 1242, in the Battle of lake Peypus (*Chudskoe ozero*) fought near the city of Pskov, Alexander with his troops beat the army of the German Knights[1].

When debating the relations between the Pope and Russia, it can be said, however, that there was no logical overall plan to beat the East, and Innocent IV was also eagerly searching for cooperation allies among the Russian princes because of the Mongolian danger threatening Europe. To some extent the whole crusade movement can be regarded as a controversial and indefinite balancing between the extreme Catholic and practical politicians, of which the researcher's opinion can easily be onesided, the preserved source material being mostly produced by the Church[2].

When outlining the 13th century political situation between the East and the West historians have used the *Life of Alexander Nevskiy* as one of the most important sources, due to otherwise poorly-preserved source material. Prevailing opinion among the historians is, that The *Life* was written in the early 1280s in the Monastery of the Nativity of the Mother of God (the *Rozhdestvensky* Monastery) in Vladimir in Suzdalia[3].

The *Life of Alexander Nevskiy* is an interesting description, with the help of which the image of the heroic defender has been formed. One can ask, however, what does the image of this Russian ideal hero really imply. Above all it is important to understand what kind of source value the *Life of Alexander Nevskiy* has as a historical document. It is essential to get acquainted with the way things were described in the Middle Ages. What one described in medieval writing, and what one wanted to express? What was the language like that was used in describing in the medieval literature? How can a hagiography be used as a historical source? The writing in the Middle Ages was controlled by its own rules, and without knowing these we are about to go astray, if not to be actually trapped. Moreover, it is most important to ask, what was the writer's opinion of the truth. What did the writer actually want to tell, and how did he carry out his intentions?

The *Life of Alexander Nevskiy* has been regarded as a description of the ideal prince, and so it is, propably the most perfect among the descriptions of the Russian princes. It doesn't only describe the actions of the ideal prince, but also gives moral advice, even a concrete example of what one must do in order to be able achieve this ideal. The dispute is of little importance if the *Life of Alexander Nevskiy* was originally meant to be a hagiography or an earthly war story, because likewise in both of them the purpose is the same; to give a model for the actions of the ideal prince[4].

Stories about the saints were above all intended as religious education to give direction as to what is correct and what is wrong in life. An image of a saint was meant to offer a concrete model of religious ideal to a common human

© Mari Mäki-Petäys, 2000

bothered by sins[5]. The hagiographies tell about history so that its subject becomes transformed into a paragon of good behaviour, constructs ideals, and warns about vice[6]. The purpose of these sacred biographies was to provide the correct model of following Christ. In this way, the main characters of the biographies, the saints, brought into light through their actions the paradigm determined by the society. Hence, a single act of a saint became a religious ritual. Writers of the hagiographies were able to select from a broad selection of ritualised acts the very acts through which the saint who was the object of description was possible to present. The authenticity of saintness of the person being described was sought to show by ritualised acts borrowed mainly from the Bible and other holy scriptures, as well as from other hagiographical materials[7].

The primary purpose of the saint's life was thus to educate and give guidance. Teaching of the truth of faith through individual examples was directed above all to satisfy social needs. For this reason, esthetication of the content of the text was kept to a minimum so that it would not disturb the clarity of teaching. Another educational characteristic of the hagiographies was the importance of the wholeness and, for this reason, the knowledge of details formed the supporting structure of this whole, the salvation drama taking place in the world. For the above reason, interpretation of the detail information taken too far can provide misleading results because information of the saint's life was carefully selected or actually presented appropriately and understandably in a way that it facilitated receiving the message of Christian virtues[8].

When reading hagiographies one also has to remember that the reality during Middle Ages was different than what we understand to be reality today because it was harmonic, hierarchical, and determined. Because the reality was determined, a language of symbolic representation which was in agreement with commonly accepted norms was used in describing the reality. These are exactly what are often called clichés. The saints' lives described with the help of these clichés are stereotypical and impersonal.

2.Normativity of writings and the importance of the association – the description of the Battle of Neva as an example

Alexander's victory over the Swedes at the river Neva in 1240 is one of the most important acts described in his *Life*, and it has in a significant way shaped the image of Alexander Nevskiy as the defender of Russia against the western threat. It is problematic in the study of this topic that there is hardly any other sources of the Battle of Neva than the *Life of Alexander*. There are no Swedish sources of this event, and in most cases, the chronicles do not either pay more than a usual amount of attention to the Battle of Neva, unless they have borrowed events from the *Life* in their story[9]. There is, therefore, a reason to examine how the battle description given in the *Life* is actually composed of and what kinds of rhetoric equipment, what kinds of ritualised acts the writer of the *Life* has used. How do these effect the image of Alexander Nevskiy and what kind of value does the *Life* have as an historical source?

The plotline part of the *Life of Alexander* begins with a description of the Battle of Neva. A Roman Catholic king from the land of the midnight, after hearing about Alexander's reputation, boasted that he would conquer Alexander's country. He sent a messenger to Alexander and said: ”*If you can, resist me. I am already here conquering your land.*”[10] An equivalent bragging act is found in the Old Testament, where the king of Assyria, Sennacherib, send his messenger to brag about the size of his power and orders the King of Judah, Hezekiah, to submit under his power without objections[11]. In the *Life*, Alexander's reaction to this treathening was to get angry and go to Church[12]. Hezekiah of the Bible, for his part, *rent his clothes, and covered himself with sackcloth, and went into the house of the Lord*[13]. The third similarity in the plotline was a pep talk to the troops. Both chiefs made spurring speeches to their men when the enemy was threatening[14].

A bragging scene of an envious king appears to have been a popular theme in the medieval war literature because it is a central theme in *Aleksandriya*, which tells about the life of the Macedonian world conqueror, Alexander the Great, as well as in the *Tale of Devgeni* (*Devgenievo Deyanie)*, a Slavic translation of favourite Byzantine war story. Both of the above-mentioned works belong among the best known war stories of the 13th century. Alexander the Great had the self-deserved first place of the war stories already since the antiquity, and he was also among the main characters of the war stories in the medieval Europe[15]. A Byzantine chivalric hero, Digenes Akrites, whose name translates in Russian to the name *Devgeni*, in turn was the hero of the Greek-speaking Europe and Anatolia. His epic story was born in Byzantium in the 10th century, largely following the model which emphasised chivalric ideals also symbolised by Alexander the Great[16].

Not all are convinced of the medieval origin of *Tale of Devgeni* because the oldest manuscript of the *Tale* dates from as late as the 18th century[17]. Although the Russian manuscripts are young, they contain more archaic features than any of the Greek manuscripts of the *Tale*, the oldest of which dates from 15th century[18]. The *Life of Alexander Nevskiy* clearly shows that the *Tale of Devgeni* was known already in those days when the *Life* was written, because some clear metaphors have been borrowed from it, as demonstrated later.

In *Aleksandriya*, Dareios, the King of Persia, sent his messenger to Alexander, bragged about his own power, and belittled Alexander's status. Showing off led to a war in which Alexander beat Dareios' troops[19]. The same theme is repeated in the *Tale of Devgeni*. It includes an episode where Devgeni received through a messenger a message from tsar Vasili: *“Famous Devgeni! I would very much like to see you. Come to visit my domain since your bravery and manliness is known everywhere in the world. And I also love you from all my heart and would like to see you in the flowering of your youth.”*[20]

Analogies with the *Life of Alexander* are clear here, especially because the words of King Vasili were poisoned by envy and deceitfulness and his only motive to allure Devgeni to his country was to imprison him[21].

Devgeni answered proudly like Alexander the Great in *Aleksandriya* to the great king and accepted the challenge for the battle. The plotline of the *Tale of Devgeni* enfolds in a nearly identical way to that of the *Life of Alexander*. Tsar Vasili arrived with his army to the river Euphrates where he founded a camp and set up his large tent[22]. Similarly, the *Life* relates that the battle ground was located along a river; the king *came to the river Neva*[23]. Later, the *Life* places the battle ground more specifically along Neva's tributary, Izhora[24].

In this way, the preparation for the battle reflected the typical formula of the medieval war literature, where events following the battle are told in very formulated fashion so that going to war was a long series of events occurring independently from Alexander, and where a large factor of influence is the intent to conquer of a more powerful envious king of the neighbouring country. Therefore, the hero is forced to a test of strength, which he turns to his own advantage. The evolution of battle is very normative, and it was part of the tendencies of the war literature to mention that Alexander Nevskiy started the battle as an underdog, being out-numbered as to the manpower of his troops[25].

The description of the enemy camp is very interesting and it reveales the transition sequence of the literary quotations of the *Life*. It is told in the *Tale of Devgeni* how the tsar Vasili set up in his camp an enormous tent, the roof of which was coloured red and decorated with gold[26]. This luxurious tent symbolised most clearly the wealth and power of the tsar Vasili. In the *Life of Alexander*, the tent-theme continues where it was left in the *Tale of Devgeni*. In the *Life*, the tent of the enemy was finally pulled down. This pulling down was accomplished by one of the brave men of Alexander Nevskiy, Savva: *He charged a big, golden-crowned tent and cut its pole. When the tent fell, Alexander's regiments were very much encouraged*[27].

It is natural that Alexander's men were encouraged because the falling down of the tent symbolised the collapse of power and defeat of the great king. Pulling down the enemy tent implies such a clear symbolic message that the famous Soviet film director Sergey Eisenstein joined the tent pulling to the long scene about the battle in the ice of lake Peipus in his film "Aleksander Nevskiy" which he directed in 1938. The tent pulling scene clearly refers to the transition sequence of this literary quotation. The *Tale of Devgeni* must have been model for the *Life of Alexander* because there can not be a tent pulling scene unless the tent hasn't been set up first. In the *Tale of Devgeni* the tent was set up and in the *Life of Alexander* it was finally pulled down. This clearly indicates the more ancient origin of the *Tale of Devgeni*.

In the battle, a similar miracle occurred with Alexander, which in the Bible helped Hezekiah to beat his superior enemy[28]. In the battle, a group of brave men fought alongside Alexander. The life singles six of them out by name. A similar theme of brave men is found in descriptions of the second book of Samuel in connection with King David's war excursions, and even the formula is exactly the same. The name and the tribe of a hero is told in the Bible, and then his heroic deeds are mentioned briefly,[29] just as in the *Life of Alexander*.

In this way, one can notice how the description of the Battle of Neva is based on ready-made models of sentences. The models of these battle descriptions originated from that period's best-known classics of war literature as well as from the Bible, which is the most commonly used model of the saints' lives' associations, since the saint was on the road following Christ (*imitatio Christi*). The newly deceased expert of the medieval Russian literature, Academician D. S. Likhachev has demonstrated how models of Alexander Nevskiy's life have been passed from Galich of southwestern Russia where trends of the war literature were strongly visible also in Galich's Princely Chronicle of the 13th century[30]. With the help of the rhetorics borrowed from the war descriptions, Alexander Nevskiy was made parallel to the pan-European knighthood ideal of the medieval period. This functioned through analogies borrowed from literature[31].

Literary examples of the *Life of Alexander* have been sought before. Already at the beginning of the 20th century V.Mansikka brought out the biblical models of the *Life*,[32] but it appears that they have not received enough attention among historians. However, such strong literary examples should awaken a question of how natural one can consider the battle description. Alexander's role as the defender of Russia is largely developed in thoughts of generations based on battles described in his *Life* against the Catholic neighbours in the West.

It is surprising to notice how seriously many historians take the information given in the *Life*. One may use as an example A. V. Shishov, who has reconstructed nearly the entire Battle of Neva in light of information from the *Life*[33]. Researchers like him attempt to reconstruct actual historical occurrences with the help of the *Life*. This may entirely mislead a researcher unfamiliar with the medieval literature because the text is born to describe a certain ideal image and it has been represented with the help of already familiar sentences, formulas, as well as metaphors. The battle scenes of the *Life* are a clustering of this kind of already present images of the mind because what had already taken place is what was real in the medieval way of thinking[34]. Therefore, the *Life of Alexander* sets interpretational traps to a researcher who is unable to grasp the world of the medieval description.

3. The lionhearted intimidators of the children – Alexander as a representative of the militant ideals of the feudal aristocracy

Galich, the chronicle tradition and literary influences of which were transferred to the *Life of Alexander*, was located closest to the Catholic Central European countries among the Russian principalities. Its neighbouring Slavic states Poland and Hungary had converted to Catholicism in the early 11th century, and along with the cultural interaction and the rich interrelations, which were strengthened by mixed marriages between the Catholic and the Orthodox, people in Galich got acquainted with western chivalric traditions.[35] As to the transfer of the images and and transmission of the pictures, the literary heritage of Galich has a central meaning in the development of the character of the warrior description of Alexander Nevskiy. It is well-founded to study closer the relation between the literary tradition in Galich and the *Life of Alexander*, as well as these western influences that the Galichian literature was able to transfer.

Alexander's warriors were instilled with the spirit of lions, and they decided: "O our honorable prince, it is time for us to sacrifice ourselves for our country!"[36]

A passage of the the *Life* above tells about the troops of Alexander preparing for the Battle of Lake Peipus against the Germans. The lion metaphor in the text deserves attention, because a lion is the only wild animal being used as a metaphor in the *Life*. A lion has traditionally represented royalty, it has been regarded as the king of the animals. It was a popular symbol of the strenghth and bravery already from the times of Antiqity and it has been preserved as such into our days[37].

In the *Ipat'evskiy Chronicle*, when describing the year 1251, there is an account about a succesful war expedition of prince Daniil against the Lithuanians, and in that connection the achievments of his famous father, Roman, are recalled as follows: *...and he returned to his country with a great honour, following the road of his father, great Roman, who fought against the pagans like a lion, and with whose name the children of the Polovtsians were frightened.*[38]

What makes this account special, is its analogy with the description of the most famous war hero in the medieval Europe, Richard I the Lionheart (1157–1199) of England. The French Joinville describes the reputation of Richard the Lionheart as follows: *...that when the Saracen children cried, their mothers called out, "Whist! here is King Richard," in order to keep them quiet..*[39]

It is no coincidence that in the same sentence Roman of Galich is compared with a lion and his frightening reputation among the heathen children is mentioned. There are two possibilities why the metaphore connected with Richard the Lionheart occurs in the *Ipat'evskiy Chronicle*. Either the legend about Richard was also known in Galich or the metaphors of strength and bravery were so common in the oral tradition in Europe, that it was easy to form similar metaphors in both Galich and a century later in France.

A passage from the legend, connected with Richard the Lionheart, has been transferred along with the Galichian writing tradition also to the *Life of Alexander Nevskiy*. The theme of frightening children has been joined to the part where Alexander arrived in Vladimir to claim the post of the grand duce to himself after the death of his father:

At that time, after the death of his father, Alexander came to the city of Vladimir with a large army. It was a redoubtable arrival and the news of it reached the very mouth of the Volga. And the women of the Moabites began to frighten their children, saying: "Alexander the Prince is coming!"[40]

The metaphors in the *Life of Alexander* reflect the images of its era. Because Alexander was above all a warrior, he was connected with the images of warriors who were considered the most well-known and the most perfect. Richard the Lionheart represents the most European model in the *Life of Alexander*, because Richard was a popular hero in the folktales not only in England, but also elsewhere in Europe and especially in France, where he spent most of his life and where he was finaly also buried[41]. It is to be noted that the hero of the chivalric romance is a warrior without nationality; a knight fought for the religion and the cause, not for certain country or nationality[42].

Although the importance of the Galich as a transferor of the western influences is obvious, it is unfortunately apparent that its culture and literature has not been studied with relevant seriousness. The cultural bonds between Galich and Central Europe and their manifestation both in everyday customs, in the prince's court, and in literature is a theme that would deserve some serious research. Many Russian researchers of the Middle Ages are inclined to emphasize the cultural uniformity of the Russian coutries, and so those few historians who have referred to the western contacts of Galich, have passed it over quicly and sometimes even morally disapproving[43].

The writer of the *Life of Alexander* has clearly been familiar with the requirements the true knight had to fulfil, because the *Life* repeats in Europe well-known metaphors expressing war honour. Consequently the warrior description of Alexander Nevskiy corresponds to a large extent to the same ideology that the whole Christian Europe expected from its feudal aristocracy.

The literature of the 13th century, especially when telling about laymen, was still strongly based on the folklorism, on the oral tale telling tradition. The researchers of the narration tradition of folklorism have identified certain rules, of which one of the most important is that regularity of the narration helps to understand better the actual message of the story. When the structure of the narration is familiar to the audience, it not only makes it possible to understand the story, but also its interpretation, memorization, and presenting new stories based on this structure. In experiments concerning text understanding, the researchers have discovered that audience perceives better the story with a familiar structure. Hence, recognazing a familiar structure helps to analyze the meaning of the story[44].

The story of the life and courage of the orthodox grand prince Alexander goes perfectly together with the image of the true hero defending the borderlands, that were also presented by the Frank's Roland, El Cid of Spain, and Digenes Akrites of Byzantium. The *Life of Alexander* is a manifestation of a universal European ideal of an aristocratic warrior in the medieval literature. Alexander operated in the border district and fought heroically against the enemy – the enemy that has been particalarly described as an enemy of faith[45].

The borrowed literary formulae and examples show clearly that to be able to write the *Life of Alexander* no personal participation in the heat of the battle was needed. On the contrary, a layman would hardly been able to use literary models in the way they have been used in the *Life*. The battles mentioned in the hagiography meet very well those requirements that the chivalric warrior cult expected its heroes in the whole Europe. The *Life of Alexander* meets two of the most important requirements of the khighthood: operating in the border district and encountering a different religion in the battlefield.

4. Postcript

Although the figure of Alexander Nevskiy is today above all the manifestation of the Russian national identity, one has to ask if this was the case as far back as in the Middle Ages when the *Life* was written. In the Middle Ages the people did not wage war, the nations did dont wage war. Ordinary people cultivated land, hunted, and did many sorts of things of their own, living in barter economy, whereas the chiefs fought. The aristocratic warrior class did not fight for the people, for the nation or for the nationality, but they fought for their own power, because in the Middle Ages the power indicator was in the line with quantity of land property, and as is well known, the one with the power has to struggle continuously to keep his dominating position[46]. Today Alexander Nevskiy represents national identity whereas in the Middle Ages he represented the group identity of a limited social class, the feudal aristocracy.

The redactions of the *Life of Alexander Nevskiy*, written in 16th century establish the image of Alexander as a defender of the nation[47]. This coincides with the event when a number of Russian national saints were canonized to support the policy that favoured the greatness of Moscow. One of the saints that were canonized in 1547 was Alexander Nevskiy, the ancestor of the Moscow princes. With the help of the new redactions of the *Life*, Ivan IV not only strengthened and legitimated his own position, according to which the Russian lands were irrevocably following the road to unification, and how the princes of Moscow were ready to take their stand on the lines laid down by their ancestors. In the 18th century, along with the church reforms by Peter the Great, the cult of Alexander Nevskiy turned to more earthly when his example how to defend Russia against the West was emphasized[48]. This idea has also been cherished by the later times rulers of Soviet Union and Russia of the day[49].

One of the most essential questions of the Russian national myth has been its position between the East and West, between the Asia and Europe. Alexander Nevskiy can with his image give an identification model to this problem. Utilizing the image of Alexander the model of defending one’s own national culture can be shown. It is exciting to notice, however, that the elemets of this model have been brought from the border districts, through encountering and interaction and where the nationality, the religion, and the state borders were disregarded.

---

[1] Begunov, Ju. K.: Zhitie Aleksandra Nevskogo v Russkoy literature XII – XVIII vekov. Knjaz’ Aleksandr Nevskiy i ego epokha. Sankt-Petersburg 1995, 163.

[2] Korpela, Jukka: Kiovan Rusj. Keskiajan eurooppalainen suurvalta. Hämeenlinna 1996, 205, 211 – 212, 214.

[3] Begunov Yu. K.: Pamyatnik russkoy literatury XIII veka. ”Slovo o pogibeli Russkoy zemli”. Moskva 1965, 58 – 59.

[4] The *Life of Alexander Nevskiy* is not an entirely typical guidebook of spiritual life because it is written by utilising the genre of war stories. This is the reason why a large number of researchers have at first considered The *Life* as a pure war story into which scenes typical of the hagiographies, such as prayers and references to the Bible, have been added later on. See Børtnes, Josten: The Literature of Old Russia 988– 17330. The Cambridge History of Russian Literature. Cambridge University Press 1996, 22; Fennell, John – Stokes, Anthony: Early Russian Literature. London 1974, 108; Zenkovsky, Serge A.: Medieval Russia’s Epics, Chronicles and tales. New York 1974, 224 – 225.

[5] Gurevich, Aron: Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception. Cambridge University Press. First printed 1988, reprinted 1990, 43, 49, 55.

[6] Lehmijoki, Maiju: Hagiografiat keskiajan tutkimuksen lähteinä. Työkalut riviin. Näkökulmia yleisen historian tutkimusmenetelmiin. Ed. Eero Kuparinen. Turku 1997, 233.

[7] Heffernan, Thomas J.: Sacred Biography: Saints and Their Biographers in the Middle Ages. Oxford University Press, New York 1988, 5 – 6.

[8] See Korpela, Jukka: Nestorin kronikka. Kertomus Muinais-Venäjältä. Kanava no 4 1995, 218.

[9] Novgorod’s chronicles have cut the text part of the *Life of Alexander* to follow the normal chronologic style, organised by the year. For this reason, some controversy has emerged over which parts of the text originally belonged to the chronicle’s description and which have been added into it later as the Alexander’s life became more familiar. See Lind, John H.: Early Russian-Swedish Rivalry. The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnusson’s Second Crusade to Tavastia. Scandinavian Journal of History, vol. 16, No 4, 1991, 274 – 275.

[10] *Tale of the Life and Courage of the Pious and great Prince Alexander* (hereafter referred as *The Life*) in Zenkovsky, Serge A.: Medieval Russia’s Epics, Cronicles, and Tales. Penguin books 1974, 227. “*Аще можеши противитися мне, то се есмь уже зде, пленяя землю твою*.” *Povesti o zhitii i o khrabrosti blagovernago i velikago knyazya Oleksandra* (hereafter referred as *Zhitye*) in Begunov Yu. K.: Pamyatnik russkoy literatury XIII veka. ”Slovo o pogibeli Russkoy zemli”. Izdatel’stvo ”Nauka”, Moskva 1965, 188.

[11] IV Rg 18. Versio Vulgata.

[12] *The Life*, 227. See *Zhitye* 188.

[13] 2 Kings 19,1. See IV Rg 19,1. Versio Vulgata.

[14] *Zhitye*, 188; compare with II Par 32,6– 8. Versio Vulgata.

[15] Cary, George: The Medieval Alexander. Cambridge University Press 1956. Reprinted 1967.

[16] Moenning, Ulrich: Digenes = Alexander? The Relationship between Digenes Akrites and the Byzantine Alexander Romance in their Different Versions. Digenes Akrites. New Approaches to Byzantine Heroic Poetry. Edited by Roderick Beaton and David Ricks. Cambridge 1993.

[17] Especially Francis J. Thomsen has been very critical of this question. According to him the claim of the *Tale's* 11th or 12th century Russian origin is unsupported by positive evidence, that is to say, the lack of early manuscripts. Thomson, Francis J.: The Nature of the Reception of Christian Byzantine Culture in Russia in the Tenth to the Thirteenth Centuries and Its Implications for Slavic Russian Culture, 113– 115; Made in Russia. A Survey of the Translations Allegedly Made in Kiovan Russia, 348. From The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia. Ashgate, Variorum Collected Studies Series. Aldershot 1999.

[18] Graham G.: The Tale og Devgeni. Byzantinoslavica: International Journal of Byzantine Studies, vol. 29, 1968, 51– 74; Tvorogov O. V.: Devgenievo deyanie. "Izbornik" Sbornik proizvedeniy drevney Rusi. Moskva 1969, 714.

[19] *Aleksandriya*. In "Izbornik". Sbornik proizvedeniy literarury drevney Rusi. Moskva 1969, 249– 257.

[20] *Devgenievo deyanie*. In "Izbornik" 1969, 191. "*Девгении славны, велие желание имам видетися с тобою. А ныне не ленись проидитись к моему царству, зане дерзость и храбрость твоя прослыла по всеи вселеннеи. И любовь вниде в мя велия: видети хощу юность твою*." *Deyanie prezhnyh vremen hrabryh chelovek* in Kuz'mina, V. D.: Devgenievo deyanie: Deyanie prezhnikh vremen khrabryh chelovek. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1962, 154.

[21] Ibid.

[22] *Devgenievo deyanie*, 193.

[23] *The Life*, 227, See *Zhitye*, 188.

[24] *Zhitye*, 190.

[25] *Zhitye*, 188.

[26] *Devgenievo deyanie*, 193.

[27] *The Life*, 229; *Сьй наехавь на шатерь великий, златоверхий и посече столпь шатерный. Полцы же Олександрови, видевше падение шатерное, возрадовашася*. *Zhitye*, 190.

[28] Ibid.; compare with IV Rg 19,35. Versio Vulgata.

[29] II Sm 21,15– 22; II Sm 23,8– 39. Versio Vulgata.

[30] Lihachev, D. S.: Galichkaya literaturnaya traditsiya v zhitiy Aleksandra Nevskogo. Trudy otdely dreverusskogo literatury V. Moskva 1947.

[31] Mäki-Petäys, Mari: Nomen est omen. Esimerkkejä Aleksanteri Nevskin pyhimyselämäkerran kielikuvista. With an English Summary: Nomen est omen. Examples of metaphor in Alexander Nevskiy's hagiography. Faravid 22– 23. Jyväskylä 1999.

[32] Mansikka, V.: Zhitie Aleksandra Nevskago. Razbor redaktsiy i tekst'. First printed in Leipzig 1913. Leipzig 1984, 18– 25.

[33] Shishov, A. V.: Polkovodtsheskoe iskusstvo knyazya Aleksandra Jaroslavicha v Nevskoy bitve. Knjaz' Aleksandr Nevskiy i ego epokha. Issledovaniya i materialy. Pod redaktsiey Ju. K. Begunova i A. N. Kirpichnikova. S-Peterburg 1995, 35.

[34] Le Goff, Jacques: The Medieval Imagination. The University of Chicago Press 1985, 171; compare Likhachev D. S.: Pervye sem'sot let russkoy literatury. "Izbornik" Sbornik proizvedeniy literatury drevney Rusi. Moskva 1969, 15.

[35] Ks. Vernadsky, George: The Mongols and Russia. Yale University Press, New Haven 1966, 149.

[6] *The Life*, 230; *Тако и мужи Олександрови исполнишася духом ратнымь: бяху бо сердца их аки сердца лвомь, и решя: "О, княже нашь честныи! Ныне приспе время нам положити главы своя за тя"*. *Zhitye*, 191.

[37] Adrianova-Perets, V. P.: Otcherki poeticheskogo stilya drevney Rusi. Moskva 1947, 87.

[38] *…и придоста со славою на землю свою, наследивши путь отца своево великаго Романа, иже бе изоострился на поганыя, яко левь, имь же Половци дети страшаху*. *Ipat'evskaya letopis'*. Polnoe sobranie russkih letopisej. Tom' vtoroy. Sanktpeterburg 1843, 187.

[39] *Joinville's Chronicle of the Crusade of St. Lewis* in Memoirs of the Crusades. Translated and introduced by Sir Frank Marzials. Everyman's Library, London 1965, 155.

[0] *The Life*, 232; *Князь же Олександро прииде во Володимерь по умертвии отца своего, и промчеся весть его и до устья Волгы. И начаша жены моавитьскыя полошати дети своя, ркуще: "Олександро князь едеть"*. *Zhitye*, 192. The Moabites was a Semitic tribe that lived in Palestine. They derived their name from Moab, the son of Lot. The author of the *Life* believed that tatars belonged to this biblical tribe. Begunov, Yu. K.: Zhitie Aleksandra Nevskogo. "Izbornik". Sbornik proizvedeniy literatury drevney Rusi. Izdatel'stvo "Hudozhestvennaya literatura", Moskva 1969, 741.

[41] The New Encyclopedia Britannica, vol. 15. Publisher Helen Hemingway Benton, Chicago, 827.

[42] Kostyuhin, E. A.: Aleksandr Makedonskiy v literaturnoy i fol'klornoy traditsii. Moskva 1972, 36– 37; Estlander, Carl Gustaf: Richard Lejonhjerta i historien i poesin. Akademisk afhandling. Helsingfors 1858, 70.

[43] George Vernadsky emphasizes a basic difference in attitudes of Alexander and Daniil towards their respective church affiliations. According to him *Alexander was an ardent member of the Greek Orthodox Church, which symbolized universal truth for him. In character and personality Daniil was light-hearted and addicted to the habits and notions of Western chivalry, while Alexander was more serioius in purpose and had a deeper sense of responsibility toward his country and his people*. Vernadsky 1966, 149.

[44] Siikala, Anna-Leena: Tarina ja Tulkinta: Tutkimus kansankertojista. Mänttä 1984, 23.

[45] The opposite army of the Battle of Neva *was of the Roman faith*, and the enemy in the battle in the ice of lake Peypus were *the knights of God*. *The Life*, 227, 231; See *Zhitye*, 188, 191.

[46] Klein, Karen W.: The Partisan Voice: A Study of the Political Lyric in France and Germany, 1180–1230. Paris 1971, 132– 146.

[47] Mäki-Petäys, Mari: The Warrior and the Saint. The Image of Alexander Nevskiy as a Model of Imperial Transfer. Russian Imperial Identity, in print.

[48] Begunov, Yu. K.: Drevnerusskie traditsii v proizvedeniyah pervoy chetverti XVIII v. ob Aleksandre Nevskom. Trudy v otdele drevnerusskoy kul'tury XXVI. Leningrad 1971, 73– 82.

[49] Selart Anti: Aleksander Nevski: Märkmeid ühe püha suurvürsti postuumse karjääri kohta. Akadeemia. Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus. 12. aastakäik, no 1, 2000, 124 – 148.

Анатолій МИРОНЧУК
Київ

ФІНЛЯНДСЬКЕ ДВОРЯНСТВО В ЗАКОНОДАВЧІЙ КОМІСІЇ ЗІ СТВОРЕННЯ НОВОГО УЛОЖЕННЯ 1767 – 1774 рр.

Тривале перебування Фінляндії між значно сильнішими сусідами – шведською морською країною, яка прагнула очолити “Балтійську імперію”, та сухопутною Російською державою, яка шукала вихід до моря, – впливало на особливості її історичного розвитку, зокрема, на формування її території – вона неодноразово змінювалась[1].

Перебування Фінляндії під владою Швеції негативно відображалось на її розвитку. Шведські представники в риксдазі коли чули вислів “фінський народ”, заявляли, що між фінами та шведами не потрібно робити ніяких відмінностей, оскільки жителі Швеції і Фінляндії складають єдиний народ з однаковими законами[2]. Однак, страх втратити Фінляндію змушував стокгольмських правителів з підозрою ставитись до прагнення фінів добитися політичної рівності і визнання їхніх національних прав[3].

В обстановці незадоволення шведським правлінням частина дворян Фінляндії на чолі з Г.Спренгтпортеном приходить до думки добитися самостійності шляхом відокремлення Фінляндії від Швеції і переходу її під покровительство Росії, хоча інші були переконані, що Росія не надасть самостійності Фінляндії[4].

Уряд Росії також уважно слідкував за настроями у Фінляндії, особливо під час війни 1741 – 1743 рр., в результаті якої більшість фінляндських чиновників місцевого походження залишились на захопленій росіянами території. Він звернувся до фінів з закликом відділитися від Швеції, обіцяючи при цьому необхідну допомогу. Цариця Єлизавета 18 березня 1742 року звернулась з маніфестом до народу Фінляндії. В цьому документі Росія вперше зобов’язалася гарантувати самостійність Фінляндії. Цей маніфест викликав серед частини фінляндців сподівання на здобуття самостійності під зверхністю Росії. І хоча в ході війни вся Фінляндія фактично була занята російськими військами, ніякої фінляндської держави під протекторатом Росії тоді не виникло.

Приєднана до Росії за часів Петра I частина Фінляндії перебувала під дією російських законів та порядків. Загальні зміни в державному управлінні, які став запроваджувати Петро I з 1718 року, поширювались і на Виборзьку провінцію – для всіх колегій складались правила на основі шведського уложення, які пізніше перекладались на російську мову. За першим розкладом Росії на губернії Виборг і Кексгольм з їхніми округами утворювали окрему провінцію, яка простягалася на південь до річки Неви. Після Абосського миру всі приєднані до Росії фінляндські землі аж до річки Кюмені, були підпорядковані виборзькому дистрикту, з якого була утворена окрема губернія з окремим губернатором[5]. За Абосським мирним договором 1743 року до Виборзької провінції була приєднана ще інша частина Фінляндії – Кюменегородська провінція, якій були залишені її права та привілеї. Виборзька провінція управлялась виключно на основі російських законів, або законів, які були їй залишені Росією, а нова, Кюменегородська, зберігала всі свої особливі права. Що стосується до застосування законів, то з часом тут утворилось певне непорозуміння: в результаті неузгодженості двох трактатів, підписаних після двох шведських воєн Петром I та Єлизаветою вийшло, що Виборзька губернія з самого початку її входження до складу Росії вміщувала в собі елементи значних непорозумінь: одна її частина повинна була безумовно керуватися російським законодавством, а інша зберігала свої привілеї[6].

Загальний стан Виборзької губернії залишався незмінним до приходу до влади Катерини II, коли вона розпочала ряд заходів до об’єднання цієї околиці з іншими частинами імперії.

Скликаючи законодавчу Комісію для складання проекту нового Уложення 1767 – 1774 рр., яка повинна була зробити російський народ самим “справедливим” і самим “процвітаючим на землі”, Катерина II не планувала залучати для роботи в Комісії околичні райони просторої імперії. Так, в одному з проектів про вибори в Комісію вона писала: “Малоросії, Ліфляндії, Естляндії та Фінляндії віддається на волю присилати депутатів в Комісію і через них брати участь у виправленні законів”. В іншому місці документу йшлося: “А хто не надішле, тому дається воля пізніше надіслати, а якщо взагалі не надішлють, тим залишається десять років на старих засадах”[7]. Отже, спочатку Катерина II планувала залишити Фінляндії та іншим околицям вільне право вибору стосовно участі в роботі Комісії і в зв’язку з цим протягом 10-ти років вона не збиралася змінювати особливості їхнього устрою. Однак, з часом вона цей

© А.Мирончук, 2000

намір залишила і представникам всіх околичних територій наказано було взяти участь в роботі законодавчої комісії, оскільки “і вони (Малоросія, Ліфляндія, Естляндія та Фінляндія – *А.М.*) мають щастя перебувати під однією державою, і що закони їхні не тільки не менше, але ще більше заплутані, ніж великоросійські”[8]. Така зміна у ставленні Катерини ІІ до питання про участь України та Фінляндії у виборах в законодавчу Комісію не викликає подиву, оскільки воля імператриці чітко простежується з її таємної настанови князю Вяземському при призначенні його на посаду генерал-прокурора, і яка неодноразово цитувалась дослідниками історії XVIII століття: ”Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінції, які управляються конфірмованими їм привілеями, і порушити їх позбавленням всіх раптом дуже непристойно б було; проте ж і називати їх чужеземними й обходитися з ними на такій підставі є більше ніж помилка, а можна назвати з достовірністю – дурість. Ці провінції, також і Смоленську, слід найлегшими засобами призвести до того, щоб вони перестали дивитися як вовки в ліс”[9].

Сенат схвалював позицію Катерини ІІ і наполягав, щоб службовці Виборзької канцелярії досконало вивчали російську мову. Він також скаржився, що фінські привілеї створюють значні труднощі у впровадженні справ. В зв’язку з цим, указ Сенату від 2 жовтня 1763 року передбачав розглядати кримінальні справи на загальних підставах, оскільки жителі фінляндських територій, приєднаних до Росії в 1721 і 1743 рр. як “проживаючі в одній країні, одного закону й однієї мови люди, а також піддані Імператорської Величності повинні бути взагалі на рівних правах без усяких одних перед іншими перевагами”[10].

При такому ставленні до вищевказаних регіонів було б дуже дивним, коли б Катерина ІІ не скористалась “прекрасним засобом об’єднання різних частин нашої широкої і не скрізь одноплемінної імперії”[11]. Отже, відповідно до централістичних устремлінь та прагнень Катерини ІІ, Фінляндія (власне Виборзька губернія) на рівних правах з іншими російськими губерніями повинна була взяти участь в роботі Комісії зі створення нового Уложення.

Депутатом від Виборзького дворянства було обрано дійсного камергера Її Імператорської Величності, члена державної адміралтейської колегії графа Івана Григоровича Чернишова. В настанові говориться: “За спільною згодою фінляндського дворянства вибрані Ви нашим депутатом головним чином для того, щоб іменем нашим словесно пояснити, що серця наші відчувають і просити те, що в нижчезазначених пунктах вказано”[12].

В першому пункті наказу йдеться про стан шведських прав, які мають місце в Виборзькій губернії. Зважаючи на те, що ”Кексгольмська і Виборзька провінції з 1710 року під шведською державою більше не перебували”, то виборці просять, щоб “шведські нові установи нас більше не стосувались і в закон прийняті не були”, за винятком Каменегородської провінції.

В пункті другому та третьому мова йде про те, щоб села, які “за шведськими в Фінляндії узаконеними правами різні привілеї мають”, могли користуватись ними і надалі і про заборону казенних економічних управлінь з тим, “щоб до наших економічних розпоряджень вони не стосувались”.

Четвертий пункт передбачав, щоб в правах фінляндських “ніяка зміна не визнавалась дійсною і законною” за винятком таких, які будуть власноручно підписані імператрицею, а якщо “якісь іменні укази обнародовані будуть для самої Росії, то щоб зміст їх не поширювався на Виборзьку губернію”.

В п’ятому пункті представники фінляндського дворянства “з метою приведення кораблебудування в належний для держави стан” просять, “щоб фінляндським кораблям пожалувані були всі переваги російських”.

Шостий – дев’ятий пункти передбачали приведення в належний стан сільського господарства. З метою запобігання випадків голоду в краї передбачалось, “щоб кожний селянин щорічно міг землі добавляти і обробляти до тих пір, поки від хліборобства достатнє харчування міг мати”; виборці просили про заборону спалювання лісів, про можливість нарощування дворянських маєтків за рахунок освоєння нових земель і т.д.

В десятому пункті фінляндське дворянство просить про пожалування йому тих прав і привілеїв, якими “шведське дворянство в цих завойованих провінціях по зазначений в першому пункті час (йдеться про 1710 рік – *А. М.*) користувалось”.

В одинадцятому пункті йдеться про запровадження для дворянських родів Фінляндії “особливого матрикулу”, згідно з яким дворянами можуть бути: ті, хто отримали диплом на дворянство “по волі Її Імператорської Величності”; які могли дворянство підтвердити, “маючи на свою користь два голоси проти одного”; які після завоювання фінляндських земель “були в матрикули шведського дворянства вписані і під скипетром Її Імператорської Величності в Фінляндії залишились”. При цьому, дворяни наполягали, “щоб вони перед усіма іншими переваги мали і тими вигодами користувались, які у Фінляндії встановлені, або встановлені можуть бути”. В цьому ж пункті дворяни просять про проведення один раз на три роки дворянського з’їзду у Виборзі.

Дванадцятий пункт з метою “приведення землі в Фінляндії в кращий стан, для розширення орних земель, для приведення болотистих та інших неродючих земель до плодючого стану та для примноження в Фінляндії дворянських і інших заслужених людей” передбачав “коронні геймати розділити, щоб маєтки розмежовані були”.

В тринадцятому пункті, підсумовуючи все вищенаведене, дворяни заявляють, “що наша губернія при непорушному дотриманні шведських прав цілком благополучною бути може”.

В засіданні 10 липня 1768 року маршал Бібіков представив на розгляд Великих Зборів Комісії проект прав благородних. Цей проект було розглянуто на Великих Зборах з особливою увагою і він був предметом чисельних і детальних обговорень депутатів. По закінченні розгляду всіх статей проекту прав благородних ліфляндські та естляндські депутати від дворян поновили домагання про збереження їхніх давніх привілеїв. Такого ж роду заяви були зроблені депутатами малоросійського, фінляндського та смоленського дворянства, що викликало зрозуміле незадоволення Катерини II. В силу цього, в засіданні 9 вересня 1768 року маршал Бібіков, виконуючи волю імператриці, звернувся до зібрання з промовою. Суть промови зводилась до того, що Комісія зі створення нового Уложення повинна займатись тільки тим, для чого вона власне була скликана – обговоренням проекту нового Уложення. Оскільки депутати ліфляндського, естляндського, фінляндського, малоросійського та смоленського дворянства подали заяви про збереження своїх особливих привілеїв і, відповідно, про вилучення їх з загальних прав російських дворян, то, за словами Бібікова, “комісія не може розглядати предмет, який стосується управління, більше того – який залежить тільки від монаршої влади, то на цій підставі зазначені заяви не можуть бути не тільки внесені до проекту прав благородних, але й навіть прийняті комісією”. На завершення своєї промови Бібіков заявив, що йому не залишається нічого іншого, “як урочисто повернути згаданим депутатам подані ними заяви”[13].

Отже, діяльність фінляндських дворянських депутатів в роботі законодавчої Комісії 1767 – 1774 рр. виявилась, з одного боку, у відстоюванні своїх старих прав та привілеїв, які у багатьох випадках нічого спільного не мали з привілеями російського дворянства, і з другого – в прагненні до збереження свого ізольованого становища від останнього шляхом опозиції всіляким асиміляційним тенденціям.

---

[1] Жибицкая Э.Д. Финляндия. – М., 1962. – С. – 3.

[2] Лайдинен А.П. Очерки истории Финляндии второй половины XVIII в. – Л., 1972. – С.73.

[3] Там само. – С.72.

[4] Там само. – С. – 94 – 97.

[5] Там само. – С. 89.

[6] Там само. – С. 92.

[7] Цит.за: Максимович Г.А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – С.3.

[8] Там само. – С.4.

[9] Там само. – С.4.

[10] Ордин К.Ф. Собрание сочинений по финляндскому вопросу. Т.II. Покорение Финляндии. – СПб. – С. 95.

[11] Сергиевич В.И. Откуда неудачи Екатерининской Законодательной Комиссии//Вестник Европы. – 1878. – Кн.1. – С.214.

[12] Депутатский наказ от дворян Выборгской губернии//Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1889. – Т.68. – С.85 – 94.

[13] Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб, 1869. – Т.4. – С. 25.

Johannes REMY
Helsinki

THE NATIONAL DEVELOPMENT OF FINNS AND UKRAINIANS UNDER RUSSIAN EMPIRE

SOME COMPARATIVE ASPECTS

1. *The conditions for the emergence of national movement*

The idea that the territory ruled by a government must be congruent with the territory inhabited by a nation is relatively new one. It became politically important in the course of the French revolution and Napoleonic wars, but received general acceptance much later. This was so because nationalism needs in order to gain support rather many conditions, which actually belong to modern industrial society. There must be a sufficient spread of literacy. An illiterate person may be attached to his or her immediate homeland, but he or she is rather often unaware of a greater bond between all countrymen. The spread of elementary education is all the more essential for the emergence of nationalism, since it is a precondition for the existence of a standardised literary language. If there is no unified literary language, it is often difficult to define the area where a language is spoken. There may well exist dialects, of which it is disputed to which language they belong. A sufficient circulation of mass media is necessary to create a sense of unity between inhabitants of various regions. The development of communications between various localities is necessary for a creation of a single national culture.

In a traditional, agricultural society the higher strata of society are as a rule not interested in supporting national bond between themselves and the peasants. On the contrary, rather often they emphasise their ancestry different from the peasants and speak another language. Hence the frame of identification is more often by social class than by nationality. That is why the politically active part of population does not attempt to create national statehood, but is more often satisfied with a multinational empire. In this kind of society, their birth background dictates the social status and character of work of the overwhelming majority of population. The education of literate specialists takes quite a lot of time, and they are not considered people, whom it is easy to replace. Because of insufficient communication, the peasants do not form a single national, but rather a rich variety of regional cultures[1].

This situation is reversed when the old agricultural society is being transformed into a new industrial one. Because of the rapid change, both the geographical and social mobility must be promoted. In order for an industrial society to survive, the majority of its population must be literate and have elementary education. A peasant’s son no more automatically becomes a peasant. Now the question of official language and education becomes an important issue. Such nationalities, which previously lacked their own upper class and high literary culture, now present cultural and political demands. People begin to identify more with their nations, though identification with social classes does not completely lose its importance. Ultimately the process leads to the breakdown of great empires and the establishment of national states.

Naturally, the scheme is not always so simple as presented above. The local peasant communities do communicate with each other. The literate and illiterate classes do interact and influence each other, for instance, through the activities of clergy among peasants. Religious and linguistic bonds and differences do exist already before the emergence of nationalism and create a sense of pre-national ethnic identity[2]. Nevertheless, the theories that connect nationalism with modernisation are useful in that they correctly describe the idea of nationality as one emerging, developing and changing in the process of modernisation. It is not anything set once and for all.

Apart from modernisation, there are many other conditions for the emergence of a nationalism of any one ethnic group. The culture of the group must be different enough from the cultures of neighbouring ethnic groups. The difference in language and/or religion between neighbours promotes the formation of national identity and national movement. The history of a group must offer building blocks for construction of national interpretation and mythology. By historical mythology is meant here some aspect of a nation’s past, which is assumed to unite all its members and to express the nation at its best. The government borders and administrative units in pre-nationalist era are also important. An administrative area is often understood as the area of a certain nationality even when it in fact contains regions where some other ethnic group forms the majority. Moreover, an ethnic group must have an intellectual elite in order to develop nationalism. Although there may be a great interest in peasant culture, it is at first not the peasants themselves who write about it, but the elite. The national consciousness and ideology then spread from the elite to all social classes of the society. Thus such ethnic groups which do have their own nobility and which are in dominant position in a state have better opportunities to develop their own national identity than have the other ethnic groups, which lack pre-modern elite. The Czech scholar Miroslav Hroch gives the term “oppressed nations” for these nations lacking their own state and upper class. For Hroch, this is a technical term, which must not be understood as containing the moral evaluation of the policies of the dominant nations. The development of national consciousness and national movement among these oppressed nations was different from dominant nations. For the members of the oppressed

© Johannes Remy, 2000

nations, the very choice of national identity was often rather complicated, since they were exposed to two nationalisms, that of the dominant nation as well as that of the oppressed nation[3].

2. *Similarities and differences of the conditions for the emergence of nationalism between Finland and Ukraine*

Finland and Ukraine both experienced the industrial upsurge in the second half of the 19th century, while the majority of the population in both countries continued to work in agriculture. Finns and Ukrainians are oppressed nations in Hroch's sense. In the beginning of 19th century Finns lacked their own nobility, since practically all nobles were Swedish-speaking and considered themselves Swedes. This did not completely preclude Finnish non-ethnic local patriotism. Also the bourgeoisie in towns was mostly Swedish speaking. However, the lack of these social classes within Finnish ethnic group was to some extent compensated by the fact that the local clergy often was bilingual in both Finnish and Swedish. It was also important that the status of at least the upper stratum of Finnish peasants was relatively good. All the peasants were personally free, and rather many of them had a legal ownership of the land they cultivated. The existence of intelligentsia was guaranteed by the Abo Academy founded in 1640. In the beginning of 19th century it functioned with Swedish and Latin as the languages of instruction. After the Russian conquest the Academy was renamed the Imperial Alexander University and in 1828 transferred to Helsingfors (Helsinki).

In Ukraine, Great Russian and Polish languages and cultures played a role somewhat similar to that of the Swedish culture in Finland. However, on the left bank of Dnieper there indeed were noblemen with Ukrainian identity. This did not often hinder them to consider themselves also as Russians, since the Ukrainian and Russian national identities were not as yet clearly demarcated from each other[4]. In the beginning of the 19th century the only university in Ukraine existed in Lviv (Lemberg) in Austrian Galicia, but the establishment of the universities of Kharkov (Harkiv, 1805) and Kiev (1834) facilitated the existence of secular intelligentsia in the Dnieper Ukraine under the Russian Empire.

As regards to history, Ukrainians were in a better nation-building position than Finns. In the great Cossack wars of the 17th century, one part of the land had formed an independent political force. A Ukrainian state, the Hetmanate, had existed since the middle of 17th century until 1780s, although for most of the period only as an autonomous region under Russian supremacy. In folk tales and songs there was plenty of material depicting those times of independent or semi-independent existence. It was relatively easy for nationally minded poets and historians to elevate the Cossack period as the Golden Age of the nation. However, in order for this to happen, the historical memory had to be selective. Only on the left bank of Dnieper was there a clear continuity from Cossack times to the first half of 19th century. Although the autonomy had been abolished, the local nobility acknowledged the Cossack *starshchyna* elite as their as direct ancestors. On the contrary, it was hard to find arguments, why the people in Austrian Galicia should have recognised the Cossack tradition as theirs[5]. In 17th century, the Cossack movement had touched the Lviv region rather briefly in a form of invasion from Dnieper region. The Cossacks struggled against Roman Catholicism and Uniatism (Greek-Catholicism), whereas the overwhelming majority of the would-be Ukrainians in Galicia belonged to Uniat confession. That the Galicians finally identified themselves as Ukrainians belonging to the same nation with the population of the Dnieper Ukraine shows that certainly it was neither history nor religion which marked the dividing line between nations in this region.

Finland historically lacks its own pre-modern statehood. In the end of 16th century, the country had been given the name "Grand Duchy of Finland", but in the 18th century this name had little significance. That is why the Russian annexation of Finland from Sweden in 1808 – 1809 was a rather important event. It created a situation, in which the political ties to the old dominant nation had to be severed, while the Russians were so different by their language, religion and historical tradition that the assimilation into them was not a relevant option. The interest in Finnish language appeared in the decades that followed the annexation. The promotion of Finnish language was facilitated by the fact that it was literary since 16th century. The Lutheran Church considered it desirable that everyone should be able to read the Holy Scripture in his or her own language, and hence many peasants were taught rudimentary literacy in Finnish. There was a well-established tradition of book printing in Finnish, although all the publications were very basic religious books or practical didactic ones.

In Ukraine the imperial Russian rule hindered the development of Ukrainian national consciousness. There is no doubt that the Ukrainian language and unique historical experience form a sufficient ground for the existence of the Ukrainian nation. However, it is also true that the cultural and linguistic distance between Ukrainians and Great Russians is not very long. For the majority of population, there is not any religious difference between the two nations. As one of the dominant nation, Russian national identity instead of the Ukrainian was a serious option to many inhabitants of Dnieper Ukraine. At least well into 19th century, it was possible to combine Ukrainian and Russian identities and consider Ukrainian distinct traits just a variant of a common all-Russian nationality.[6] In the beginning of 19th century it was Russian (or less often Polish), which was the language of administration and high culture, whereas the modern literature in Ukrainian vernacular was only emerging. To be sure, the Ukrainian language had previously been one of high culture together with Old Slavonic, but this tradition had been interrupted. Hence the first generations of Ukrainophile intelligentsia of Dnieper region were bound to be bilingual in Ukrainian and Russian. Of the two traditionally dominant nations in Ukraine, only Poles were in a state of political weakness similar or, after 1831, worse than that of Swedes in Finland. The imperial government had no reason to support the Swedish language in Finland, but it chose to support the Russian language in Ukraine.

3. *The development of national movement in Finland*

The prehistory of Finnish nationalism began in the end of 18th century. A few nobles thought that sooner or later Russia would take Finland from Sweden. These events could be anticipated so that the Finnish nobility would itself try to separate the country from Sweden. This would facilitate a benevolent Russian imperial policy in relation to Finland. The country should be established either as a completely independent state or as a Russian protectorate with a large autonomy. These early Finnish separatists had some influence over situation during the Swedish-Russian war 1788 – 1790, when a group of officers stationed in Finland went on strike and refused to obey king's orders. However, soon the King Gustaw III regained full control of his army. The separatists were not nationalists in the sense that they were not at all interested in Finnish language and ethnic Finns.

The annexation of Finland by Russia in 1808 – 1809 forced the reluctant majority of the nobility to accept the separation from Sweden. After the occupation of southern Finland, the annexation proceeded in four steps: at first Alexander I proclaimed Finland his domain. The oath of allegiance was received from the population. Then the representatives of the four estates (nobility, clergy, bourgeoisie, peasantry) of the Grand Duchy of Finland were summoned to a meeting in Borgå (Porvoo), where the Emperor promised to maintain the privileges and constitutions of Swedish times. The promise was made in somewhat vague terms. Finally, Sweden recognised its loss of Finland in the peace treaty of Fredrikshamn. Finland emerged now as a separate administrative entity of Russian Empire under its own laws and Swedish as the administrative language. The country began to resemble a state in that those central institutions, which had been lacking in the Swedish time, were created.

The exact limits of Finnish autonomy were left indefinite. It was not stated which were the constitutions confirmed by Alexander I. In the following decades, Finns developed their own theories of the status of the country. According to it, the imperial act of 1809 was bilateral agreement binding both sides. This idea hardly reflected the historical reality, for Finland had been officially annexed into Russian Empire already before the Borgå meeting. Further, it was thought that the imperial promise should mean the Swedish constitutions of 1772 and 1789. According to these charters, king had wide powers, but he was not an autocrat. He could summon or not summon the representatives of estates as it him pleased. The estates had no right to propose new laws, and the executive power was not responsible to them. However, the king could not decree new laws without the estates' approval. The estates could reject law proposals made by the king. On the basis of this limitation of monarchic power, it is not surprising that Alexander I did not specifically mention the Swedish charters. Moreover, the imperial promise concerned only the inner administration of the country. The relation between all-Russian and Finnish laws was not clearly defined. It was evident that at least some all-Russian laws were in force also in Finland. For instance, the Emperor nominated as his representative in Finland a Governor-General. This office belonged to the Russian administrative system. Finns knew that in practice it was impossible that their estates would prevent the execution of imperial will. When Finns occasionally were dissatisfied with imperial policies, they preferred to try to influence the Emperor rather than to try to overrule the imperial will by the decision of estates. That is why before 1890s there never was an open conflict between the emperors and Finnish political bodies.[7]

After 1809, Alexander I no more summoned the estates. Neither did Nicholas I, although he officially confirmed the imperial promise of 1809 about maintaining the constitutions of Finland. However, under Alexander II a political change took place. As part of the general liberalisation policy and as a response to situation in Poland, the Emperor summoned the estates in Helsinki in 1863. In his speech to the deputies, he stated explicitly that the Swedish charters of 1772 and 1789 were in force. This was a great victory to Finnish politicians, but the exact relation between Finnish and all-Russian laws was again left indefinite. In the 1860s and 1870s, progressive reforms were introduced, which strengthened Finland's position as a state. The estates were granted the right to make law proposals and they began to meet regularly every five years. Finnish mark was introduced as currency and separate national army units were created. The network of elementary schools with Finnish and Swedish as the languages of instruction was established. In summer of 1863, the Emperor decreed that Finnish was to become the official language of the country together with Swedish after the transition period of twenty years.

It was the emergence of the Fennoman movement what made the language reform possible. The first signs of enthusiasm for Finnish language appeared in Academy circles in 1810s. The Society of Finnish Literature was founded in 1831. Being themselves mainly intellectuals of Swedish-language background, the Fennomans emphasised the importance of Finnish language and national culture. They wanted to spread enlightenment in Finnish among the common people and they demanded that the nobility and intelligentsia should switch from Swedish to Finnish. They raised their arguments especially against Swedes, not the imperial rule. As a result of their efforts, Finnish indeed soon emerged as a language of high culture. Especially important in this process was the national epos Kalevala (1835 and 1849) collected, compiled and partly written by Elias Lönnrot. Johan Ludvig Runeberg wrote in Swedish "Ensign Stool's Tales", a poem about the events in Finnish War 1808 – 1809. Zacharias Topelius created a national mythological view of Finnish past in his "Assistant Doctor's Tales", emphasising especially the role of Finns in Swedish conquests in 17th century. Aleksis Kivi's "Seven Brothers" depicting the peasant life was the first novel written in Finnish and of high literary standard. The first long-lasting Finnish regular newspaper, Suometar, began to appear in 1847. The first doctoral thesis in Finnish was approved at the university in 1858. By the end of 19th century, there existed rather well developed Finnish press. Both artistic and scholarly works were published in the previous “peasant language”.

The industrial upsurge in Finland began in earnest in 1860s, just by the time the Finnish autonomy had received the imperial confirmation. The autonomous status of Finland affected industrialization so that it strengthened the Finnish language and Finnish national identity. People were not allowed to move freely from the Empire to Finland, so the Finnish peasants provided the working force for the new factories. There were indeed plenty of landless agricultural workers who moved to towns and made the population in them more Finnish-speaking than previously. Finnish ceased to be the language of only peasant and priest and became one of worker and entrepreneur as well. This facilitated the smooth transfer of information from towns to countryside. Especially the paper industry affected the countryside, because the industrial enterprises bought their raw material from landowning peasants. In this way the countryside was connected to money economy and domestic and international markets.

The achievements of the Finnish national movement were possible because they coincided with the short-term views of the imperial government. The latter took into account two considerations when defining its language policy in Finland: 1. The general conservative order of the society should not be threatened; 2. The country should be alienated from former Swedish motherland. In the end of the reign of Nicholas I, the government paid more attention to the first consideration. That is why an imperial decree of 1850 banned all publications in Finnish except religious and practical guidebooks. The decree was explicitly motivated by the fact that persons literate only in Finnish belonged to lower social classes and hence should not be allowed to read anything except the most necessary things. However, as the country in general and especially the Fennomans showed their loyalty during the Crimean War, this policy was reversed, and the emphasis shifted to the second consideration. The language decree passed into oblivion and was finally abolished in 1860. From the abolition of restrictions on Finnish language only three years passed before the imperial decree made it the second official language. The Swedish opposition to Finnish movement was not militant, since it would have meant siding with a weak neighbouring state against both the imperial policies and the Finnish national movement. Indeed, towards the end of the century many Swedes developed a Swedish-Finnish identity, considering themselves different from Swedes in Sweden.

The alliance of the imperial government and the Fennomans was temporary. The co-operation was possible between the multinational empire and Finnish national movement. It became gradually impossible towards the end of 19th century, as the imperial government took steps to make the Empire more nationally Russian. In part, the Russification policy was a response to national movements on the borderlands of the Empire; in part it resulted from the modernisation process of Russia itself. With industrialisation, the language of the masses began to matter.

Finland was the last of the borderlands affected by the Russification policy, which began in February 1899. Nicholas II and his aides used the loophole in the undefined relation between all-Russian and Finnish legislation. The Emperor decreed in a manifesto that the laws relevant for all the Empire should be prepared and promulgated through all-Russian administrative bodies. The Emperor himself had the right to decide which laws had such a relevance. Finnish government and citizens protested eagerly, claiming that the imperial manifesto was unconstitutional. Indeed, from purely legal point of view they were wrong. There never had been any legislative act, which would have granted to Finnish estates the right to decide about the relation between Finnish and all-Russian laws. Rather important legislative acts, like the language decree of 1863 had been introduced by imperial decree without consulting the estates. Another thing was that behind the imperial manifesto there was a consistent aim to abolish most of the Finnish autonomy. Imperial decrees followed which abolished Finnish army units, granted to the citizens of Russia equal rights with Finnish citizens and introduced Russian language into administration. This policy was indeed a unilateral repeal of the tacit mutual agreement established in 1860s between Finland and imperial Russia. It was unacceptable to most Finns of all political persuasions. Nevertheless, there were no attempts to suppress non-governmental Finnish-language cultural activities, and Finnish and Swedish remained the languages if instruction[8].

In the turn of the century, Finnish national movement had gained considerable influence, but it had not yet mobilized the masses. This mobilisation proceeded in the first decade of the 20th century partly under the banner of opposition against Russification, partly under that of socialism. These two movements overlapped each other. Apart of the nationalists, also the Finnish Social Democratic Party opposed Russification. The Swedish Party was especially staunch in its opposition against imperial policy, while the moderate wing of Fennomans unsuccessfully tried to reach a compromise with the imperial government. In the context of revolution of 1905, the Social Democrats and Finnish-language political parties forced through a general strike Nicholas II to repeal the February manifesto and to decree the establishment of a parliament elected on the basis of universal and equal male and female suffrage. Although the Russification policy was reintroduced after few years, the imperial government never reached its goal of abolition of the Finnish autonomy. Although the top executive offices were manned with Russians, they had to rely on Finnish bureaucracy hostile to their main aims. It was too late for the imperial government to suppress the Finnish national movement, which had had the opportunity to spread national consciousness under four decades of undisturbed autonomous rule. To be sure, the Finns had grave antagonisms between themselves and the primacy of the national in relation to social question was not unanimously recognised.

Despite the lack of Finnish-speaking nobility and historical tradition of statehood prior to 19th century, Finland was able to reach independence, when the Russian Empire collapsed in 1917 – 1918. We must conclude that the autonomous governmental status of Finland was of crucial importance for its national development. Certainly industrialisation and modernisation of the society would in any case have facilitated the emergence of national movement, as they did in Baltic countries. Nevertheless, the autonomy promoted and hastened this development especially by facilitating the growth of Finnish-language popular education and press. By accepting the Finnish-language culture as equal with Swedish-language culture, the imperial government made the option of Swedish national identity less relevant and less attractive. When the government finally attempted Russification, it was too late.

4. *The development of national movement in Ukraine*

In Ukraine, the struggle of the previous Cossack upper stratum for the imperial recognition of its nobility rights in the end of 18th century gave the first impulse to the interest in national history. Some works about Ukraine's own distinct past were published or circulated in manuscript form. Granting some of the Cossack elite the rights of hereditary noblemen solved the dispute. In the beginning of 19th century, most of the nobility were fully satisfied with their status and did not try to restore autonomy. The country did not receive any special status before the revolution. On the contrary, remnants of its previous autonomy, the Kiev city administration according to Magdeburg rights and the functioning of local, Lithuanian Law Code, were abolished in 1830s and 1840s.

The Ukrainian national cultural movement began in the very end of 18th century. Although part of Ivan Kotljarevskyj's "Enejida", a travesty of Vergilius, was first published without the author's permission in 1798, it did not remain an isolated incident. Ukrainian literature was further developed in Harkiv romantics from 1810s to 1830s. The publication of Taras Shevchenko's "Kobzar" (Minstrel) in 1840 was an important landmark in the development of Ukrainian literature, for it showed that it was possible to create literary works of high quality and serious contents in Ukrainian. In many ways, the Ukrainian national movement proceeded in its initial stage more rapidly than its Finnish counterpart. For instance, the first Ukrainian-language plays were staged in 1819, about 50 years before Finnish ones.

The political implications of Ukrainian national awakening became evident in 1847, when the Society of St. Cyril and St. Methodius was denounced to imperial authorities. The society was inspired by Christianity interpreted in egalitarian and republican manner. It aimed at the establishment of a republican Pan-Slav federation, in which the Ukraine would be a state among equals and the capital of which was to be Kiev. In the Ukrainian state, the official language was to be Ukrainian. Although the activities of the society lasted only for about one year, they marked a great achievement of the Ukrainian national movement. Here the Ukrainian identity was unequivocally seen as exclusive one, which it was not possible to combine with Russian or any other national identity. The Ukrainian cause was seen as revolutionary one opposed to the interests of Russian Empire. Finns did not form this kind of subversive national societies before the beginning of 20th century. However, the society showed also how problematic for the Ukrainian nationalists was their relation to both great neighbours, Russia and Poland. Their main ideological document "Zakon Bozhija" (God's Law) was written under strong influence of Adam Mickiewicz's "Books of the Polish Nation and Polish Pilgrimage". The society did not propose complete independence. Indeed, the Ukrainian conspirators showed their affiliation with Great Russian high culture by proposing that Russian would become the language of Slavonic federation. This is not surprising, for the scope of literature in Ukrainian was as yet rather narrow. All Ukrainian writers in the Russian Empire at this time, even Shevchenko, wrote also in Russian. Federal proposals circulated among Ukrainian nationally active intellectuals also in 1860s and 1880s[9].

If the close historical and linguistic ties to Russia had some effect on Ukrainian national activists, all the more they influenced the government policy and those educated people not affiliated with the national cause. In the beginning, the government actually supported Ukrainian cultural activities.[10] They were deemed harmless or even beneficial for the government interests, since they provided arguments against Polish claims for the restoration of independence within pre-partition borders of 1771. However, this benevolent government attitude to Ukrainian activities was only possible so long as the relation between Russian and Ukrainian identities was seen as inclusive, with Ukrainians forming just one variant of Russian nation. As soon as it turned out that the Ukrainian movement could turn to exclusive identity, the government adopted negative attitude to it. Since 1847 except for brief interim periods the government policy towards Ukrainophiles was hostile. At the same time as Finns and Baltic Germans were treated with tolerance, there were severe repressions against Ukrainian activities. There were various reasons for this peculiar treatment of the Ukrainians:

1.The recognition of Ukrainians as a separate nationality would have endangered the claim of the Empire to be the sole inheritor of the tradition of Kievan Rus and affected the situation in Poland. Catherine II had grounded the partitions of Poland on national arguments, claiming that they restored the unity of Russian nation.[11] Later under Nicholas I Nikolaj Ustrjalov from the University of St. Petersburg further developed the same line of thought.[12] If there was no national unity between Ukraine and Russia, this argument against Poland was invalid. Occasionally in Russian conservative nationalist circles the idea was expressed that the Ukrainian movement was a Polish trick. I do not think that government officials very often sincerely believed it. The Ukrainophiles criticised Poles so often and so heavily that to any unprejudiced observer it was clear that they formed their own separate group with aims distinct from Polish ones.[13] Rather the government circles were aware of the Ukrainian question being connected with the Polish question in a more general sense.

2.The relation between Ukrainian and Russian nations was indeed far from clear. Many educated inhabitants born in Ukraine did not support the national movement even in cultural and linguistic sense, but rather identified themselves as Russians. Some of the most ardent enemies of Ukrainophile movement were natives of Ukraine. Since many would-be Ukrainians themselves denied the existence of the Ukrainian nationality, it was not surprising that the government did the same. Unlike in Finland, the political status of the country promoted identification with the traditional dominant nation, which controlled a mighty empire.

3.The Ukrainians formed a much greater share of the population of the Empire than did the Finns. Hence their special potential status would have affected the unity of the Russian Empire much more than Finnish autonomy did. In 1876 Alexander II wrote that the might of Russia was in its unity. That is why it was not possible to tolerate anything what might weaken this unity[14]. There were 22 millions of Ukrainians in 1897, and most of them had not yet exactly defined their nationality. They formed 17,8% of all the population of the Empire. If all these people would have been given elementary instruction in Ukrainian, the loss for the Russian nation would have been formidable[15].

4.The government was aware of the revolutionary potential of Ukrainian national movement. Although the Ukrainophiles after 1840s publicly tried to emphasise that they abstained from political activism, they nevertheless considered the Cossack freedom and egalitarian social order the clearest expression of national character. These ideas were most rather evident in Shevchenko’s poetry and historical and polemical writings of Mykola Kostomarov.[16] In the beginning of 1860s, Kievan Ukrainophiles lead by Volodymyr Antonovych rather strongly attacked the Polish claims to Ukraine right of Dnieper and thus effectively sided with the Russian government. This policy was somewhat analogous with anti-Swedish actions of Fennomans, especially because Antonvych himself was of Polish background. However, the argument against Poles was as much social as it was national. Antonovych and his colleagues criticised Polish nobility for its oppression of peasants. These arguments could as well be used against Russian and Ukrainian nobility on the left bank of Dnieper. This was certainly understood by many readers, including government officials. Moreover, both the separation of Ukraine from Russia and the establishment of Pan-Slav republican federation were discussed in the Ukrainophile semi-clandestine “Hromada” groups in 1860s, and the government received evidence of these discussions[17]. A few individuals combined Ukrainian national and revolutionary activities[18]. Although they were not in the mainstream of the Ukrainian movement, they did not add to trust towards Ukrainophiles in government circles.

The brief periods of government tolerance were rather important for the Ukrainian movement. In late 1850s and early 1860s there were many publications in Ukrainian, including the bilingual journal “Osnova” (Foundation) in 1861–1862. The language was used in popular education based on voluntary teachers, and there were attempts to spread the use of Ukrainian even to government’s elementary schools. The Ukrainian national intelligentsia was for the first time really trying to gain influence over the peasants. The government put an end to these tendencies in July 1863. The Minister of the Interior, Petr Valuev, sent a circular banning all publications in Ukrainian except pure literature. Valuev mentioned literature directed to common people as especially dangerous. It is remarkable that his circular was the exact opposite of ban on Finnish publications in 1850. Whereas in Finland only religious and simple educational literature had been allowed, in Ukraine it was most eagerly banned. On the contrary, Valuev’s circular allowed Ukrainian artistic literature directed to intelligentsia, which in Finnish case had been forbidden. This discrepancy most likely followed from the fact that in Finland rather many peasants could read only Finnish. This could be accepted, because it was the traditional state of things. However, in the Ukraine there were as yet not many peasants who had been taught literacy in Ukrainian. That is why the government wanted to prevent the formation of such a category of peasants in the very beginning. It was most concerned to block all the influence of national intelligentsia over the peasants[19].

In the first half of 1870s Ukrainian cultural work, though not educational activities, was again tolerated. This period ended in the most draconic anti-Ukrainian government measure, the imperial Ems decree of 1876. Now publications in Ukrainian were banned altogether. Allegations of separatist tendencies motivated Alexander II. Although the measure did not completely finish Ukrainophile attempts to express their loyalty towards the Empire, practically the loyalist option ceased to be viable. The censorship rules forced the Ukrainians of the Russian Empire to close co-operation with the Ukrainians of Austrian Galicia, where there were more freedom of expression. Although the Ukrainophiles in Russia had always considered Ukrainians in Austria their compatriots, the same was not necessarily case the other way round. Galician Uniat population was divided between three national options. There were adherents of all-Russian identity, a separate Galician one and the all-Ukrainian identity combining Ukrainians of the Russian and Austrian Empires into one nation. Some Ukrainians from Russia, most notably Mihaylo Drahomanov, did their best to promote the all-Ukrainian national identity. Publishing in Austria offered an outlet to expression of opinions completely outside the control of Russian government.

The industrial revolution in Ukraine took place from 1870s to 1890s at the time when Ukrainian activities were forbidden. The process had in Ukraine opposite effect from that in Finland, for it weakened the position of Ukrainian language and culture. Mainly the immigrants from Russia proper provided the working force in mines and factories. The movement from agricultural work in Ukrainian countryside to industrial work in cities remained relatively weak. This was hardly surprising, since the Ukrainian peasants traditionally most often paid their land rent in work obligations, whereas in Russia payment in cash or kind was more widespread. That is why Russian peasants could more easily move even after the abolition of serfdom. The majority of those Ukrainians who moved to cities rather soon assimilated into Russians. After all, assimilation into Russian-language culture provided better opportunities both in government bureaucracy and in private sector of the economy. This was the opposite of the situation in Finland, where educated Finnish-speakers were valued especially at the time when they were not yet very numerous. In Ukraine, the similarity of the two languages made the switch to Russian relatively easy. The Ukrainian national identity came to be connected with countryside and somewhat old-fashioned peasant life. The towns and industrial enterprises were dominated by Russians, many of who were natives of Ukraine.[20] This was mainly, but not exclusively due to government repressions against Ukrainian national movement and other reasons mentioned above. An additional cause for that the Ukrainian movement did not reach to cities and all classes of society was that the emphasis on peasant culture was rather widespread among Ukrainophile intelligentsia.

The implementation of Ems decree was ceased after the revolution of 1905. After that the Ukrainian movement progressed rather quickly, despite that the government soon tried to return to previous repressive policies. In the revolutionary process 1917 – 1921, the Ukrainian nationalists proved that they were able to mobilize masses for their cause. Nevertheless, the Ukrainian cause failed not only because its formidable red and white enemies. The Ukrainians lost also because the national development remained incomplete. Many people from various social classes: noblemen, entrepreneurs, workers and intelligentsia opted for Russian identity even during the revolution.

5. *Conclusions*

Although many analogies of the national development under Russian Empire can be found between Finns and Ukrainians, there are also great differences. The national movement began in both countries as a result of deterioration of the traditional agricultural society, in which a person’s place was based on his or her birth background. Both Finnish and Ukrainian movements were part of the general trend of the non-dominant nations of the Eastern Europe to assert themselves. Considering the social structure and historical tradition, the Ukrainians was in the beginning of 19th century in somewhat better position to develop national consciousness and national movement. Comparing to Ukrainians, the assets of Finns in this field were the existence of literary language, relatively widespread literacy and long cultural and linguistic distance from the ruling nation of the Empire. Swedes in Finland and Poles in Ukraine were in a somewhat similar situation as traditional ruling nations, which had lost their political power. Finns could choose Swedes as their main enemies and receive some support from the imperial government, since Finnish common people lived under Russian upper class only in rather few places. Some Ukrainophiles attempted the same kind of policy in relation to Poles on the Right Bank Ukraine, but without success, since their movement could as well be directed against Russian rule and conservative social order on the left bank of Dnieper. The problem was that what the Swedes were in Finland, both the Russians and Poles were in Ukraine. The national development began in both countries at about the same time and proceeded at first roughly on equal speed. However, the Finns managed to complete their national development in the first decades of 20th century, whereas Ukrainians faced the collapse of the Russian Empire in the situation of incomplete national mobilization. The main reason for this difference was that Finns managed to exploit state power for promotion of their culture, whereas Ukrainians faced repressions even against their language as such. However, the Russian imperial policy was not the only cause of the discrepancy between the two nations. Other reasons were lesser spread of literacy in Ukraine, cultural and linguistic proximity between Ukrainians and Russians and the differences in how the industrialisation affected Finns and Ukrainians.

---

[1] In my description of transition from traditional to modern society, I follow Gellner Ernest: Nations and Nationalism. London 1983.

[2] One of the formidable critics of Gellner’s and modernisation theories of nationalism is Anthony D. Smith in his The Ethnic Origins of Nations. Oxford 1987. Whereas Gellner sees the dividing lines between modern nationalities as something rather accidental, Smith points out that the modern nationalities often have long historical roots.

[3] Hroch Miroslav: Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge 1985. P. 25 – 28.

[4] Magocsi Paul Robert: A History of Ukraine. Seattle 1996. P. 354 – 355, 360 – 363.

[5] For this idea I am indebted to Roman Szporluk.

[6] Some Ukrainophiles themselves either sincerely or insincerely expressed this idea. See, for instance, Savchenko Fedir: Zaborona ukrajinstva 1876r. Do istoriji hromads’kyh ruhiv na Ukrajini 1860 – 1870-h r.r. Harkiv – Kyiv 1930. P. 25 – 35 concerning Pavlo Chubyns’kyj.

[7] I follow Osmo Jussila’s interpretation of Finland’s governmental status. See his Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty. Porvoo 1987.

[8] Polvinen Tuomo: Imperial Borderland. Bobrikov and the Attempted Russification of Finland, 1898 – 1904. London 1995.

[9] Kirilo-Mefodijivs’ke tovaristvo. 1 – 3. Kyjiv 1990. Part 1:150 – 169, 250 – 258 contain the society’s charter and God’s Law, the title of which could be translated also as “Catechism”. For federal proposals, see Fedchenko P. M: Myhajlo Drahomanov. Kyiv 1992. P. 50 – 51. 56, 73, 122–123. Kostomarov Nikolaj: Ukrajna. Kolokol No 61, 15th January 1860. P. 502–503.

[10] Magocsi 1996: 358 – 360.

[11] Shil’der N. K: Imperator Nikolaj I i Pol’sa v 1825 – 1831. Russkaja Starina 2/1900, p. 291 – 292.

[12] Ustrjalov: Izsledovanie voprosa, kakoe mesto v russkoj istorii dolzhno zanimat’ Velikoe Knjazhestvo Litovskoe? S.Peterburg 1839.

[13] The most famous of these early Ukrainian anti-Polish texts is, of course, Antonovich Vladimir: Moja ispoved'. Osnova 1/1862.

[14] Savchenko 1930:113.

[15] Saunders David: Russia's Ukrainian Policy (1847–1905): A Demographic Approach. European History Quarterly, vol. 25 (1995), p. 188–189.

[16] Kostomarov 1860: 499–504. Kostomarov: Dve russkie narodnosti. Osnova 3/1861.

[17] Gnip Myhajlo: Hromads'kyj ruh 1860 r.r. na Ukrajini. Poltavs'ka hromada. Kyiv 1930. P. 36–37. Gnip: Do istoriji hromads'koho ruhu 1860rr. (Zapiska A. A.Shimanova). Za sto lit No 5, 1930. For "Hromada" groups in general, see Katrenko A. M: Ukrajins'kyj natsional'nyj ruh XIX st. Chastina II. 60 – 90-ti roki XIX st. Kyiv 1999.

[18] Notably Stepan Nos and Andrij Krasovskij. See Materialy dlja istorii revoljutsionnago dvizhenija v Rossii v 60-h gg. Vtoroe prilozhenie k sbornikam "Gosudarstvennye prestuplenija v Rossii". Paris 1905. P. 117–120, 166–172. Obschestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine v 1856 – 1862 gg. Kyiv 1963. P. 259, 265–271, 277–284.

[19] Saunders David: Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863. The International History Review, XVII, 1, February 1995. P. 27–50. Savchenko 1930: 191–204. Savchenko emphasises the fear of authorities that the Ukrainophiles would not remain within limits of cultural work.

[20] Kappeler Andreas: The Ukrainians of the Russian Empire, 1860 – 1914. In: the Formation of National Elites. Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic groups in Europe, 1850 – 1940. Vol. VI. Dartmouth 1992. P. 105 – 122.

Олександр КОНИК
Херсон

ФІНСЬКЕ ПИТАННЯ В ДЕПУТАТСЬКИХ ЗАПИТАХ В III ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

Депутатські запити як форма парламентської діяльності були передбачені російським законодавством і широко використовувались в Думах I і II скликань (1906 – 1907 рік), в основному як засіб політичного тиску на уряд з боку лівих сил. Без помітного, втім ефекту, якщо не вважати таким передчасний розпуск як I, так і II Думи і т.з. “третьочервневого перевороту” 1907 року.

В новій політичній ситуації, яка не має однозначного трактування в історіографії, але яка зазвичай визначається як “третьочервнева монархія”[1] парламентськими запитами, почав уже маніпулювати уряд. Запити за №№ 6, 7 і 9 щодо Фінляндії попри сувору зовні риторику відповідали інтересам уряду Петра Столипіна, коли той твердою рукою взявся наводити порядок як в самій Росії, так і на її околицях.

З тим більшим запалом на околицях, бо це давало можливість позірно консолідувати великоросійську націю навколо державницької ідеї. В умовах поразки і відступу революції перекласти частину відповідальності за неї на “інородців”, на прикладі жителів одних “окраїн”, в даному випадку Фінляндії, дати урок іншим, як-от українцям, полякам та іншому неросійському населенню “єдиної і неподільної”. Забезпечити на фоні втоми від революції ситуацію, коли – за класичним визначенням – “Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить. Бо благоденствує”[2].

В середині травня 1908 р. в стінах Таврійського палацу і розгорнулась бурхлива дискусія навколо “Фінляндського питання”. Розпочав її великою доповіддю Голова Ради міністрів П.А.Столипін на засіданні 5 травня, звинувативши Фінляндію в тому, що вона в недалекому минулому була розсадником сепаратизму і революційності, що “за 26 верст від столиці , від резиденції Государя, щохвилини готувалися злодійські замахи”[3]. Прем’єр закликав думців розібратися, в чому причина “ненормальних відносин, що склалися між державою і завойованою силою її зброї провінцією”[4]. Таким чином була задана тональність обговорення, визначена позиція уряду – ніяких суб’єктів міждержавних відносин, є держава і є завойована силою зброї провінція. Столипін зробив досить розлогий екскурс в історію питання. Треба було якось обгрунтувати чергову спробу цілковитого її підпорядкування Росії. Тому ключовим пунктом – з усього розмаїття актів – він вибрав положення Фрідріхсгамського мирного договору про те, що “фінляндські губернії” – “…будут отныне в собственности и державном обладании Империи Российской и к ней навсегда присоединяются”[5].

Якраз відносно здійснення цього “обладания” в нових умовах, тобто “третьочервневої монархії”, Столипін і апелює до нових політичних сил та до національних почуттів росіян: “… з введенням нового ладу в Росії піднялась друга хвиля реакції, реакція російського патріотизму і російського національного почуття, і ця реакція […] в’є собі гніздо саме в суспільних прошарках, в суспільних колах. […] В минулі часи сам тільки Уряд мав турботу і обов’язок відстоювати історичні і державні надбання і права Росії. Тепер не те. Тепер Держава намагається зібрати розсипану хоромину російського народного почуття, і виразником цього почуття є ви, панове”[6].

Скажемо відразу, далеко не всі панове, тобто депутати Думи з захватом поставляться до ідеї виконувати поліцейські функції стосовно кого б то не було, а тим більше Фінляндії, європейської за всіма мірками країни, хоч як ти її “губерніями “ не називай, але в цілому промова мала успіх. Та і на закінчення оратор приготував пасаж, що мав і налякати, і підбадьорити, і заспокоїти: “… народи забувають іноді про свої національні завдання, але такі народи гинуть, вони перетворюються в назем, в добриво, на якому виростають і міцніють інші, більш сильні народи. Ми звертаємося до вас не за жертвою, ми не вимагаємо від вас пригнічення іншої, менш сильної народності, – ні, панове. Уряд просить від вас лише вашої моральної підтримки в тій справі, яку він вважає вірною“[7].

Чого-чого, а моральної підтримки, бажаної урядом для інкорпорації чергової “окраїни” теперішня (третьодумська) більшість не пошкодувала. До виступу з цього питання записалося 23 депутати. Певна річ, усі не виступили. І закінчилося обговорення, власне, нічим – один з запитів було знято, два інших відхилено. Деякі ж депутати, як Пуришкевич, робили закиди і в бік Європи та світу, в тому сенсі, що ті для Росії не указ[8].

Отже, і сьогодні може бути цікавим простежити основні моменти дискусії, систему аргументів, якою представники однієї нації намагалися довести право на володіння батьківщиною іншої нації.

Обговорення, відразу після Столипіна, розпочав депутат від Віленської губернії Замисловський. Його виступ можна назвати традиційним для представника правого думського табору – звинувачення в

© О.Коник, 2000

привілеях, якими користуються фіни, в невдячності, в сепаратизмі, прошведських настроях, тощо. Цікавішим тут можна вважати деякі цитати. З газети “Фріа-орд”, 1902 рік: “… Поляки, малороси, остзейці, євреї, кавказці – жодна з цих груп неспроможна зібрати навколо себе решту… Ми зможемо стати ядром, навколо якого збереться решта опозиційних елементів. Ми зможемо сприяти організації сил …”[9].

Колоритним був виступ одного з лідерів правого крила, депутата Маркова (за думськими стенограмами Маркова-2, від Курської губернії, на відміну від Маркова-1, октябриста від Володимирської губернії). Проте сказане в запалі (а депутати не мали права читати свої промови) звучало іноді досить неоднозначно, як-от твердження Маркова-2 про те, що фінська культура є культурою тепличною, вирощеною на російському гної[10]. Закінчення ж у Маркова-2 безсмертне – Карфаген мусить бути зруйнованим – тобто “Російська держава завоювала Фінляндію для себе, для своїх російських зручностей […] все інше нехай підкориться російським інтересам”[11]. Для ще одного поборника російський інтересів, тепер уже з білоруських країв, з Могилівської губернії, депутата Ладомирського, особливо “оскорбительным” видалось те, що депутати фінського Сейму звертаються до царя фінською чи шведською мовою, як він каже, з перекладом тільки російською[12]. Ладомирський також не забув на закінчення “… нагадати фінам, як і взагалі багатьом інородцям, що земля завойована, земля, із-за якої проливалася російська кров, є російською землею”[13].

Полемічний запал боротьби з фінською автономією приводив іноді навіть до вживання з думської трибуни української мови. Певна річ, в вигляді “малоросійського анекдота”. Правий депутат від Курської губернії Шечков у своєму виступі сконцентрувався на питанні, чи є війна носієм вищого права в міжнародних відносинах і відповідав на нього ствердно. Чесно, з його погляду, вирішували свої державні проблеми цар Петро і король Карл. А тепер фіни діють з-за рогу, “… нітрохи не ризикуючи собою, а тільки вбиваючи нас” Ще, до того ж, вони і закони самі для себе пишуть[14].

Депутат Мотовилов, правий депутат з національої групи (на третій сесії, щоб не було непорозумінь, група ця конституюється в російську національну фракцію) був небагатослівним, але чітким у викладі своєї позиції: ”…обмежити фінляндське зло, огородити свавілля Фінляндії і зміцнити державні права нашої Росії”[15].

Завжди гарячий та імпульсивний, Пуришкевич, ледь зійшовши на трибуну, заявив про те, що “…після двох днів промов зліва важко залишатись холоднокровним і об’єктивним”[16]. Надзвичайно високо оцінив промову Столипіна, сказавши, що той “…виголосив тут блискучу патріотичну промову, в якій окреслив з усією повнотою ту картину розкладу, що відбувається тепер у Фінляндії”[17]. Проаналізував теоретичну базу цього виступу, знайшов у ній “…масу фактів з праць Сергеєвського, Бородкіна, Єленєва, Ордіна та інших знавців фінляндського питання”, і що взагалі “школа” Ордіна відчувається в усій його промові[18]. Правим це любо, їм приємно бачити на міністерській трибуні “…російську людину школи Ордіна, ніж, не дай Боже, щоб це коли-небудь сталося, професора по кафедрі виборзької літератури […] “школи” Небогатова, Базена і Дрейфуса”[19].

Основний же зміст промови самого Пуришкевича мусив розкрити, за його словами, як зневажається ім’я росіянина в Фінляндії[20] – тобто, власне, провокаційний. Він насичений історичними і юридичними викладками, латинськими цитатами тощо, закидами як в адресу недоброзичливої до росіян Європи, так і самих росіян – м’які занадто, серед якутів вони “об’якучуються”, серед німців “онімечуються”[21]. Пуришкевич сумував з приводу російської долі і ображав принагідно фінів: “…становище російської людини в Фінляндії тільки дещо краще становища єврея чи цигана.[…] Народ-переможець, народ-завойовник, народ, що володіє величезною територією перше місце серед держав світу, народ цей має під боком по суті комаху (насекомое, мовою оригіналу, О.К.) і ця комаха його душить”[22]. В розрухах недалекого минулого вбачає і позитивні моменти. Цитує Муравйова, який у 1863 році назвав щастям те, що поляки “збунтувалися”, бо якби вони “сиділи смирно, ми б продовжували спати, а років за три вони б викинули нас звідси як немовлят з люльки”, отже, щось подібне і тепер: “якби ми, заколисані мрією про законність і лояльність цього народцю[…] замріялись, то не підлягає жодному сумніву, наше майбутнє було б сумним у цій країні”[23].

Висновок з цього такий: саме праві в Думі, саме їх запити мусять бути memento mori і для Фінляндії, і для “російської дряблої влади”, що віднині має проводитися “яскраво окреслена російська національна політика, як по відношенню до усіх окраїн, так і до фінської окраїни зокрема”. Отже “…пора Росії опам’ятатися, пора це зарозуміле Велике Князівство Фінляндське зробити такою ж окрасою Російської Корони, як Царство Казанське, Царство Астраханське, Царство Польське і Новгородська п’ятина”, і, на думку промовця, справа до цього таки й дійде[24].

Останнім з записаних до виступу з питання запитів щодо Фінляндії, виступав депутат від Тульської губернії граф Бобринський 2-й, помірковано-правий, в майбутньому член національної групи. Його виступ справді можна назвати поміркованим. Було сказано, що питання стосується не лише Фінляндії, а правового устрою Російської імперії взагалі. В.О.Бобринський назвав провокаційним твердження соціал-демократа Гегечкорі про те, що фіни озброюються, щоб підтримати російський революційний рух; не погодився також з Пуришкевичем, що Фінляндію треба поставити на одну дошку з Царством Казанським тощо[25]. Фінляндія – провінційна автономія, згущувати атмосферу навколо неї вигідно певним політичним силам в російському суспільстві: "...очевидно, що соціал-демократії надто вигідно, якщо Державна Дума, якщо праві лави і, тим більше, якщо центр Державної Думи підуть тим шляхом, який їм вкажуть і з люттю, як депутат Пуришкевич накинуться на Фінляндію"[26]. Бобринський-2 визнає факт переважання останнім часом у Фінляндії, особливо в фінському Сеймі соціал-демократів, але говорить, що Росія, яку цар тепер закликав до правового порядку, до народного представництва, не може входити ні в які стосунки з партіями, які "...заперечують народне представництво, замінюючи його диктатурою пролетаріату і повним безправ'ям"[27].

Стосовно соціал-демократів у Третій Думі, то вони були представлені, як і трудовики, але тієї свободи, що в перших двох Думах базувалася і на кількісному представництві, і на "підтримці вулиці", тепер уже не було. З яскравими виступами, проте, виступили соціал-демократ Гегечкорі, депутат від Кутаїської губернії , і трудовик Андрій Булат, від Сувалкської губернії. Те, що їх виступи офіційно не оголошувались як виступи від імені фракції, але по суті це було так.

Адвокат за фахом Гегечкорі свій виступ побудував як заперечення звинувачень, які містилися у виступах багатьох правих депутатів відносно того, що фінські соціал-демократи готували збройне повстання проти російської присутності. Він доводить, що фінська організація "Войма" ("Сила") не має нічого спільного з соціал-демократією, що вона в своїх протестах не виходить за рамки лояльності і легальності, що праві в Думі в даному разі, за його словами, "Своя своїх не познаша"[28]. Гегечкорі іронізує з самої форми постановки питання, говорить, що створюється комедія, – треба показати, що нібито "російський народ"[...] дійшовши національної самосвідомості, вимагає загнуздати окраїни, які надмірно зарвалися, і от створюються ці запити.[...] Своїми запитами ви створите у Фінляндії такий опозиційний рух, порівняно з яким Войма, вами роздута, виявиться жалюгідною цяцькою"[29].

Не міг соціал-демократ не скористатися трибуною для пропаганди своєї партії та її національної платформи, мовляв "...фінляндська демократія зрозуміла, що вона має бути солідарною з російською демократією, яка, щиро визнаючи права кожної нації, кожного народу на своє самовизначення, [...] не лише не буде нападати на чиїсь свободи і права, а, навпаки, буде їх захищати"[30]. Хочеться думати, що тут Гегечкорі не грішив проти своєї совісті і був щирим, як і в наступному епізоді. Він не погоджувався з вимогою ввести в Фінляндії жорсткий адміністративний режим з огляду на ту обставину, що вона стала своєрідним "заповідником революціонерів": "...в Швейцарії і Австрії – сотні тисяч політемігрантів, що ж – на цій підставі інкорпорувати Європу? [...] невже ваша поліцейська совість не заспокоїться доти, доки весь світ не буде покладено до вашого підніжжя, поки всі поліції не будуть підпорядковані російській поліції"[31]. Закінчував Гегечкорі звичним для адвоката прямим зверненням, в даному разі до правих лав і традиційним же думським кліше про "весь російський народ": "Ви хочете зробити з Фінляндії те, що ви зробили свого часу з Польщею, але запевняю вас, що цього разу вам це не вдасться, тому що російський народ, який не зацікавлений в придушенні фінляндської свободи, тимчасово послаблений, але не вбитий."

Отже, грузин Гегечкорі виступав від імені російського народу , чи не один від лівих фракцій у понеділок 12 травня. Наступного дня лівих представляв трудовик Булат. Він, як і Гегечкорі, був юристом, і передусім звернув увагу на юридичну некомпетентність деяких учасників дискусії, зокрема депутата Замисловського, товариша прокурора судової палати. Запропонував правим своє бачення причин відвертого цькування національностей в ІІІ Думі: "не дає вам хвилини спокою те, що в Російській державі існує ще країна де, як зволите бачить, покидьки російського чиновництва, яких уже не можна помістити ні в Польщу, ні в Литву, ні на Кавказ [...] Там не діє російська нагайка [...] Ось підкладка фінляндського запиту[32]. Булат добрими словами говорить про Фінляндію, називає її країною дещо більшої свободи, ніж Росія, і що там, як відомо, "людина складається тільки з двох частин, з тіла і душі, як і в усій Європі, і тільки в нас має ще і паспорт – третю частину. Відомо, що в Фінляндії паспортів не потрібно, прописується кожен – хто як хоче". І от же, звертає увагу литовський депутат, доки не посилали туди Бобрикова, російських жандармів – доти там був мир, процвітання і мирні відносини з Росією, але як тільки "стали ви насаджувати свою жандармерію і нагайкову культуру, відразу з'явилися політичні злочини"[33]. Досить ядовито було прокоментовано доповідь депутата Гололобова (був доповідачем від групи правих, які підписали запити щодо Фінляндії). Я.Г.Гололобов був землевласником з Катеринославської губернії, мав праві переконання, але був не найвправнішим оратором і став мішенню для саркастичного Булата за те, що Гололобов не обмежився роллю доповідача, а добавив від себе, навіть "... від своїх виборців, котрі, мовляв, дали йому наказ: "треба підтягнути Фінляндію". Ці виборці п.Гололобова – дійсно дивний народ: коли нас, трудовиків і взагалі величезну більшість членів Думи посилали в Думу, то завжди говорили: як би там щодо земельки, як би щодо робочих заробітків покраще, як би суди поправити, як би влаштувати так, щоб не треба було воєнних станів, а щоб і без них було добре і спокійно; а депутату Гололобову єдине що сказали – це "підтягніть Фінляндію". Є й інші депутати з того ж Катеринослава, але вони щось нічого подібного не чули"[34]. Загалом, на думку Булата, подібні запити тільки відбирають час від важливих питань – селянського, робітничого тощо, і інспіровані вони урядом, аби зняти з себе відповідальність і перекласти її на “народне представництво”[35].

Своєрідне місце в цій дискусії зайняла доповідь лідера кадетів Мілюкова, депутата від Санкт-Петербурга. В нього пускали критичні стріли і ліві, і праві, і центристи. Неприйнятними для правих були принаймні дві позиції Мілюкова: кваліфікація ним маніфесту 22 жовтня 1905 р. для Фінляндії як такого, що відновлює “закономірний” порядок та його реалізм, що базувався, очевидно, на професійних знаннях історика:”…можна, звичайно, роздавити Фінляндію, це справа декількох корпусів. Але я запитую, чи зможете ви утримати плоди перемоги? […] Чи не створите ви вічних нових труднощів у російській політиці в той момент, коли і старих вона має надто достатньо?”[36].

В цілому ж промова Мілюкова являла собою теоретичну дискусію з Столипіним. Він розглядає перипетії сейму в Борго, політику шведських королів, Наполеона Бонапарта, Олександра I, аналізує державно-правові акти, акти публічного права. Це було таке плетиво історичних фактів, з яких кожен міг брати, що йому хотілося. Депутат Шечков, про якого вже йшлося, зробив, наприклад, висновок, що Мілюков уже “відтяв частину батьківщини”[37].

До виваженого розгляду справи, а не “тонких мережив історичних коментарів” закликав депутат від центру Уваров (Саратовська губернія). Він бачить причини такої уваги до історії в бажанні опонентів підірвати позиції один одного, і не дуже зважає на авторитет Мілюкова. Він звертає увагу на те, зокрема, що усі ці акти – Фрідріхсгамський договір, сейм в Борго і т.д., всі вони можуть мати різні тлумачення. Зачисливши Мілюкова до лівого табору, Уваров закінчує свою думку таким чином: “…тлумачення фінляндців, зокрема те, яке ми чули з лівої сторони, в довгій промові професора Мілюкова – усе це більш чи менш короткий переказ фінляндських способів тлумачення цих законів”.

Зрештою, жоден з запитів на цій сесії не пройшов, вони були відхилені, і“фінське питання” праві змогли “вирішити” лише в 1910 році.

---

[1] История СССР с древнейших времен до наших дней. Серия первая. Том VI. Россия в период империализма (1900 – 1917). – М., 1968. – С. 339.

[2] Шевченко Т.Г. Твори: в 5-и т. Т. 1. – К., 1984. – С. 283

[3] Государственная дума. Стенографические отчеты. III созыв. I сессия. Ч. 2. – СПб., 1908. – ст. 2928.

[4] Там само, ст. 2929.

[5] Там само, ст. 2934.

[6] Там само, ст. 2939.

[7] Там само, ст. 2940 – 2941.

[8] Государственная дума. Стенографические отчеты. III созыв. I сессия. Ч. 3. – СПб., 1908. – ст. 703.

[9] Государственная дума. Стенографические отчеты. III созыв. I сессия. Ч. 2. – СПб., 1908. – ст. 2946.

[10] Государственная дума. Стенографические отчеты. III созыв. I сессия. Ч. 3. – СПб., 1908. – ст. 373.

[11] Там само, ст. 388.

[12] Там само, ст. 619.

[13] Там само, ст. 625.

[14] Там само, ст. 626, 632.

[15] Там само, ст. 663.

[16] Там само, ст. 687.

[17] Там само, ст. 687.

[18] Там само, ст. 688.

[19] Там само, ст. 688.

[20] Там само, ст. 689.

[21] Там само, ст. 690.

[22] Там само, ст. 697.

[23] Там само, ст. 703 – 704.

[24] Там само, ст. 700 – 701.

[25] Там само, ст. 705, 707.

[26] Там само, ст. 706.

[27] Там само, ст. 706.

[28] Там само, ст. 403, 407.

[29] Там само, ст. 339, 407.

[30] Там само, ст. 405.

[31] Там само, ст. 409.

[32] Там само, ст. 648.

[33] Там само, ст. 654, 656.

[34] Там само, ст. 659.

[35] Там само, ст. 660.

[36] Там само, ст. 418, 445.

[37] Там само, ст. 627.

Анатолій СЛЮСАРЕНКО, Сергій ПИВОВАР
Київ

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ФІНЛЯНДІЇ

(спроба історико-порівняльного аналізу)

Упродовж століть одним із найголовніших чинників історичного розвитку України та Фінляндії була відсутність власної державності. Проте, незважаючи на суттєву відмінність ментальності українців і фінів, обидва народи не були антидержавницькими за своєю суттю. Українці ніколи повністю не задовольнялися існуючими на їх території моделями іноземного державного ладу, виступали проти негативних тенденцій держави, прагнучи створити самобутній суспільно-політичний устрій, який би відповідав споконвічним ідеалам народу. Фіни, перебуваючи впродовж кількох століть у складі Шведської держави, стали прихильниками європейської моделі суспільно-політичного ладу. Тривалий час історичні долі України та Фінляндії були пов'язані з багатонаціональною Російською імперією, яка здійснювала безперервну експансіоністську політику, розширюючи територію за рахунок сусідніх країн.

Більша частина українських земель увійшла до складу Росії в ході Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст. і в процесі поділу Польщі наприкінці XVIII ст. Гетманщина не була самостійним політичним утворенням, але до певного часу існувала на засадах автономії, створеної на традиціях українського самоврядування, що можна кваліфікувати як особливий державно-політичний устрій. Впродовж століття управління та соціально-економічна політика на Лівобережжі здійснювалися українцями, хоча росіяни постійно встрючалися у внутрішні справи і контролювали зовнішні відносини. Водночас російський царизм, зорієнтований на принципи та практику абсолютизму, постійно прагнув знищити особливості українського самоврядування і до кінця XVIII ст. врешті-решт повністю ліквідував їх, перетворивши Україну в одну з "областей" єдиної імперії. Надалі будь-які автономістичні прояви в Україні розглядалися російськими властями як "сепаратизм" і переслідувалися. Отже, процес формування української національної державності у XVII сторіччі не завершився створенням суверенної держави. Хоча наприкінці XIX – на початку XX ст. в українському політичному русі робилися заяви про необхідність здобуття самостійності, але загалом домінувала автономістська ідея, з якою українські партії й зустріли Лютневу революцію 1917 р.

Росія здавна зазіхала й на фінські землі, які були складовою частиною її головного суперника на півночі – Швеції. Мета їх завоювання Росією мала передусім воєнно-стратегічний характер, оскільки імперія прирівнювала ці землі до територій, захоплених іншими державами, які в разі потреби могли бути "відвойовані". Остаточно Фінляндія була завойована у ході російсько-шведської війни 1808 – 1809 рр.[1] Згідно з Фрідріхсгамським договором Швеція погодилася на передачу Фінляндії Росії. Олександр I 15 березня 1809 р. заявив, що Фінляндії надається статус Великого князівства, де залишаються незмінними "релігія, корінні закони, права і переваги", якими раніше користувалося населення. Хоча Фінляндія не могла проводити самостійну зовнішню політику, але вона набувала право здійснювати управління внутрішніми справами "на основі особливого законодавства"[2]. На її території діяла власна адміністрація, яка не підпорядковувалася російським міністерствам, власне законодавство, яке не мало нічого спільного з російськими законами. Велике князівство Фінляндське мало свій законодавчий орган (Сейм), без згоди якого не могло бути прийнято жодного закону щодо внутрішнього ладу країни. Було створено уряд (Сенат), який здійснював управління і виконував функції найвищої судової інстанції. Генерал-губернатор Фінляндії, якого призначав імператор, головував у Сенаті, але не міг призупинити виконання його постанов. Все це свідчило про створення нової політичної спільності.

Уявлення про те, що зародилася нова політична спільність під назвою Фінляндія (так звана "фінляндська ідея") було започатковане завдяки Комісії у фінляндських справах. Мета ідеї полягала в забезпеченні міцного зв'язку країни з новою метрополією шляхом пропаганди серед фінів поглядів, згідно з якими Фінляндія була не інкорпорованою провінцією Росії, а "особливою державою" в складі Імперії. Ця обставина визнавалася й М.Сперанським – найближчим радником Олександра I. У звіті за 1810 р. він заявляв: "Фінляндія є держава, а не губернія"[3]. Подібний погляд поширений і в сучасній фінляндській історіографії. Так, О.Юссіла вважає, що перетворення, здійснені на основі системи управління Шведської Фінляндії призвели до створення "нової держави і нової нації"[4]. Не вдаючися у нюанси щодо наукового визначення поняття "держава"[5], зазначимо, що сам факт усвідомлення фінами існування власної державності мав суттєве значення для подальшого розвитку політичної та економічної самостійності

© А.Слюсаренко, С.Пивовар, 2000

Фінляндії. Однак, упродовж трьох наступних десятиліть, питання фінляндської державності не порушувалося. Лише на рубежі 1830 – 40-х рр. доктор медицини І.Вассер висунув ідею, згідно з якою на Установчому Сеймі в 1809 р. Фінляндія перестала бути підвладною Швеції, уклала з імператором Росії “сепаратний мир” і стала таким чином “окремою державою”. Згодом юрист Й.Нордстрьом надав цій ідеї юридичне обґрунтування, а наприкінці 1850-х років вона набула загального визнання у Фінляндії[6].

Поразка Росії в Кримській війні стала своєрідним поштовхом для фінляндців, в результаті чого вони взяли курс на здобуття незалежності і впродовж другої половини XIX ст. наполегливо відстоювали і розширювали своє право на самоврядування. Так, депутати Сейму (з 1863 р.) приймали законодавство, яке виводило Фінляндію на “особливий” шлях розвитку. В своїх виступах вони кваліфікували Фінляндію не інакше, як “державу”. У 1860 р. у Фінляндії запровадили власну грошову одиницю – марку. У 1878 р. було створено спеціальні стрілецькі батальйони, які мали власний Статут. В країні зводилися пам’ятники на честь перемог фінляндських військ над російськими. В 1894 р. фінляндські власті відмовилися приводити населення до присяги на вірність новому монарху, доки той не видав Маніфест про збереження фінляндського самоуправління[7].

Ці та інші подібні явища сепаратистського характеру, які відбувалися у Фінляндії, з огляду на традиційну політику російського самодержавства і, особливо на тлі української історії, виглядають унікальними. Адже, перебуваючи в складі Росії, Україна повністю втратила свої автономні права, її еліта постійно зраджувала національні інтереси, відбувався процес русифікації й асиміляції українського населення. Проте для самих фінляндців все це не було чимось унікальним. Вони твердо знали чого хотіли і впевнено прямували до головної мети – здобуття власної державності. Російський історик М.Бородкін визнавав, що, починаючи з 1860-х років, Фінляндія швидко “пішла до обособленості в усіх виявах життя і стала створювати в теорії й на практиці окрему свою державність”, що фінляндці наполегливо “розсовували рамки свого місцевого самоуправління до рівня особливої державності”, діяли так, щоб “не залишалося сумніву в фінляндській державності”[8].

Отже, в XIX ст. Україна та Фінляндія, перебуваючи в складі Росії, мали різний статус. Якщо перша, остаточно втративши свої автономні права, перетворилася в одну з “областей” імперії, то друга, навпаки, розширюючи й зміцнюючи свій “особливий” устрій, прагнула надати йому реальні ознаки національної державності.

Однак, на рубежі XIX – XX ст. перед Фінляндією виникла загроза втрати тих переваг, які вона мала, порівняно з Україною. Намагання фінляндців створити незалежну державу наштовхнулося на прагнення уряду Росії змусити Фінляндію стати на шлях “найтіснішого єднання” з іншими частинами “єдиної та неподільної” Російської держави. “Якщо уряд і наше суспільство не знайдуть у собі сил і засобів здійснити накреслене єднання, то Фінляндію буде для Росії втрачено..,” – писав у 1905 р. М.Бородкін, висловлюючи погляд тогочасних правлячих кіл[9]. За умов повної реалізації нового курсу, існування в майбутньому Фінляндії, як самостійної держави, було приречене.

Наступ на фінляндську автономію почався в 1890-х рр. і особливо посилився після призначення у 1898 р. генерал-губернатором Фінляндії М.Бобрикова. В 1899 р. статс-секретарем уперше призначили не фіна за національністю – В.Плеве, діловодство найвищої адміністрації переводилося на російську мову. Лютневий Маніфест 1899 р. визнавав Фінляндію “особливим автономним краєм у складі Всеросійської Держави”, але передбачав перепідпорядкування фінляндського законодавства загальнодержавному[10]. Ці та деякі інші заходи в свою чергу викликали серед фінів небезпідставні побоювання щодо повної ліквідації автономії, призвели до кампанії масової громадянської непокори, зростання національного руху, вбивства В.Плеве і М.Бобрикова. Надзвичайний Сейм 1899 р. проголосив протест проти політики уряду Росії, вперше відкрито обґрунтувавши “державні” права Фінляндії й розповсюдивши тексти відповідної заяви у Європі[11].

Опір фінляндців не стримав, а й посилив наступ царизму. В 1907 р. була створена Особлива нарада у справах Фінляндії, покликана підготувати законопроекти, спрямовані на ліквідацію фінляндської автономії. В 1910 р. Микола II затвердив закон, згідно з яким при розробці загальноімперського законодавства, що стосувалося майже всіх сторін внутрішнього життя Фінляндії, Сейму відводилася роль лише дорадчого органу. В 1912 р. було прийнято закон, покликаний сприяти поступовому заміщенню національно свідомих фінляндських чиновників російськими бюрократами. В 1914 р. Микола II схвалив програму подальшого наступу на автономні права Фінляндії[12]. Від остаточного скасування автономії Фінляндію врятували Перша світова війна й Російська революція 1917 р.

Разом з тим, наступ царизму на фінляндську автономію у тій конкретно-історичній ситуації, на нашу думку, мав скоріше позитивний, ніж негативний вплив на процес зародження основ національної державності. Адже, по-перше, план ліквідації автономії так і не був реалізований, по-друге, ті часткові заходи, які вдалося здійснити, викликали вкрай негативну реакцію фінляндців, що ще більше посилило їх бажання відокремитися від Росії.

Отже, якщо українське суспільство вступало в революційний 1917 р. як етнографічна маса, яка не мала жодних ознак власної державності й навіть не мріяла про створення самостійної держави, то фінляндське суспільство виступало як політично свідома нація готова до трансформації свого “особливого” устрою в незалежну національну державу.

Лютнева революція в Росії була переломним етапом в історичному розвитку України та Фінляндії, але вона призвела до різних наслідків. У березні 1917 р. в Києві було створено Українську Центральну раду (далі – УЦР), метою якої було запровадження національно-територіальної автономії України, а згодом – її виконавчий орган – Генеральний секретаріат, покликаний виконувати функції уряду. Проте Тимчасовий уряд змусив УЦР відмовитися від спроб “самочинного здійснення” автономії України до скликання Установчих зборів. Під впливом зовнішнього чинника – більшовицького перевороту в Петрограді, УЦР ухвалила ІІІ Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки (далі – УНР). Це була визначна історична подія, яка знаменувала відродження основ української національної державності. Однак тоді ще УЦР, хоча й не визнавала Раднарком, але робила ставку на державну єдність з неіснуючою “федеративною республікою Російською”. Натомість вона недостатньо дбала про захист молодої держави, про консолідацію українських сил навколо державницької ідеї, не змогла уникнути конфлікту з більшовиками.

Ставлення до Фінляндії Тимчасового уряду значно відрізнялося від царського.20 березня 1917 р. було видано “Маніфест про відновлення конституції Великого князівства Фінляндського та застосування її в новому обсязі”, який скасовував обмеження фінляндського законодавства. Було скликано Сейм та оновлено Сенат. Водночас Тимчасовий уряд заявив, що у Фінляндії зберігатиметься статус-кво до Установчих зборів.

Фінляндські вимоги були значно радикальнішими і прагматичнішими, ніж українські. Як свідчив учасник тих подій Г.Ґуммерус: “під час війни дозріла в Фінляндії думка про утворення окремої, незалежної від Росії, держави”, а після повалення самодержавства “висунулася ця думка на перше місце з силою довго тамованої народної волі”[13]. Важливою подією цього процесу стала промова 20 квітня 1917 р. у Сеймі прем’єр-міністра Фінляндії, представника соціал-демократичної партії О.Токоя. “Весь розвиток нашого народу, його вся бувальщина і історія є живим свідченням того, що фінський народ дозрів з бігом часу до повної самостійності, що він може зовсім самостійно керувати своїми законами, своєю долею і своїми планами., – наголошував О.Токой. – Я певний того, що право самовизначення фінляндського народу та початок його самостійності стоять на міцному ґрунті. Нашим обов’язком є розвивати цю основу непохитно і послідовно в тому напрямі, щоб вже в недалекому майбутньому самостійність Фінляндії була цілком забезпечена”[14]. Важливо зазначити, що прем’єр-міністр висловлював погляди не тільки своєї партії, а й інших політичних сил, але найголовніше – більшості фінляндського суспільства.

Якщо в перші місяці після Лютневої революції Сейм Фінляндії не оскаржував право Тимчасового уряду на верховне керівництво, то згодом серед депутатів став домінувати погляд, згідно якого після зречення російського царя єдиним законним носієм верховної влади в країні був Сейм. 18 липня Сейм схвалив закон про верховну владу, який значно розширював компетенцію фінляндських властей. Однак вже 31 липня Тимчасовий уряд розпустив “червоний” Сейм і призначив нові вибори.

Домагання державної самостійності Фінляндією, так само як і автономістські прагнення України, викликали негативну реакцію в російських політичних колах, які прагнули не допустити порушення єдності Російської держави. Єдиною політичною партією, яка в своїх заявах відкрито виступала за надання незалежності Україні та Фінляндії, була РСДРП(б). Жовтневий більшовицький переворот став другою важливою віхою на шляху до незалежності України та Фінляндії. Хоча більшовики декларували право всіх народів Росії “на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення окремої держави”, але насправді, вони не бажали появи нових незалежних держав. “Вільне відокремлення”, за планом В.Леніна, передбачало в майбутньому “вільне об’єднання” різних народів у радянську соціалістичну державу. Крім того, нарком з національних питань Й.Сталін заявив, що більшовики тлумачать принцип самовизначення як право на самовизначення не буржуазії, а трудових мас певної нації.

Першими відчули на собі більшовицьке “самовизначення” на практиці саме Україна та Фінляндія. Незважаючи на заяви лідерів РСДРП(б) про право України та Фінляндії на самовизначення, опинившись біля керма влади в Росії, вони прагнули втримати їх у межах свого впливу. Особливо гостро це стосувалося України, без якої більшовики не уявляли собі остаточної перемоги. Раднарком 4 грудня надіслав УЦР ультиматум, в якому визнавалася УНР і “її право зовсім відокремитися від Росії”, але не визнавалася УЦР як представник українського народу. Створивши у Харкові альтернативний уряд і проголосивши встановлення радянської влади в Україні, червоногвардійські війська почали наступ проти УНР і згодом окупували значну частину її території. За цих умов УЦР прийняла IV Універсал, який відкинув ідеї автономії та федералізму й проголосив Україну незалежною державою.

Керівництво Фінляндії як і УЦР, вважало, що влада більшовиків є незаконною і не розповсюджується на територію їх країни. Сейм 15 листопада прийняв постанову про переобрання на себе верховної влади, що означало розрив державних зв'язків між Фінляндією та Росією. 26 листопада було обрано новий Сенат. Нарешті 6 грудня 1917 р. депутати Сейму одностайно проголосили Фінляндію незалежною державою.

На відміну від України, визнання Раднаркомом Росії незалежності Фінляндії не супроводжувалося ультиматумом, який зводив це визнання нанівець. Більшовицький уряд 31 грудня видав декрет про повну незалежність Фінляндії, який 4 січня 1918 р. було затверджено ВЦВК. Однак визнання незалежності Фінляндії, на нашу думку, пояснювалося не стільки прагненням більшовиків реалізувати проголошену національну політику, скільки обставинами, які змушували їх діяти саме таким чином. Більшовики однаково негативно ставилися як до української, так і до фінляндської буржуазії, вважаючи, що влада має належати "робітникам і селянству". Виступаючи на засіданні ВЦВК, де обговорювалося питання про надання незалежності Фінляндії, Й.Сталін заявив: "... Фактично Рада Народних Комісарів дала свободу помимо своєї волі не народу, не представникам пролетаріату Фінляндії, а фінляндській буржуазії, яка дивним збігом обставин захопила владу і отримала незалежність із рук соціалістів Росії". Той факт, що фінляндські робітники і соціал-демократи змушені "приймати свободу не безпосередньо з рук соціалістів Росії, а за допомогою фінської буржуазії" Й.Сталін кваліфікував як "трагедію фінського пролетаріату», звинувачуючи соціал-демократів у "нерішучості й незрозумілій полохливості", закликаючи їх "самим взяти владу і вирвати з рук фінської буржуазії свою незалежність"[15]. Врешті-решт соціал-демократи Фінляндії здійснили спробу змінити хід подій, захопивши владу в країні. У Гельсінгфорсі 27 січня 1918 р. почалося повстання, в результаті якого південна частина країни була захоплена Червоною гвардією. Революційна влада проголосила створення нового уряду – Ради народних уповноважених, яка почала "соціалістичні перетворення". Перший фінляндський уряд, змінивши місце свого перебування, здійснював владу в північних і більшій частині центральних районів Фінляндії. Все це призвело до досить жорстокої й кривавої міжусобної війни. Раднарком, не заявляючи про розрив відносин з буржуазним урядом Фінляндії, заявив про визнання "робітничого" уряду, який прагнув повалити перший. Було укладено 1 березня 1918 р. договір про дружбу і братерство між Радянською Росією і "Фінляндською Соціалістичною Робітничою Республікою". Проте, слід зазначити, що лідери "робітничого" уряду Фінляндії, на відміну від "робітничого" уряду України, прагнули встановлення не "диктатури пролетаріату", а парламентської демократії, заснованої на принципі національної незалежності.

Присутність російських військ в Україні та Фінляндії стала для національних урядів обох держав приводом, щоб запросити на допомогу німецькі війська, які повалили прорадянські режими й відновили законну владу, відігравши цим суттєву роль у процесі зародження української та фінляндської державності. Обидві держави підписали з Німеччиною угоди, які передбачали тісне співробітництво. Згідно з умовами Брестського миру Росія зобов'язувалася вивести свої війська з України та Фінляндії, що мало на меті позбавити російського впливу в новостворених державах.

Однак на цьому етапі подібність українського і фінляндського шляхів зародження національної державності закінчилася. Після розгону УЦР, за умов жорсткого протистояння в Україні, створювалися нові державні утворення – гетьманська Українська Держава, УНР доби Директорії, Західно-Українська Народна Республіка і Українська Соціалістична Радянська Республіка, яка врешті-решт і закріпилася в Україні у формі радянської державності. Будучи за своєю суттю не національною, а прорадянською і проросійською, УСРР у грудні 1922 р. увійшла до складу СРСР, де хоча і являла собою чітко окреслене національне і територіальне ціле, але не була незалежною державою. На відміну від України, Фінляндії вдалося швидко припинити міжусобну війну і цим зберегти й закріпити національну державність.

Отже, незважаючи на певну подібність подій 1917 – 1918 рр. в Україні та Фінляндії, ґрунтовний аналіз процесу зародження національної державності в цих країнах дає змогу виділити два основні відмінні фактори. По-перше, різним було ставлення народних мас до створення національної держави. Якщо Декларація незалежності Фінляндії спиралася на довгоочікувані бажання більшості фінляндського народу, то III і IV Універсали УЦР не були результатом тривалого цілеспрямованого руху, а актами породженими скоріше зовнішніми чинниками, ніж внутрішньою готовністю до самостійного державницького життя, і відображали прагнення меншості українців. По-друге, різним було ставлення нового уряду Росії до створення обох незалежних держав. Лідери більшовицької Росії могли собі дозволити "тимчасово пожертвувати" Фінляндією, але вони навіть не припускали думки, що можуть втратити Україну. Саме ці фактори, на нашу думку, мали вирішальне значення для неоднакової долі національної державності в Україні та Фінляндії.

---

[1] У ході Північної війни війська Петра І захопили частину Карелії та Виборгського краю. Єлизавета І у Маніфесті до жителів Фінляндії (1742) заявила, що Росія не прагне завойовувати фінські землі, але, якби фінляндці захотіли відокремитися від Швеції й утворити вільну й самостійну державу з власними законами і власною формою правління, то Росія підтримала б їх прагнення своїми військами (Див.: Боот-Хольмберг Ц. Роль предательства в борьбе за

Финляндию. – Петроград, 1917. – С.158). Згідно з Абоським мирним трактатом (1743), який закінчив дворічну російсько-шведську війну, до Росії відійшли вся Виборгська і частина Саволанської губерній, утворивши так звану “російську Фінляндію”. Катерина II обіцяла фінляндцям допомогу Росії в справі відокремлення від Швеції, скликання установчого сейму для проголошення незалежності Фінляндії (Див.: Глинский Б.Б. Великодушное покорение// Исторический вестник. – 1890. – апр. – т.XL. – С.185).

[2] Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т.1. – СПб., 1908. – С.199, 206.

[3] Цит. за: Берендтс Э.Н. По поводу воззваний иностранных ученых относительно прав Финляндии. – СПб., 1910. – С.19.

[4] Юссила О., Хентиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809 – 1995.–М., 1998. – С.29.

[5] У сучасній історико-політичній науці існують різні визначення держави. Так, згідно з поширеною на Заході “пом’якшеною” дефініцією Роберта П.Вольфа, держава це невеличка “група людей, яка править, видає закони, управляє соціальними процесами і розроблює правила для соціальних груп на певних територіях і в межах певних кордонів” (Див.: Вольф Р.П. О философии. – М., 1996. – С.403).

[6] Юссила О., Хентиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии... – С.23 – 24.

[7] Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии. Время управления Н.И.Бобрикова. – СПб., 1905. – С.15, 60; Национальная политика России: история и современность. – М., 1997. – С.73.

[8] Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии. – С.15, 27.

[9] Там само. – С.62.

[10] Берендтс Э.Н. По поводу воззваний иностранных ученых... – С.31 – 32.

[11] Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии. – С.38.

[12] Национальная политика России... – С.76, 77.

[13] Ґуммерус Г. Самостійна Фінляндія. – К., 1918. – С.5.

[14] Цит. за: Ґуммерус Г. Самостійна Фінляндія. – С.5 – 6.

[15] Сталін Й.В. Про незалежність Фінляндії // Твори .– Т.4. – К., 1948. – С.26 – 27.

Григорій САВЧЕНКО
Київ

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА РАДА ГЕЛЬСІНГФОРСУ В 1917 році

Лютнева революція, подих демократичних свобод торкнулись і українців-військових, які служили на Балтійському флоті, та в окремому 42-му корпусі, дислокованому у Фінляндії. Гельсінгфорс, де містився штаб Балтійського флоту, став центром українського військового руху.

На початку квітня 1917 року ініціативна група солдатів і офіцерів-українців Гельсінгфорса опублікувала в місцевій газеті “Известия Совета депутатов армии, флота и рабочих Свеаборгского порта” оголошення про скликання української Ради в місті. 9 квітня 1917 року біля двох тисяч чоловік прибуло на подвір’я Абоських казарм на першу українську Раду. Маніфестанти відкритим голосуванням обрали президію в складі голови штабс-капітана Костюка, його заступників – Іванченка та Дашкевича; військових писарів – Сальвицького, Твердохліба і Кондратенка; скарбника – Стихна; депутатів – Сливенка, Жука, Харлана, Асауленка, Білоконя, Даниленка, Копия. Так у Гельсінгфорсі було створено організаційне ядро українських військових у Фінляндії – українську військову раду[1].

Звертаючись з вітанням до Гельсінгфорської Ради депутатів армії, флоту і робітників Свеаборзького порту, учасники маніфестації підкреслювали, що царський уряд витравлював в українців всякий натяк на свою національність.

Українці відправили телеграму і на Батьківщину, М.Грушевському: “Закинуті далеко від рідної матері України, зібравшись сьогодні Громадою шлемо сердечне вітання Тобі, Батьку і Голові Київської Української Ради. “Ще не вмерла Україна”. Так українці у Фінляндії вперше заявили про підтримку Центральної Ради[2].

Розпочалися робочі будні української Ради. На майдані, біля Абоських казарм 5 тисяч українців-матросів і солдатів 16 квітня прийняли ухвалу: “1) Вітати Петроградську Раду Робітничих і Солдатських депутатів як обранця Волі народу; 2) Вітати Тимчасовий Уряд; 3) Заявити, що ми домагаємось переустрою Росії на Федеративну Демократичну Республіку з національно-територіальною автономією України”. Газета “Наше життя” з цього приводу писала: “Свято відродження одправлено. Треба кувати собі Волю організованою працею серед свого народу”[3].

До президії Української Гельсінгфорської Ради потягнулися депутації як від українців місцевого, так і інших гарнізонів російських військ у Фінляндії. Людей непокоїло, зокрема, земельне питання. Тому й не дивно, що 22 квітня 1917 року, на одному з перших засідань Гельсінгфорської Української Ради воно досить жваво обговорювалося. Висловлювалася ідея боротися за автономію, яка дасть право вирішувати українські справи, а значить і право розпоряджатися землею. Звучали пропозиції спочатку здобути землю, а потім думати про автономію.Мова йшла про наказ майбутнім депутатам Установчих зборів юридично оформити право селянства на землю. Характерною була промова матроса С.Письменного: “Тілько нерозумілий може пропонувати це, тільки той, кому не дорога незалежність рідного краю може агітувати за те, щоб Установчі Збори висловили нам порядкування в нашій хаті. Автономія дає нам цілком право самим рішати питання про землю, я маю надію, що ми без усяких вказівок збоку зможемо це рішити вдома самі краще ніж наші посланці, з якими б наказами вони не були, десь далеко між чужих людей. Землю візьмемо самі, а Установчі Збори мають дати тільки широку автономію”[4].

Розмах військового руху вимагав подальшого удосконалення його організаційних структур. У частинах, на кораблях створювалися українські громади, які обирали своїх представників для виборів нового складу Гельсінгфорської Української Ради. Склад її депутатів у кількості 41 чоловіка був оновлений 30 квітня 1917 року. Очолювала Раду президія з 7 чоловік (голова Іванченко, товариші голови Письменний і Пащенко). Основною роботою мали займатися розпорядча та культурно-просвітня комісія, а також драматична секція[5]. Під безпосереднім впливом Ради знаходилися 2500 матросів, 1500 солдат, 150 робітників-українців Гельсінгфорсу. З Радою співпрацювали 20 національно свідомих флотських та 10 армійських офіцерів[6].

На засіданні Гельсінгфорської військової Ради були обрані кандидати до Української Центральної Ради. Мандати від флоту одержали Письменний, Асауленко і Костюшко, а від армійських частин – Певний та Городовський.

Українці-гельсінгфорці виробили свою позицію щодо майбутнього устрою України та перспектив українського військового руху. Найважливішим кроком у творенні української державності вони вважали оголошення Тимчасовим урядом принципової згоди на національно-територіальну автономію України.

© Г.Савченко, 2000

Не менш важливим було рішення щодо українізації частин російської армії. У ньому підкреслювалось: “Не затруднювати переходів офіцерам-українцям, які бажають служити в цих чисто українських військових частинах. У мирний час українські військові частини, звичайно, повинні мати місцем свого постійного розташування межі України”.

У подібному ключі передбачалося вирішувати і проблеми флоту.“Що стосується суден Чорноморського флоту, який і нині поповнюється переважно вихідцями з України, то Г.У.Р. наполягає на тому, щоб віднині всі подальші поповнення суден цього флоту проводились би тільки українцями”.

В українців-військових Гельсінгфорса були свої погляди і на реформування школи. Вона мала носити не тільки національне забарвлення, а й національну сутність. Стосовно володіння землею та багатствами надр сповідувався принцип рівності всіх жителів України.Увага акцентувалася на трудовому принципі у землекористуванні: “Порядок володіння і розподілу між хліборобами-землеробами, повинен буде вироблений спеціальним Українським сеймом на основі рівності всіх трудівників”.

Військові не обійшли увагою питання миру. Підтримуючи Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, закінчення війни вони пов’язували з “самовизначенням народностей”, заперечуючи анексії і контрибуції. Рішуче відкидались ідеї сепаратного миру – “подібний мир не може бути сприятливим для України”[7].

Таким чином, делегація гельсінгфорських українців-військових напередодні відкриття першого Всеукраїнського військового з’їзду мала грунтовну платформу. Вона базувалася на вирішенні життєвих проблем політичного, військового, соціально-економічного характеру.

Делегати від Гельсінгфорса активно працювали на І Всеукраїнському військовому з’їзді. Матрос С.Письменний та прапорщик А.Певний були обрані членами Українського Військового Генерального Комітету (УВГК)[8].

Відразу після завершення роботи з’їзду, у травні 1917 року у Гельсінгфорсі була зроблена спроба українізувати міноносець “Украïна”. Гельсінгфорців підтримали матроси-українці Петрограду. Газета “Нова Рада” повідомляла: “Матроси-українці в Петрограді вимагають об’єднання всіх моряків у флоті на одному з кораблів Балтійського флоту, на перший час хоч би на міноносці “Украïна”. Гельсінгфорська Рада робітничих депутатів ухвалила вимоги українців та постановила вимагати від командуючого флотом негайно задовольнити домагання українців”[9].

Справа українізації міноносця “Украïна” наштовхнулася на організаційні перепони. Ситуація ускладнилася відсутністю в Гельсінгфорсі офіцера-українця, який би міг командувати судном. З проханням прийняти командування міноносцем Рада звернулася до офіцера Потапенка з Ревеля[10].

Досить скоро свою позицію щодо українізації команди міноносця різко змінили загальноросійські організації Гельсінгфорсу. Гельсінгфорець Костюшко повідомляв на засіданні Центральної Ради 22 червня 1917 р.: “Виконавчий місцевий комітет спершу дав дозвіл, але незабаром взяв його назад, боючись, що після “України” українці-матроси запретендують на дредноути “Полтава” та “Севастополь”[11].

Гельсінгфорська Рада намагалася встановити тісні зв’язки з українськими гуртками та Радами на фронті і в тилу. Для ознайомлення їх зі своїми рішеннями делегати відвідали Харків та Полтаву. На початку травня посланці Гельсінгфорса ознайомилися з роботою українців-військових Ревеля. На засіданні Ради вони відзначили важливість контактів з майже тисячною організацією українців ревельського гарнізону.

Особливу увагу моряки-українці у Фінляндії звертали на Севастополь. На загальних зборах депутатів Гельсінгфорса 4 травня для поїздки в Севастополь були обрані матрос Дудка та солдат Лимар.

Головним завданням, над яким постійно працювала українська рада, було вирішення питання українізації війська. На загальних зборах 14 травня 1917 року українці Гельсінгфорсу прийняли рішення про можливий вихід на фронт частин, укомплектованих українцями. У резолюції зазначалось: “Якщо потрібно буде взяти з гарнізону міста Гельсінгфорса для підтримки діючих військових частин на фронті, або на зміну деяких частин, то ми українці домагаємося щоб в першу чергу взяли нас українців окремими частинами”[12]. Українці далеко не всіх гарнізонів Фінляндії поділяли таку думку. Наприклад, на станції Сіньяокі 300 українців були так захоплені більшовицькими ідеями, що окрім припинення війни ні про що інше і слухати не хотіли[13].

Невизначеність в український національний рух вносили не тільки гасла більшовицької партії. Кадети намагалися взагалі виключити національне питання з контексту загальнореволюційної боротьби. На VIII з’їзді партії (9 – 12 травня 1917 р.) Ф.Кокошкін (доповідач по національному питанню) побоювався, що Фінляндія “ставить питання про повне відокремлення”, Литва у вирішенні національного питання мріє стати врівень з Польщею, а Україна помислює “про державну автономію”[14]. Таким чином, кадети констатували боротьбу за національну державність як Фінляндії, так і України. У травні 1917 року Гельсінгфорська українська військова Рада, не сподіваючись на лояльність кадетської “Речі”, звернулася до редактора есерівської газети “Дело народа” з проханням опублікувати “рішучий протест тих заяв про автономію України, які зроблені на VIII з’їзді партії народної свободи і зводяться до заперечення національно-територіальної автономії України”[15].

Українці продовжували відстоювати автономістські ідеї. На засіданні Української Ради Гельсінгфорса 14 травня 1917 р. було вирішено поширити серед українців та представників інших національностей в гарнізонах російських військ у Фінляндії текст Переяславського трактату. У резолюції з цього приводу підкреслювалося, що "усі вільності і права, котрі повинні були мати українці в російській державі були покривджені і знищені російським урядом і що домагаючись національно-територіальної автономії ми вернемо беззаконно захоплені наші права". Але спроби українців опублікувати трактат у місцевих часописах наштовхнулися на значні перешкоди[16].

Українська Центральна Рада, Український військовий генеральний комітет вбачали в українцях-військових у Фінляндії силу, яка зможе допомогти у вирішенні завдань українського національного руху. Після І-го Всеукраїнського військового з'їзду до Петрограду була направлена делегація Центральної Ради. До складу делегації входив представник моряків Гельсінгфорса С.Письменний. Члени Українського військового генерального комітету, які раніше служили в складі російських військ у Фінляндії, А.Певний та С.Письменний закликали своїх колишніх товаришів по службі підтримати делегацію, вимоги Центральної Ради. Гельсінгфорська Українська Рада надіслала телеграму воєнному і морському міністру Тимчасового уряду. "Гельсінгфорська Українська Рада, яка об'єднує всіх українців у Фінляндії. Всеціло підтримує пункти вимог делегації УЦР", – говорилося в ній[17].

На засіданні Гельсінгфорської Ради 27 травня 1917 р. С.Письменний доповів про результати роботи української делегації у Петрограді. Він виклав позицію Тимчасового уряду і Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів стосовно вимог українців і підкреслив, що "вимоги в Тимчасовому уряді вирішувались тільки тоді, коли питання ставили руба, що народ сам візьме, що хоче". Говорячи про масштаби українського руху взагалі, С.Письменний зазначив, що він "іде з споду, від селян і такий бурхливий, що ЦР ледве його здержує. Треба відкинути думку наших ворогів, що український рух іде від купців і інтелігентів"[18].

Для проведення українізації військових частин, дислокованих у Фінляндії, необхідно було створити мережу українських організацій, координувати їхню діяльність.

Перший український обласний військовий з'їзд у Фінляндії розпочав роботу 28 травня 1917 року у приміщенні Вищої початкової школи Гельсінгфорса. Дванадцять делегатів визнали Українську військову Раду Гельсінгфорса центральною в усій Фінляндії. Обговорення питання про організаційну роботу на місцях. Для полагодження справи була обрана комісія з 5 чоловік.

Українці-військові у Фінляндії вважали українізацію частин російської армії важливою складовою боротьби за автономію України. Наприкінці травня – початку червня 1917 року вони намагалися максимально об'єднати українців в окремі військові частини. На засіданні Гельсінгфорської Ради 8 червня 1917 р. обговорювалося питання про службу українців-артилеристів на острів Езель. За пропозицією голови Ради було вирішено відмовитися від направлення українців на острів і "йти тільки в ті корпуси, які формуються з українців"[19].

Погляди вищого політичного та військового керівництва Росії на український військовий рух відрізнялися від уявлень українців. Спроба заборони О.Керенським ІІ Всеукраїнського військового з'їзду була проявом чергової російської неприязні. Українці-військові Фінляндії висловили протест з приводу заборони з'їзду. Збори Української Ради Гельсінгфорса 8 червня 1917 року заборону з'їзду вважали незаконною, "порушенням прав громадян свободної Росії".

Суспільно-політичне життя українців-військових у Фінляндії все більше активізується. Широкого розмаху набирає культурно-освітня робота. Фінляндські власті надали українцям декілька аудиторій Гельсінгфорської жіночої гімназії для проведення занять з історії, етнографії України. Була заснована українська школа. Спільними зусиллями української Ради та гельсінгфорської "Просвіти" був підготовлений українсько-російський словник на 5 тисяч слів[20]. На кораблях, в частинах культурно-просвітню роботу проводили офіцери-українці. Заходи культурно-освітнього характеру, участь у політичному житті підвищували національну свідомість українців.

Допомагаючи військовим розібратися в колізіях політичної боротьби Гельсінгфорська Рада намагалася знайти пояснення тим процесам, які проходили у суспільстві. На засіданні Ради було прийнято рішення про розгляд "українських питань", а не питань окремих партій, "бо ж постановка тут чисто партійних питань може підірвати існуючі нині об'єднання серед українців"[21].

Ідея формування національних частин залишалася об'єднуючою для українських військових. Гельсінгфорська Рада 17 червня 1917 р. звернулася з проханням до УВГК надіслати статути, накази, вказівки щодо формування як малих, так і великих українізованих частин[22]. На ІІ українському з'їзді у Фінляндії у червні 1917 р. при Центральній Українській Раді у Гельсінгфорсі була створена спеціальна комісія, яка б "виключно стежила і дбала про відокремлення українців-вояків в окремі частини". У липні склався військовий виконком Української ЦР у Фінляндії в кількості 17 чоловік[23]. Поїздки членів військового комітету по Фінляндії, створення нових організацій готували грунт для відокремлення українців в свої частини.

Рада українців Гельсінгфорсу 23 липня звернулася до військової влади з проханням допомогти українцям відокремитися. “Повна більшість солдат-українців уперто домагаються негайно відокремитися і згодні йти куди вгодно...“ – підкреслювалося у заяві гельсінгфорської Ради[24].

Реалізація постанови наштовхнулася на перешкоди з боку росіян. Вони не погоджувалися переходити з роти в роту і, таким чином, не дозволяли українцям здійснити своє бажання. У повідомленні з Гельсінгфорса до Центральної Ради у Києві вказувалося: “Взагалі можна сказати, що торкається відношення до українців, як “таковим” з боку росіян, то признають нас тільки настільки, наскільки ми уперто і одностайно чого-небудь добиваємось”. Більшість армійських комітетів не погоджувалися з проханням Ради проводити українізацію частин, вбачаючи в цьому саме зло.

Українські військові не залишилися наодинці. Соціал-демократична фракція Сейму Фінляндії та Фінляндська соціал-демократична партія телеграфувала 23 серпня 1917 р.Всеукраїнській Раді військових депутатів: “Слідкуємо з напругою за Вашою героїчною боротьбою за право самовизначення народів і бажаємо успіху в справі свободи обох країн, яке не похитнулось навіть насиллям, яке звалилось на наш сейм”[25].

Незважаючи на перешкоди, у Гельсінгфорсі проводилася робота по згуртуванню українців-військових. В Фінляндії 24 вересня 1917 року була скликана чергова сесія Української Центральної Ради. Було прийнято рішення про перетворення Української Центральної Ради у Фінляндії на Військову Крайову Раду Фінляндії, яка мала б права і привілеї Рад Солдатських депутатів. Президія Української Центральної Ради у Фінляндії 26 вересня склала свої повноваження. Був обраний новий виконавчий комітет (15 дійсних і 10 кооптованих членів), який очолила Президія з 7 чоловік. Виконком складався з трьох секцій: організаційно-інспекторської, культурно-просвітньої і концертно-мітингової. Звертаючись до українців у Фінляндії, комітет закликав: “Маємо надію, що товариші українці відгукнуться на наш заклик і разом з нами підуть по тернистому шляху до світлого майбутнього усієї демократії українського народу”[26].

Українські військові прагнули надати посильну допомогу фінському національно-визвольному рухові, запобігти можливому використанню у боротьбі проти нього українських солдатів. Всеукраїнська Рада військових депутатів надіслала 10 жовтня 1917 року до президії Української Ради у Фінляндії наказ попередити можливі негативні наслідки таких дій російського командування. У наказі говорилося: “Президіум Всеукраїнської Ради Військових депутатів має певні відомості, що до Фінляндії буде переведена ціла Українська дивізія. Се розпорядження робить Центральний уряд очевидно з тою метою, аби придушити визвольний фінський рух – з одного боку, а з другого – дружні поки що фінський та український народи.

Тому прохаємо вжити всіх засобів, увесь свій авторитет, аби українці-вояки не перешкоджали мирному життю фінського народу. Коли ж, не дивлячись ні на що, над фінами з боку українців будуть творитися насильства, вимагаємо іменем Всеукраїнської Ради Військових Депутатів наказувати негайно їх припинити”[27].

Більшовицький жовтневий переворот в Петрограді українці у Фінляндії сприйняли по-різному. Він привніс як коливання в українське середовище, так і бажання найскорішого повернення на Батьківщину. Українська Рада у Гельсінгфорсі опинилася у скрутному становищі. Сусідство з більшовицьким Центральним комітетом Балтійського флоту вимагало пошуку компромісів. Відсутність інформації з України, ультиматум РНК Центральній Раді змусив українців Гельсінгфорса просити Центробалт про спільну поїздку їх представників до Києва 7 грудня 1917 року. Після повернення до Гельсінгфорса представник Центробалту Меркулов констатував, що на Україні відбувається “гра в національні почуття”[28].

Після таких заяв годі було й сподіватися на переведення українців на Чорноморський флот. Командування вороже реагувало на спроби українців Балтійського флоту служити на Чорному морі. Одна з вищих флотських інстанцій більшовиків 28 листопада 1917 року прийняла резолюцію з забороною переходів. Оскільки “українізація Чорноморського флоту є питанням державної ваги”, то з міркувань політичного і стратегічного характеру всяка українізація Чорноморського флоту заборонялась”[29].

У морську колегію, до П.Дибенка, звертались численні моряки. Матроси від Гельсінгфорської та Ревельської Українських Рад подали вимогу про переведення до 1 січня 1918 року усіх українців з Балтики на Чорне море. Вимога так і залишилась не виконаною[30].

Комісар українських військових у Фінляндії Сливенко, у зв’язку з виборами до Українських установчих зборів, повідомляв у Київ 11 січня 1918 року, що українців в 42 корпусі майже не залишилось. У решти повна байдужість, бо “покладаються на якнайскоріший виїзд звідти”[31]. Фактично саме в цей час припинили роботу і українські військові організації. Останні ж українці-військові, зокрема з району Виборга, повертались на Батьківщину у квітні-травні 1918 року[32].

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4100, оп. 1, спр. 4, арк. 9, 8 зв.

[2] Там само. – арк. 9 зв., 10.

[3] Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – К., 1999. – С. 54 – 56.

[4] ЦДАВО України. – ф. 4100. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 16 зв.

[5] Там само. – арк. 10 зв., 11.

[6] Там само. – арк. 7.

[7] Там само. – арк. 11, 11 зв.

[8] Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7, травень.

[9] Там само. – арк. 12.

[10] Нова Рада. – 1917. – 24 мая; Сергійчук В. Вказ. Праця. – С. 57.

[11] Там само. – ф. 1076. – оп. 2. – спр. 1. – арк. 72.

[12] Там само. – ф. 4100. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 20.

[13] Там само. – арк. 26 зв.

[14] Речь. – 1917. – 13 мая.

[15] Там само. – арк. 15.

[16] ЦДАВО України. – ф. 4100. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 22, 25.

[17] Там само. – арк. 19 зв., 25 зв.

[18] Там само. – арк. 27, 28.

[19] Там само. – арк. 35, 36 зв.

[20] Книгарь. – Ч. 3. – 1917. – Листопад.

[21] ЦДАВО України. – ф. 4100. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 13 зв., 14, 28.

[22] Там само. – арк. 1, 1 зв.

[23] Там само. – арк. 4.

[24] Там само. – арк. 28. – арк. 223.

[25] Там само. – арк. 176.

[26] Вісник Українського генерального комітету. – 1917. – 15 вересня.

[27] ЦДАВО України. – ф. 4100. – оп. 1. – спр. 28. – арк. 463.

[28] Протоколы и постановления Центрального комитета Балтийского флота. 1917 – 1918. – М., 1963. – С. 298. – 314.

[29] Російський державний архів воєнно-морського флоту. – Ф. Р – 183. – оп. 1. – спр. 18. – арк. 39; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине. Ноябрь 1917 – 1920 гг. – Сборник документов. – М., 1963. – С. 52.

[30] Вольный юг. – 1917. – 29 декабря.

[31] ЦДАВО України. – ф. 2184. – оп. 1. – спр. 1. – арк. 21 зв.

[32] Там само. – ф. 3512. – оп. 2. – спр. 12. – арк. 52.

Георгій ПАПАКІН
Київ

ДОЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ТА ФІНЛЯНДІЇ НА ЗЛАМІ ЕПОХ: ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ І КАРЛ ГУСТАВ МАННЕРГЕЙМ

Історичні долі двох “окраїн” Російської імперії – України та Фінляндії – склалися так, що на початку ХХ ст. вони мали багато спільного. У побіжному переліку таких спільних рис можна назвати потужний національний рух, який у 1917 р. поставив питання про українську та фінляндську автономію в Російській демократичній республіці, значний вплив лівих політичних сил на визвольні процеси, громадянську війну, що розв’язалася наприкінці того ж року і визначальну роль в якій відіграли російські війська та місцева червона гвардія, безпосереднє втручання ворогуючих держав (Росії та Німеччини) протягом 1918 р. у визвольні змагання обох народів. Цей список можна продовжити, але нас на цьому тлі цікавлять такі постаті консервативного табору обох країн, як гетьман України Павло Скоропадський і головнокомандувач фінськими військами, згодом регент Фінляндії Карл Густав Маннергейм. Саме їх долі уособлювали шлях національних еліт від російської імперської інтеграції до державної самостійності і входження до числа європейських держав у 1917 – 1918 рр. До того ж, вони близько приятелювали, були товаришами по кавалергардському полку, імператорському почту, комбатантами у двох війнах – російсько-японській 1904 – 1905 рр. та Першій світовій 1914 – 1918 рр.

Як Скоропадський, так і Маннергейм походили з нобілітованих дворянських родів, відомих в історії своїх країн ще з другої половини XVII ст. Їх батьки не належали до верхівки служилої аристократії, тому обидва вони відчули великі труднощі під час вступу до Пажеського корпусу – найпривілейованого військово-навчального закладу імперії.

Вперше вони зустрілися вже у Кавалергардському полку 1893 р., куди Скоропадський був випущений корнетом прямо з корпусу, а поручник Маннергейм отримав давно вже омріяну блискучу уніформу після майже дворічної служби в армійському драгунському полку в іншій окраїні імперії – у Польщі.

Швидку кар’єру Скоропадського можна пояснити його особистими якостями: відповідальністю, порядністю, ретельністю, що у рівній мірі подобалося і командуванню, і товаришам по службі. Як у кожній гвардійській частині того часу, спільна думка старшин полку була вирішальною в усіх питаннях, від приймання нових колег до їх призначення на посаду. Саме тому дядька Скоропадського, граф В.Олсуф’єв, за словами дружини Павла Петровича, казав про нього: “Дивно те, і це особливо доводить твої позитивні якості у всіх відносинах, що ти зумів заслужити повагу усіх товаришів у такі молоді роки, а головне – тебе любили два полкових командири, такі діаметрально протилежні...[1]. Немає жодних сумнівів, що до числа цих товаришів, які щиро поважали Скоропадського, належав і Карл Густав Маннергейм.

Життя обох старшин найелітнішого імперського полку протікала у звичайній гвардійській рутині: паради, навчання, огляди, влітку – життя у таборах Красного Села. Саме там, де кавалергарди проводили більше 3 місяців на рік, Маннергейм орендував протягом 1895 – 1903 рр. садибу місцевих мешканців Павлівської слободи селян Чернових та Косенкова – із правом забудови та передавання іншій особі. З 1903 р. такою особою офіційно став корнет Скоропадський, який і раніше жив поруч зі своїм другом[2].

До найважливіших обов’язків полку належала участь у коронаціях – адже кожне сходження російського царя на престол у XIX ст. супроводжували кавалергарди.

Такий обов’язок випав і на Скоропадського з Маннергеймом у травні 1896 р. – вони, як достойні офіцери, супроводжували кожний крок молодого царя у Москві – від урочистого вступу у місто 9 травня до парадної учти в Грановитій палаті Кремля 14 травня.

Навряд чи треба казати, яке враження на 23-річного Скоропадського та 29-річного Маннергейма склали сама коронація та їх участь в ній. За твердженням біографа маршала Мері Вейо, він знайшов у царі той батьківський авторитет, якого не бачив у власному батькові, і цим пояснюється “напрочуд довготривала і міцна духовна залежність від самодержавної романівської династії”. На письмовому столі регента Фінляндії у 1918 – 1919 рр. весь час перебував портрет останнього російського царя[3].

Таке само почуття духовного зв’язку з монархом було притаманно і П.Скоропадському. Підтвердженням цього служить реакція глави незалежної української держави на відомості про звірячу розправу більшовиків над усією царською родиною. Начальник особистого штабу гетьмана генерал Стеллецький згадував про ці події так: “Коли Скоропадський довідався, у чому справа, обличчя його ніби витягнулося, потім викривилося у гримасі, і він заплакав як маленька дитина, пішовши у глибину

© Г.Папакін, 2000

кущів, що росли по боках алеї”[4]. Наступного дня гетьман замовив у своїй особистій палацовій капличці скромну панахиду без співів. До каплички він пішов один, а коли зустрів по дорогі свого найближчого помічника О.Палтова, який хотів його супроводжувати, то незвичним для нього сильно роздратованим голосом попросив залишити його у спокою. Казали, що там Скоропадський знов плакав, наче дитина від великого особистого горя. Але разом з тим він не прийшов на урочисту панахиду, що влаштували за день у Софіївському соборі церковники та росіяни, на якій були присутні міністри Української Держави, сенатори, німецькі чини. Скоропадський пережив цю трагедію як велике особисте горе, проте зумів відділити його від своїх державних функцій.

Маннергейм і Скоропадський, відчуваючи таку любов до монарха, як найближчі до нього особи, разом з тим бачили в останнього і багато непривабливих рис, об’єктивно оцінювали його вчинки, особливо в політичних питаннях. Так, Маннергейм у своїх спогадах різко критикував російського імператора за хибне рішення стати Верховним головнокомандувачем під час Першої світової війни: “Вставши на саму вершину збройних сил у такий невдало обраний час, Миколо ІІ поставив під загрозу саме існування своєї династії. Імператору, через відсутність його у столиці, важко було слідкувати за іншими проблемами держави, а цей факт ще в більшій мірі обумовив його кінцеву ізоляцію і недієздатність”[5]. Скоропадський так само ставив йому у провину багато що, а найперше – ту легкість, з якою монарх підписав зречення від престолу. Під час свого державного візиту до Німеччини у серпні 1918 р. у розмовах з кайзером він казав: “...цар може лише тоді зректися влади, коли всі засоби вже вичерпано, а до того він не має права так робити”[6]. Під час зустрічі з донським отаманом П.Красновим Скоропадський заявив: ”...саме я, завдяки своїй близькості до государя, маю сказати, що він сам загубив справу імперії і сам винен у свому падінні”[7]. Тому можна стверджувати, що особисті почуття гетьмана та регента до імператора були даниною їх багаторічної служби при дворі і ніколи не заважали тверезій оцінці як самої особи Миколи ІІ, так і всіх подальших подій.

Невдовзі після коронації останнього російського царя шляхи обох кавалергардів на певний час розійшлися. З 1897 р. Маннергейм служить в Управлінні палацових стаєн, де він повністю віддався своїй природженій пристрасті до коней. Барон їздить по всій Європі, вивчаючи відомі кінські заводи, родословні коней, купує і об’їжджує їх, одним словом, за твердженням Мері Вейо, “був торговцем кіньми, конюхом, наїздником-дресирувальником, вчителем їзди верхи, брав участь у перегонах з перешкодами і в змаганнях із терренкуру”[8].

На початку 1904 р., коли на Далекому Сході почала розгорятися російсько-японська війна, деякі офіцери петербурзького гарнізону стали домагатися переводу до діючої армії. Одним з перших серед них був штаб-ротмістр П.Скоропадський.

Він виїхав на Далекий Схід навесні 1904 р. і встиг відслужити спочатку ординарцем царського намісника адмірала Є.І.Алексєєва, потім перевівся ад’ютантом командувача окремим Східним загоном (фактично армії) А.Ф.Келлера. У своїх листах Скоропадський тепло згадував цього недосвідченого, але дуже хороброго полководця, який єдиний з російських генералів армії Куропаткіна шукав японців і не боявся з ними воювати. Після безглуздої, трагічної, але закономірної загибелі Келлера осавул Скоропадський переходить на армійську посаду – командиром сотні 2-го Читинського полку Забайкальського козачого війська, успішно оволодіває навиками піхотного та кавалерійського бою.

На той час – восени 1904 р. – на Далекий Схід приїздить і драгунський підполковник К.Г.Маннергейм, який теж кинув гвардійську службу заради участі у війні[9]. Мабуть, до 1905 р. їх шляхи не перетиналися, тим більш, що в цій війні російська кавалерія не виявила себе з кращого боку. Її не використовували ані для розвідки, ані для протиборства з наступаючими загонами противника, ані для бойової охорони. Для таких операцій формували спеціальні загони “охотніков”, що набиралися з волонтерів різних кінних та піхотних підрозділів. Маннергейм взяв участь у кількох з них, але відчував, що його здібності справжнього кавалерійського командира використовуються погано. Тому він звернувся до щойно призначеного ад’ютанта нового головнокомандувача М.Линевича з таким листом: ”Люб’язний друже Скоропадський! Кажуть, що на ст.Фанцзятунь набирають і споряджають кілька роз’їздів від прикордонної охорони з метою направити їх у тил противника для руйнування деяких споруд. Мені б хотілося прийняти участь у такій суто кавалерійській справі. Звертаюсь на всяк випадок до тебе з проханням посприяти, щоб ці роз’їзди, або частина з них, були послані під моєю командою.”

Скоропадський тоді нічого не зміг відповісти своєму товаришеві, оскільки ще ввечері 3 серпня 1905 р. виїхав на Корейський фронт зі спеціальним завданням – з’ясувати можливість перенесення туди головних військових дій. Таким чином, лист від Маннергейма він отримав вже після повернення до штабу головнокомандувача у Харбіні.

Однак, ні сміливі пропозиції Маннергейма, ні особлива місія Скоропадського, рівно як і прибуття все нових військових контингентів з Центральної Росії – нічого вже не могло переломити хід цієї війни. Її доля вирішувалася не на полі битви, а в столичних центрах, де починалася революція, та за столом переговорів в Америці. Скоропадському була надіслана телеграма з штабу головнокомандувача про їх перебіг: "...на відмову російських уповноважених у вимозі японського уряду поступитися о.Сахаліном, сплатити військову винагороду, видати наші пошкоджені судна, обмежити наші сили у водах Тихого океану 16 серпня японський уряд погодив усі запропоновані нами умови..."[10]. Однак через втручання провідних європейських держав та США, зацікавлених у послабленні Російської імперії, остаточні умови Портсмутської мирної угоди були дуже важкими для Росії.

Військовиків найбільше пригнічувало почуття моральної поразки здавалося б непереможної імперської армії. Події наступних місяців, розпал революційних пристрастей, збройна боротьба із власним народом, до якої залучалися здебільше кавалерійські та козачі частини, мали значний вплив на обох офіцерів. Вони не кидають військову службу, проте намагаються зайнятися іншими справами. Маннергейм за завданням Генерального штабу відправляється у довгу та небезпечну подорож Центральною Азією. Скоропадський намагається відпочити у колі родини: протягом кількох місяців він разом з дружиною та дітьми подорожує Європою, відвідуючи Німеччину, Швейцарію та Італію.

Подальша їх військова кар'єра продовжувалася приблизно рівними темпами: практично одночасно вони отримали під свою оруду окремі кавалерійські полки, причому Скоропадському довелося командувати фінськими драгунами у Вільменстранді[11] – маленькому містечку неподалік Виборгу, а Маннергейму повернутися до Польщі – його 13-ий Володимирський уланський полк стояв у Ново-Минську. У 1911 р. вони обидва отримали перше генеральське звання, а наступного року були зараховані до складу почту його імператорської величності. Нарешті у 1912 р. Скоропадський став командувачем Конногвардійським полком, а Маннергейм – Лейб-гвардії драгунським полком у Варшаві. У фамільному фонді Скоропадських збереглося всього два листа фінського барона за 1909 та 1916 рр., присвячені суто побутовим питанням, але вони свідчать про жваве листування (на жаль, воно не дійшло до нас) та часті зустрічі протягом цих років, і дуже близькі стосунки – Маннергейм звертається до адресата не інакше, як "дорогий друже"[12].

Першу світову війну обидва генерали зустріли на передовій, яку не залишали практично всі чотирі роки. Вони командують значними військовими з'єднаннями: Скоропадський – дивізією, бригадою, а наприкінці війни армійським корпусам, а Маннергейм – кавалерійською дивізією. Проте події російської революції 1917 р. поставили їх обох перед справжнім вибором подальшої долі.

Справа у тому, що до Лютневої революції в Росії вони обидва, як справжні представники офіцерського корпусу, трималися осторонь політичних і національних рухів, що нуртували довколо них з початку XX ст. Прикладом, Маннергейм називав себе у спогадах ще за імперський період "фіном і переконаним противником русифікації", проте ніде не згадував про своє ставлення до національного руху, дуже сильного на початку століття, а надто після революції 1905 – 1907 рр. Про Скоропадського ми знаємо, що він часто отримував листи від знайомих з табору "малоросіян" чи "російських націоналістів" київського походження з проханням вжити свій вплив при дворі проти українського ("мазепинського") руху. Але жодного разу він цього не робив і не заплямував себе участю в антиукраїнських акціях на відміну від свого двоюрідного брата, земляка і однолітка Г.В.Скоропадського, з ім'ям якого була пов'язана гучна антиукраїнська кампанія у IV Державній Думі. З іншого боку, не існувало і жодних точок дотику між ним і українськими політичними діячами аж до весни 1917 р.

Тому можна вважати цю дату доленосною для обох генералів. Барон Маннергейм пізніше стверджував, що восени того історично року йому стало зрозуміло: треба йти з російської армії, де командиру високого рангу стало неможливим утримувати в своїх руках розбурхане революцією солдатське море. Він писав: "Ситуація у військах погіршувалася з кожним днем, і це лише зміцнювало моє рішення залишити російську армію"[13]. Він мріяв про повернення до рідної Фінляндії.

Про своє національне походження з березня 1917 р. почав все частіше згадувати і Скоропадський, який у листах до дружини дещо іронічно писав: "Данилкові [сину – *Г.П.*] слід вчитися української, я теж купив собі книгу і збираюся м.б. зробитися українцем, але маю сказати не дуже переконаним, у всякому випадку, якщо німець чи який-небудь хуліган не перерве передчасно моє дорогоцінне життя, я зовсім не збираюся заритися і оплакувати минуле, а взяти у тій або іншій формі найжвавішу участь у соціальному житті..."[14]. Звичайно, тут йдеться зовсім не про етнічне самоусвідомлення, щодо якого Скоропадський ніколи не мав будь-яких вагань, а про можливу орієнтацію на політичний український рух, що тільки починав набирати справжньої сили.

Проте до певного часу це не пов'язувалося із необхідністю залишити російської армії, як це мав зробити Маннергейм. Оскільки українські соціалістичні провідники, на відміну від фінських націоналістів, відстоювали гасло "українізації" армії, що перебувала на території України, то Скоропадський з серпня 1917 р. залучився до цього процесу не лише за рішенням Центральної Ради, а й за прямим дорученням Верховного головнокомандувача Л.Г.Корнілова. Вже за місяць комкор перетворив свою частину на справжній 1-й Український корпус – з міцним національним духом, однорідним складом, навіть особливими військовими відзнаками. Вісім полків корпусу отримали імена відомих історичних діячів України, у тому числі і гетьмана Івана Скоропадського[15]. З солдатським комітетами (незмінним атрибутом революційної доби) і комісаром від Центральної Ради, колишнім кавалергардом хорунжим

Біденком генерал налагодив нормальну співпрацю і навіть захищав останнього від свого безпосереднього військового керівника – генерала А.І.Денікіна[16]. Отже, формально ще залишаючись у складі російського війська, П.Скоропадський фактично перейшов на військову службу своїй Батьківщині. Проте остаточно це вирішилося у жовтні – листопаді 1917 р., коли комкор відмовився виконати наказ російського Головковерха вивезти корпус на німецький фронт. Причиною цього вчинку, який поставив хрест на двадцятип'ятирічній імперській військовій службі, був свідомий вибір між двома кроками: йти на німецько-російський фронт і кинути всю Україну на поталу збільшовиченому російському війську, або захищати від нього Батьківщину і не виконати військового наказу. Скоропадський писав пізніше про свої думки: "...йдучи на фронт, я нічого не зроблю і остаточно переведу корпус на ніщо; а тут я зможу принести реальну користь"[17].

Про боротьбу з новоствореним більшовицьким режимом думали обидва генерали, справедливо вважаючи його найголовнішим ворогом своїх народів. Як відомо, К.Г.Маннергейм наприкінці 1917 р. даремно закликав до цього, близьких йому за минулим життям, російських аристократів. У спогадах він розповідав про свій виступ у великосвітському петроградському "Новому клубі": "Я сказав, що опір необхідний і було б добре, якби на чолі руху став би хтось з великих князів. Краще загинути з мечем в руках, ніж отримати кулю в спину або бути розстріляним. Мої сусіди по столу дотримувалися іншої думки і вважали боротьбу проти більшовиків безнадійною справою. Я був глибоко розчарований тим, що в столиці і в Одесі суспільна думка виявилася єдиною"[18].

Характерно, що і Скоропадський дійшов до негативної думки щодо здібності російської найвищої аристократії боротися з більшовиками. Проте це сталося значно пізніше, після гіркого досвіду Гетьманату 1918 р. і усвідомлення тої позиції, яку зайняли представники російської еліти. У листі до свого однодумця О.Назарука 25 січня 1938 р. він писав про це: " Я майже всіх російських князів знаю: поміж титулованими росіянами у мене і у моєї жінки багато навіть родичів. Але скажу одверто, справа з ними, в українському смислі, безнадійна... Половина з цих панів здегенерована, а майже 9/10 неясно стоять відносно большевизму, не в тому розумінні, що вони симпатизують большевикам, але спосіб думання в багатьох питаннях у них большевицький. Большевизм для них не таке зло як для нас, бо большевизм стоїть за самодержавіє і едину-неділиму Росію"[19].

Тому можна стверджувати, що обома колишніми кавалергардами національна справа усвідомлювалася в першу чергу як спосіб протистояння більшовистській анархії, що поширювалася, мов пошесть, з Петрограду. П.Скоропадський у телеграмі до свого начальника штабу наприкінці жовтня 1917 р. підкреслював це: "...усе питання полягає у боротьбі з більшовиками, оскільки в разі перемоги більшовиків українське національне питання остаточно потоне в морі анархії."[20]

Аналогічну думку висловив і Маннергейм у своїх мемуарах: "...я був впевнений, що наша країна має більш широкі можливості для врятування культури і суспільного ладу, ніж Росія. Там я спостерігав лише відсутність віри та пасивність, на батьківщині ж я відчув гаряче прагнення людей битися за свободу."[21]

Після того, як і Маннергейм, і Скоропадський спробували отримати іноземну допомогу від колишніх союзників Росії – обидва вони зустрічалися з французькими представниками, але до реальних кроків не дійшло, – головну увагу генерали звернули на здорові національні сили. У Фінляндії вони зосереджувалися у волонтерському військовому формуванні щюцкор (корпус охорони краю), в Україні ними стали "вільні козаки". Основою цих рухів в обох країнах стали заможні землевласницькі елементи, кровно зацікавлені у приборканні революційної анархії.

Ці добровільні напіввійськові з'єднання потребували для керівництва ними справжніх військовиків. Тому у січні 1918 р. на чолі фінського Військового комітету став колишній генерал-лейтенант російської армії К.Г.Маннергейм, а з'їзд Вільного козацтва у жовтні 1917 р. обирає своїм генеральним отаманом П.Скоропадського – найавторитетнішого у національних колах військового, нащадка гетьмана.

Але на цьому подібність ситуації закінчилася. Маннергейм спромігся створити з щюцкору справжню фінську армію, привести її до перемоги і 16 травня 1918 р. разом з урядом незалежної Фінляндії прийняти її парад у столиці[22]. Цьому сприяло призначення генерала головнокомандувачем, активна фінансова допомога ділових фінських кіл і, найголовніше, національне згуртування довкола популярної постаті полководця. Фінам вдалося нейтралізувати своїх соціалістів, які вже не відігравали у подіях 1918 р. провідної ролі. Звичайно, не обійшлося без політичних інтриг, внаслідок яких генерал-переможець змушений був вже за два тижні після параду скласти свої повноваження і навіть залишити країну[23]. Але це відбулося після перемоги, і фінському політичному естеблішменту вистачило гідності хоча б не заважати генералу під час війни.

Зовсім іншою була картина в Україні. Тут політичні пристрасті буквально роздирали суспільство. Провідна роль належала національним соціалістичним партіям, яких не влаштовував вільнокозацький рух, не дивлячись на те, що він нібито вписувався у доктрину заміни постійної армії народною міліцією, схваленою усіма партіями II Інтернаціоналу. Результати чигиринського з'їзду козаків (жовтень 1917 р.): обрання генеральним отаманом П.Скоропадського, рішучо-самостійницький напрям усієї організації –

змусили провідників Центральної Ради зайняти різко негативну позицію щодо руху, спробувати замість спертися на його військовий потенціал звести його до рівня спортивно-протипожежного товариства. Із наполегливістю, вартою кращого застосування, українські соціалісти зробили все, щоб розкласти чи принаймні не дати сконсолідуватися вільним козакам, і перед лицем більшовицької навали боєздатними виявилися лише поодинокі його загони, зокрема, Звенигородський кіш, що дав відсіч російському головнокомандувачу М.Муравйову. Діяльність Генеральної козачої ради, вишкільних установ у Білій Церкві була паралізована повною відсутністю постачання та фінансування. Лише на початку 1918 р. В.Винниченко прилюдно назвав П.Скоропадського та його вільних козаків єдиними рятівниками України[24], але дуже скоро забув про свої слова. Генерала не призначили головнокомандувачем протибільшовицьким фронтом, оскільки військовий міністр соціал-демократ М.Порш, доповідаючи на засіданні Малої Ради про ситуацію, віддав перевагу типовому революційному авантюристу Ю.Капкану: “Українське військо розкидане на три частини: на Київ, Лівий берег і Правий берег. Найкраще стоїть справа на Лівому березі, де командує полк. Капкан. В Києві військом командує ген. Греков, на Правому березі ген. Скоропадський. Ні в Києві, ні на Правому березі справа не стоїть настільки добре, як того вимагають обставини. Тому треба тимчасово призначити полк. Капкана командуючим усіма військами, які ведуть боротьбу з більшовиками.”[25]

Неправдива інформація, поширена М.Поршем (адже полк.Капкан взагалі не мав війська, тому справи в нього не йшли “добре”, а Скоропадський, навпаки, з’єднавши сили вільних козаків з 1-м Українським корпусом, успішно протистояв не лише 2-му гвардійському корпусу, а й цілій 7-й армії, що повністю знаходилися під впливом київських більшовиків), множилася на інстинктивний жах перед “майбутнім Наполеоном”. Проте це лише демонструвало необізнаність українських соціалістів в історії: могильщиком Французької революції став не аристократ Лафайет, а колишній якобинець поручник Бонапарт. Така відсутність необхідної консолідації у суспільстві наприкінці 1917 – початку 1918 рр. (досить згадати, як С.Петлюра із запалом кинув у зал засідання Українського з’їзду Південно-Західного фронту: ”Коли б в Українському сеймі сиділи пани, то я прокляв би саму автономію”), призвела до поразки у першій українo-російській війні. В той же час це змусило П.Скоропадського заради спасіння Батьківщини взяти владу до своїх рук. Здійснений 29 квітня 1918 р. державний переворот, що усунув від влади безсилу і нездатну до перегляду своєї соціальної політики Центральну Раду, спирався на дуже широкий спектр власницьких елементів українського суспільства під проводом гетьманського нащадка. А у грудні цього ж року фінський уряд, той самий, який своїм упередженим ставленням примусив Маннергейма залишити країну, обрав його регентом Фінляндії.

Дуже цікаво співставити їх звернення до нації у зв’язку з перебранням на себе найвищої влади. Регент Маннергейм заявив, зокрема: “Я відчуваю весь тягар моєї майбутньої відповідальної роботи. Хоча я дуже вдячний за надану довіру, проте я неодмінно відмовився б від неї, якби не події нинішнього важкого часу, які нема з чим порівняти у світовій історії. Ці події змусили мене прийняти запрошення депутатів. Я займаю цю високу посаду, сповнений впевненості у тому, що мої щирі наміри сприймуться усім фінським народом і що цей народ нарешті буде одностайним у захисті незалежності та свободи.”[26] Гетьман у своїй Грамоті до всього українського народу писав: “Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов’язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі і чужі які б то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України. В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без ріжниці національностей й віросповідання – помогти мені і моїм працівникам, і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.”[27]

Як ми бачимо, наявні навіть текстуальні співпадіння, а головна думка обох звернень взагалі однакова – відчуття всього тягаря великої відповідальності за долю рідного народу і бажання його врятувати від страшної небезпеки – втрати державного існування, колапсу економічного життя і суцільної розрухи.

Певні співпадіння думок регента Фінляндії та гетьмана України можна простежити і у відношенні до активної частини консервативного російського табору. Вони мріяли мати своєю сусідкою не більшовицьку, а білу Росію. Проте очевидно, що консервативний російський рух жадатиме відновлення “едино-неділимої” держави, і це створить серьозну проблему у майбутніх відносинах колишніх “окраїн”. Знаючи настрої колишньої імперської еліти з середини, адже обидва генерали за своїм російським минулим належали саме до неї, і Скоропадський, і Маннергейм вибудували однакову лінію поведінки. Вони вважали, що з точки зору глобальних національних інтересів і України, і Фінляндії треба допомогти білому рухові, сприяти поваленню більшовицького режиму, небезпечного для незалежності нових держав.

Подальша доля розвела обох колишніх кавалергардів остаточно. Вони більше ніколи не зустрічалися, хоча при першій-ліпшій нагоді не забували демонструвати своє дружне ставлення один до одного. Так, перший посол Фінляндії у незалежній Україні доктор Г.Ґуммерус згадував, що під час вручення вірчих грамот гетьман відразу почав розмову про свого товариша К.Г.Маннергейма, на той час відставного генерала фінської армії[28].

Молодша донька П.Скоропадського, Олена, у своїх спогадах вказує, що у 30-х роках у Ванзее під Берліном, де мешкала родина гетьмана, частим гостем була фінська журналістка Ада Норна, велика прихильниця Маннергейма і Скоропадського[29]. Інша донька Скоропадського, Лизавета, у 1938 р. відвідала Фінляндію, яка справила на неї неповторне враження. Місцева преса жваво коментувала приїзд доньки українського гетьмана, згадуючи його дружбу з маршалом Маннергеймом (на той час головою Ради оборони країни), а також недовгий період командування Скоропадським 20-м фінляндським драгунським полком у Вільменстранде (Лаппенранта) у 1910 – 1911 рр. З приводу тогочасної діяльності гетьмана журнал "Суомі Наінен (Фінська жінка)" писав, що він "далі працює над створенням умов для відновлення української державності"[30].

Очевидно, що довголітня дружба П.Скоропадського та К.Г.Маннергейма далеко переросла рамки їх особистих стосунків і є фактом спільної українo-фінської історії. Обидва колишніх однополчанина, яких доля поставила на чолі їх держав в один і той само час у подібних історичних умовах, кожен на свій розсуд намагалися прислужитися і своїй Вітчизні. Їх вчинки, зумовлені однаковим вихованням і дуже схожим життєвим досвідом, підпорядковувалися одній логіці – здійсненню європейського вибору своїх народів наприкінці 1917 р., коли Україна та Фінляндія намагалися вирватися з обіймів Російської імперії, що розвалювалася. Проте, якщо Фінляндія витримала цей державний іспит, не в останню чергу завдяки особистим зусиллям Маннергейма, то Україна, всупереч намаганням Скоропадського, мала здатися на милість нового збирача Російської імперії – більшовиків.

---

[1] Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі ЦДІАК), ф. 1219, оп. 2, спр. 456, арк. 43.

[2] Там само, спр. 501, арк. 1 – 15.

[3] Мери В. Карл Густав Маннергейм – маршал Финляндии. – М., 1997. – С. 16, 123.

[4] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО), ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 149 – 150.

[5] Маннергейм К.Г. Мемуары. – М., 1999. – С. 58.

[6] Скоропадський П.П. Спогади. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 276.

[7] Краснов П.В. Всевеликое войско Донское // Белое дело. Дон и Добровольческая Армия. – М., 1992. – С. 79.

[8] Мери В. Цит. соч. – С. 35.

[9] Мери В. Цит. соч. – С. 45 – 47.

[10] ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 491, арк. 27.

[11] Див. докладніше: Папакін Г. Павло Скоропадський і Фінляндія на початку ХХ ст. (до історії зв'язків майбутнього гетьмана України з фінами і Фінляндією) // Україна – Фінляндія. Зб. наукових статей. – К., Гельсінкі, 1999. – С. 27 – 42.

[12] ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 386, арк. 3 – 5.

[13] Маннергейм К.Г. Мемуары. – С. 79.

[14] ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 6 зв.

[15] Див.: Думін О. Гетьман Павло Скоропадський як командант І Українського корпусу й Наказний отаман Вільного козацтва // За велич нації. – Львів, 1938. – СС. 32 – 35; Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 89 – 90.

[16] Див.: Скоропадський П.П. Спогади. – С. 72, 79; Середа М. Отаманщина. Отаман Біденко // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 6. – С. 16 – 18.

[17] Скоропадський П.П. Спогади. – С. 91 – 92.

[18] Маннергейм К.Г. Мемуары. – С. 82.

[19] Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі ЦДІАЛ), ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 22.

[20] Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). – К., 1993. – С. 216.

[21] Маннергейм К.Г. Мемуары. – С. 85.

[22] Там само. – С. 129 – 130.

[23] Мери В. Цит.соч. – С. 117.

[24] Див.: Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 29 – 30.

[25] Німецько–австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – Х., 1933. – С. 39.

[26] Маннергейм К.Г. Мемуары. – С. 152.

[27] Конституційні акти України 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 83.

[28] Ґуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві. – К., 1997. – С. 72.

[29] Скоропадська-Отт О. Спогади мого дитинства // Скоропадський П.П. Спогади. – С. 408.

[30] ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 9,10.

Віктор ПИЛИПЕНКО
Київ

ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ФІНЛЯНДІЄЮ
(1918 – 1921 рр.)

Серед важливих зовнішньополітичних завдань, які постали перед урядом Української Держави, було налагодження відносин з країнами, які утворилися на території колишньої Російської імперії.

Перші контакти між Україною та Фінляндією були встановлені ще за часів Центральної Ради. З початку 1918 р. українські інтереси у Фінляндії представляв, щоправда неофіційно, Петро Сливенко, який від початку 1900-х рр. жив у Гельсінкі і працював в російській інженерно-будівельній установі у Свеаборзі. Після лютневої революції 1917 р. він вийшов у відставку. П.Сливенко багато зробив для захисту прав та інтересів військових-українців, які служили в частинах російської армії, дислокованих на території Фінляндії. Він, зокрема, приймав участь в організації повернення українців додому.

У травні 1918 р. П.Сливенко виїхав на батьківщину. Невдовзі українці, які проживали у столиці Фінляндії обрали Український комітет на чолі з Валентином Відстедтом, колишнім флотським інженером-механіком, капітаном 2-го рангу, який приймав участь в російсько-японській війні на ескадреному панцернику “Побєда”, служив у Порт-Артурі. У 1908 р. В.Відстедт вийшов у запас, з липня 1914 р. відновив службу у Свеаборзі, але не надовго, – у вересні 1917 р. його остаточно звільнили зі служби[1].

Створення Українського комітету у Гельсінкі вітали німецькі військові власті і навіть пропонували урядові Української Держави призначити В.Відстедта на посаду консула. Заручившись підтримкою німців, В.Відстедт 26 липня 1918 р. звернувся з аналогічною пропозицією до управляючого Міністерством закордонних справ Д.Дорошенка. Він, зокрема, наголошував на тому, що йому і так фактично доводиться виконувати консульські обов’язки – клопотати за українців та захищати їхні права. “До мене звертався по допомогу заарештований тут племінник Українського Гетьмана, але я, в той же час, безсилий зробити що-небудь”, – писав В.Відстедт[2], не знаючи про те, що ще 28 травня 1918 р. на посаду консула був призначений П.Сливенко, який, однак, виїхав з Гельсінкі до отримання цих повноважень. 4 липня його було призначено знову, але цього разу вже на посаду консульського агента[3].

Тим часом і уряд Фінляндії робив кроки для налагодження двосторонніх відносин. 26 липня 1918 р. за поданням міністра закордонних справ Отто Стенрота Сенат ухвалив рішення призначити доктора філософії Г.Ґуммеруса тимчасовим дипломатичним представником для особливих доручень (agent diplomatique en mission spéciale) при уряді Української Держави у Києві[4]. (Про своє перебування у Києві Г.Ґуммерус згодом написав спогади, які нещодавно були опубліковані в українському перекладі[5].)

15 серпня 1918 р. Д.Дорошенко підписав наказ про заснування консульських агентств, за яким з 4 липня Гельсінкі зараховувалися до “місцевостей, в яких засновуються консульські агентства 1-го розряду”[6]. 28 жовтня на засіданні Ради Міністрів було прийнято рішення про заснування українських консульств в ряді зарубіжних країн, в тому числі і у Фінляндії[7].

18 вересня 1918 р. П.Сливенко повернувся до Гельсінкі. 23 вересня під час зустрічі з міністром закордонних справ Отто Стенротом він зазначив, що прибув до Фінляндії як консульський агент “з дорученням виконувати консульські обов’язки доки не буде призначено відповідального посла”. За словами П.Сливенка О.Стенрот “радісно вислухав перший привіт офіційного представника незалежної Держави, яка народилась, як і Фінляндія, з небезпечного хаосу, котрий являла собою колишня Росія” і висловив надію на встановлення взаємовигідних зв’язків[8].

10 вересня 1918 р. міністр закордонних справ Д.Дорошенко підписав законопроект про заснування дипломатичного представництва у Фінляндії. У “Поясненні до законопроекту” зазначалося: “Інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України.

Отже, дипломатичні представники Фінляндії вже прибули до Києва і міждержавна взаємність вимагає заснування відповідного представництва Української Держави в Фінляндії й се як найскоршим часі...”[9]

Законопроект був ухвалений Радою Міністрів та затверджений П.Скоропадським 8 жовтня 1918 р. У відповідності до нього дипломатичне представництво Української Держави у Фінляндії засновувалося з 15 вересня 1918 р. і зараховувалося до посольств другого розряду[10]. (Згідно закону від 14 червня 1918 р., яким встановлювались штати посольств Української Держави, посольство у Фінляндії мало складатися

© В.Пилипенко, 2000

з трьох чоловік: міністра-резидента або повіреного у справах, секретаря та драгомана або перекладача[11].) Того ж дня Міністерство закордонних справ Української Держави надіслало до Міністерства закордонних справ Фінляндії лист, в якому повідомляло, що тимчасово виконуючим обов'язки повіреного у справах призначено Костянтина Володимировича Лоського.

Призначення на цю посаду відомого українського державного та політичного діяча свідчило про значення, яке уряд Української Держави надавав відносинам з Фінляндією. К.Лоський походив з дворянської родини на Херсонщині, закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. У 1917 р. він працював на різних адміністративних посадах у Сибіру, Холмщині, Польщі. В квітні 1917 р. К.Лоський був призначений товаришем тернопільського губернського комісара, з серпня – директором біженецького департаменту генерального секретарства внутрішніх справ. Співробітничав в газеті "Нова Рада". Належав до УПСФ. Був головою київської міської української ради. 25 серпня 1917 р. на з'їзді делегатів від холмських біженців-селян у Києві його обрали комісаром Холмщини. У жовтні – листопаді 1917 К.Лоський виконував обовязки представника Генерального секретаріату при штабі Київської військової округи. 5 грудня 1917 р. був призначений директором канцелярії секретарства міжнародних справ. За часів Української Держави – директор департаменту загальних справ міністерства закордонних справ, з 16 липня 1918 р. тимчасово виконував ще й обов'язки директора Департаменту чужоземних зносин.

Обов'язки секретаря українського посольства спершу були покладені на колишнього секретаря Дмитра Донцова Миколу Галущинського, якого з 14 лютого 1919 р. замінив П.Сливенко. Перекладачами працювали фіни Габріель Куркі, згодом його змінив відомий вчений-славіст Веліо Мансікка[12].

15 жовтня 1918 р. К.Лоський прибув до Гельсінкі. Спочатку Посольство Української Держави розміщувалось у готелі "Феннiа", а потім переїхало до приватного помешкання П.Сливенка. Питання щодо придбання спеціального помешкання для Посольства так і не було вирішено.

20 жовтня про приїзд українського посольства повідомила столична газета "Helsingin Sanomat", а наступного дня в ній було опубліковане інтерв'ю з К.Лоським, у якому він проаналізував політичну ситуацію в Україні і розповів про своє бачення перспектив розвитку двосторонніх відносин. Цього ж дня К.Лоський вручив свою вірчу грамоту О.Стенроту[13].

22 жовтня К.Лоський був прийнятий регентом Фінляндії П.Свінхувудом та Головою Ради Міністрів П.Паасіківі. "Приймали вони мене разом, в кабінеті пана Паасіківі, – писав К.Лоський, висловили своє велике задоволення з приводу того, що Україна так скоро надіслала свого представника, звернули мою увагу на той факт, що Фінський народ дуже цікавився українським рухом ще задовго до революції, добре розуміючи, що інтереси його цілком спільні з інтересами народа Українського". За словами К.Лоського фінська сторона виказала "велику цікавість що до нинішнього державного устрою Української держави, до факта зміни Кабінету... головним же чином – до можливості як найскоршого налагодження торговельних відносин". К.Лоський був поінформований, що Фінляндія має необмежені запаси паперу а також сільськогосподарські машини власного виробництва для продажу, а взамін хоче отримати в першу чергу хліб та цукор[14].

Коло зовнішньополітичних завдань, які стояли перед українськими дипломатами у Фінляндії не було широким. Чи не найголовніше – полягало в інформуванні громадськості цієї країни про події в Україні та привертанні уваги до справи розбудови її державності. Заради цього К.Лоський часто виступав на сторінках фінської преси, давав інтерв'ю.

Успішній діяльності дипломатичного представництва Української Держави часто перешкоджала відсутність регулярного зв'язку з Міністерством закордонних справ та урядом. К.Лоський неодноразово скаржився на брак офіційної інформації з батьківщини. Радянська Росія не давала дозвіл на проїзд українським кур'єрам.

Іншим важливим завданням, яке стояло перед українськими дипломатами було сприяння налагодженню двосторонньої торгівлі. У Фінляндії в той час бракувало продовольства. Україна була зацікавлена купувати фінський папір, сільськогосподарське знаряддя тощо. Справа ускладнювалась тим, що для здійснення експортно-імпортних операції українській стороні необхідно було мати дозвіл німецької військової адміністрації. Отримати його було дуже важко. Але попри всі труднощі справа потроху просувалася. 20 вересня 1918 р. було укладено попередню угоду, за якою "Товариство фінських паперових заводів" мало продати Україні до кінця року від 600 тис. до 1 млн пудів паперу, а Україна – поставити до Фінляндії цукровий пісок по 100 крб за пуд у розрахунку: пуд цукру за кожні чотири пуди паперу. 30 вересня міністр торгівлі С.Гутник та посол Фінляндії в Україні Г.Ґуммерус підписали договірний протокол. Але німецька сторона перешкодила його виконанню. Вона, зокрема, висунула умову, що транспортування паперу та цукру через окуповані території може бути можливим лише в разі поставок з Фінляндії до Німеччини вершкового масла. Сенат Фінляндії не міг погодитись з цим і вирішення справи загальмувалось. Лише після важких і тривалих переговорів та узгоджень німці дозволили Україні продати Фінляндії 250 тис. пудів цукру та невелику кількість солоду[15].

Проте сторони не покладали зусиль для налагодження торгових відносин. "...Заключення торгового договору між обома державами – це перше і головне завдання, яке фінляндський уряд старається перевести", – доповідав К.Лоський міністру закордонних справ 27 жовтня 1918 р., відзначаючи, що "Економічні відносини Фінляндії, а особливо її можливість висилати на Україну деякі товари, як папір, сірники, а також рільничі знаряддя, особливо лопати, сокири, пилки, роблять справу торговельного договору не менш важливою і для України. Особливо, коли візьметься під увагу цю обставину, що Україна є в можливості одержувати ті товари із інших країв, а Фінляндія щодо таких предметів, як хліб і цукор, може звертатися лише до України, як першого джерела, позиція України є багато краща, що можна використовувати при заключенні договору в тій спосіб, що цей договір буде надзвичайно корисний для України щодо балансу торговельного, а це вплине безперечно на поліпшення її фінансового становища. Для цього однак належало би докладнійше ознайомитись з умовами фінського ринку. В тій цілі конечним є негайне призначення для Фінляндії торговельного аташе..."[16].

21 грудня 1918 р. Департамент Чужоземних Зносин Міністерства Закордонних Справ повідомив Міністерство Торгу та Промисловості про те, що уряд Фінляндії дозволив вивезти до України 83603 кілограмів (400 рулонів) паперу[17]. Тоді також планувався продаж Україною 6 тис. пудів тютюну-махорки в обмін на 3 тис. пудів фінської бертолетової солі. Крім того, Торговий відділ Протофісу отримав від фінської сторони пропозицію на продаж Україні шпалер, сухої целюлози, сірників, сокир, пилок, кіс, сох, машинних жниварок, сінокісних машин, гасових двигунів тощо. Взамін Фінляндія хотіла отримати зерно, борошно, цукор, патоку, карамель, кормові жмихи, сухий жом, хміль, кавові сурогати, мідь[18].

На жаль, реалізувати плани щодо торгівлі сторонам не вдалося, оскільки, коли на початку січня 1919 р. німецька влада дала дозвіл, перевезення товарів через окуповані більшовиками території стало неможливим. Перша ж партія відправленого в Україну паперу (1750 т вартістю близько 4,5 млн фінських марок) залишилась у Ризі, де була пограбована. З України до Фінляндії вдалося поставити лише декілька вагонів солоду[19].

Після приходу до влади Директорії були проведені зміни у персональному складі багатьох українських посольств. За газетними повідомленнями очікувалось і зміщення з дипломатичної посади К.Лоського[20]. Але відразу цього не сталося. 25 липня 1919 р. тимчасово, до затвердження Директорією, виконуючим обов'язки повіреного Української Народної Республіки при уряді Фінляндії з 1 серпня 1919 р. наказом по Міністерству закордонних справ УНР був призначений Микола Залізняк. Цим же наказом К.Лоський був звільнений від виконання обов'язків повіреного у справах УНР у Фінляндії, залишившись Головою Надзвичайної Місії УНР у Швеції[21].

Микола Залізняк був відомим українським громадсько-політичним діячем, публіцистом, організатором студентських громад у Києві і Львові а також Союзу Визволення України. Його неодноразово заарештовували за антиурядову діяльність. Тривалий час він очолював Закордонний комітет українських соціалістів-революціонерів. Під час Першої світової війни М.Залізняк був довіреною особою міністра закордонних справ та воєнного міністра Німеччини, провадив видавничу і публіцистичну діяльність у Відні, керував Українським інформаційним бюро у Стокгольмі, приймав участь у мирних переговорах у Брест-Литовську. Під час роботи у Стокгольмі М.Залізняк познайомився Г.Ґуммерусом, який в той час очолював фінське інформаційне бюро. Разом із М.Залізняком нове призначення дістав і його брат Володимир. Він обійняв посаду перекладача з титулом атташе у посольстві УНР у Фінляндії[22].

Повідомляючи уряд Фінляндії про зміни у складі посольства УНР, міністр закордонних справ В.Темницький зазначав, що К.Лоського увільнено у зв'язку з "переобтяженням працею в характері Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР для Швеції та Норвегії"[23]. У той же час В.Темницький повідомляв Раду Народних Міністрів УНР про те, що К.Лоський, перебуваючи постійно у Стокгольмі, не міг добре виконувати своїх посольських обов'язків у Фінляндії і тому він вирішив послати до цієї країни "рухливійшого чоловіка"[24].

1 жовтня 1919 р. М.Залізняк прибув до Гельсінкі. Через два дні він був прийнятий міністром закордонних справ Р.Холсті, якому вручив свою вірчу грамоту і лист міністра закордонних справ УНР[25].

11 червня 1920 р. уряд Фінляндії ухвалив підтвердити визнання де-факто Української Народної Республіки і відновити з нею дипломатичні відносини. Цю подію слід розглядати у контексті тогочасного зовнішньополітичного курсу Фінляндії. Ще влітку 1919 р. Міністр закордонних справ Р.Холсті висловив ідею щодо створення блоку держав, які стали незалежними в результаті розпаду Російської імперії. У жовтні 1919 р. уряди Фінляндії та Польщі обмінялися думками щодо бажаності політичного співробітництва двох сторін. Наприкінці 1919 р. уряди Фінляндії, Польщі, Естонії, Латвії та Литви одностайно виступали за налагодження тісного політичного та військового співробітництва заради захисту як від Німеччини, так і від Росії. На початку 1920 р. Р.Холсті зазначив, що Фінлянді готова сприяти тому, щоб також і інші народи Російської федерації, які хочуть відділитися від неї, приєднались до цього союзу.

Але наслідків це визнання не мало. Новий посол Фінляндії так і не зміг приступити до виконання своїх обов'язків, оскільки уряд УНР не зміг прийняти його через військові дії та скрутне фінансове становище.

Про діяльність М.Залізняка на посаді голови дипломатичного представництва УНР у Фінляндії майже нічого не відомо. 20 грудня 1920 р. Департамент Чужоземних зносин надіслав йому лист, у якому, зокрема, зазначалось: "... технічні труднощі в комунікації не давали Вам, Високоповажний Пане, можливості зноситись з Міністерством і тільки тим пояснює собі Міністерство той факт, що ним не отримано ні одного докладу з часів Вашого перебування у Фінляндії"[26].

25 серпня 1920 р. М.Залізняк разом з братом виїхав з Гельсінкі до Відня під приводом необхідності налагодження фінансових справ посольства, залишивши завідувати всіма його справами секретаря П.Сливенка[27].

Цілком можливо, що М.Залізняк не знав про те, що він залишає Гельсінкі не як дипломат, а як приватна особа. Справа у тому, що коли наступного після його від'їзду дня секретар посольства П.Сливенко відвідав шефа політичного департаменту пана Артті, той повідомив його про щойно одержаний від уряду УНР з Варшави лист з проханням вважати М.Залізняка "приватною людиною". За повідомленням П.Сливенка пан Артті додав від себе, що М.Залізняк "... має щастя, що виїхав, а то ми не могли б візувати йому паспорта. Це в сучасних умовах життя в Фінляндії дійсно було щастям не лише для особи п. Залізняка а також і для Українського імені, бо поява особисто Українського посла в поліцайському відділі для виправлення права на перебування в Фінляндії була б зараз підхоплена тут чорною, а по той бік кордону червоною російською зграєю та їх пресою"[28].

Після від'їзду М.Залізняка секретар посольства П.Сливенко опинився у скрутному та непевному становищі. На утримання приміщення посольства, яке знаходилось у його приватному помешканні на Константинівській вулиці, 15 і складалося з двох умебльованих кімнат, він був змушений витрачати власні кошти. Фінансові справи посольства були і до цього вкрай напруженими. Спочатку гроші для нього висилались нерегулярно, а з 1 травня 1919 р. виплати здійснювались російськими (думськими) рублями, обіг яких у Фінляндії був заборонений[29]. "Сучасне моє становище – критичне, бо не маю правних підстав зачинити Посольство, але й тримати його без жодних коштів дуже важко", – писав П.Сливенко у рапорті до Міністерства закордонних справ УНР 14 вересня 1920 р.[30]

24 вересня 1920 р. П.Сливенко написав заяву на ім'я міністра закордонних справ А.Ніковського про звільнення від служби. Своє рішення він пояснював втомою та тією обставиною, що йому не вдалося зав'язати відносини з дипломатичними представниками Польщі, які ігнорували українське дипломатичне представництво[31]. Не одержавши відповіді, 30 вересня П.Сливенко надіслав міністру закордонних справ телеграму: "Прошу негайно повідомити, чи я ще на службі, чи звільнений, тому що при склавшихся умовинах може бути, що фінляндський уряд може бути інших поглядів ніж я. Можу попасти у неприємне становище при виконанню моїх важких обов'язків"[32].

Уряд УНР мав наміри відновити діяльність дипломатичного представництва у Фінляндії. У вересні 1920 р. було прийнято рішення про призначення заступника голови української дипломатичної місії у Речі Посполитій Польській Леоніда Михайлова на посаду повіреного у справах УНР при уряді Фінляндії[33]. П.Сливенко був поінформований міністром закордонних справ Фінляндії про те, що уряд погоджується бачити Л.Михайлова представником УНР і вважає його за persona grata[34]. Але з невідомих нам причин Л.Михайлов до Гельсінкі не прибув.

13 грудня 1920 р. П.Сливенко звернувся до міністра закордонних справ УНР з листом, у якому, зокрема, писав: "...Фінляндія є одною з тих держав, що визнали Україну яко Державу і тому представництво там у тій чи іншій формі конче потрібне. За неприїздом до Гельсінгфорсу призначеного нашим представником п.Михайлова дипломатична акція посольства майже припинилася, бо вести її, не маючи жодних уповноважень, я, як секретар посольства, не мав можливості, бо не одержував яких-небудь підтверджень від міністерства, що я залишаюся на своїй посаді, чи є звільнений..."[35]

В грудні 1920 р. уряд УНР ухвалив рішення про призначення голови дипломатичної місії у Латвії Володимира Кедровського на посаду повіреного у справах УНР при уряді Фінляндії. Про це фінська сторона була повідомлена нотою від 16 грудня[36]. У листі від 5 лютого 1921 р. Міністерство закордонних справ Фінляндії сповістило уряд УНР про свою згоду прийняти В.Кедровського[37]. Але новий повірений у справах до Фінляндії теж не прибув.

15 грудня 1920 р. Міністерство закордонних справ УНР відправило до посольства у Фінляндії наказ про звільнення з посади М.Залізняка з 1 січня 1921 р. та повідомило, що з нового року у штаті посольства залишається лише посада секретаря[38]. Але П.Сливенко не отримав ніяких коштів і 15 січня 1921 р. сповістив міністра закордонних справ УНР про те, що посольство знаходиться у ще більш скрутному стані, не маючи можливості розрахуватися з боргами за минулий рік[39].

1 травня 1921 р. через відсутність коштів П.Сливенко був змушений звільнити приміщення канцелярії. Українське посольство фактично припинило роботу, заборгувавши 31420 фінських марок. З державного

майна посольство мало лише одну друкарську машинку та деяке канцелярське приладдя, вартість якого разом з машинкою становила до 1,5 тис. фінських марок. Про це П.Сливенко повідомив міністра закордонних справ листом від 6 травня, у якому також писав: “ ...Стан мій зараз дуже прикрий тому, що стоячи перед конечністю після зачиннення посольства від'їхати з Фінляндії через матеріальні а також і політичні обставини, я можу зупинитися у стані банкрута і цим самим побільшити серію тих, тяжко шкідливих для нашої Батьківщини, випадків скандального характеру, що використовуються нашими ворогами у зусиллях доказати нежиттєздатність ідеї українського відродження. Залишитися вважаю неможливим, щоб не дати можливість ворожим, головним чином російським, політичним гурткам помститися за ті перешкоди, які діяльність посольства ставила їх агітації за неподільність Росії”[40].

Невдовзі П.Сливенко виїхав до Берліна, звідкіля 2 червня 1921 р. написав лист до міністра закордонних справ УНР з проханням дозволити закрити посольство[41]. На цьому завершилась робота української дипломатичної місії у Фінляндії.

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3512, оп.2, спр.12, арк.45.

[2] ЦДАВО України. – Ф.3766, оп.1. спр.140, арк.15 – 15 зв.

[3] Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.

[4] Kansalisarkisto, Senaatti, Talousosaston Pöytäkirijat, 1918, VII, 739.

[5] Г.Ґуммерус. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві. – К., 1997.

[6] Державний Вістник. – 1918. – 13 жовтня.

[7] Нова Рада. – 1918. – 31 жовтня.

[8] ЦДАВО України. – Ф.3766, оп.1, спр.140, арк.20 – 20 зв.

[9] Там само. – Арк.7.

[10] Державний Вістник. – 1918. – 19 жовтня.

[11] Там само. – 26 червня.

[12] ЦДАВО України. – Ф.3696, оп.2, спр.233, арк.1.

[13] Там само. – Ф.3766, оп.1, спр.140, арк.26.

[14] Там само. – Ф.3696, оп.1, спр.35, арк.41.

[15] Г.Ґуммерус. Вказ. праця.– С.83 – 84.

[16] ЦДАВО України. – Ф.3696, оп.1, спр.35, арк.42.

[17] Там само. – Арк.45.

[18] Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 2 декабря.

[19] Г.Ґуммерус. Вказ. праця. – С.87

[20] Див. напр. Одесские новости. – 1918. – 19(6) листопада.

[21] ЦДАВО України. – Ф.3696, оп.1, спр.35, арк.16.

[22] Там само.

[23] Там само.

[24] Там само. – Арк.38.

[25] Там само. – Арк.59.

[26] Там само. – Оп.2, спр.339, арк.11.

[27] Там само. – Спр.233, арк.16.

[28] Там само. – Арк.19 – 19 зв.

[29] Там само. – Арк.16 – 16 зв.

[30] Там само. – Спр.375, арк.8.

[31] Там само. – Спр.233, арк.17 – 17 зв.

[32] Там само. – Арк.21.

[33] Там само. – Спр.312, арк.8.

[34] Там само. – Спр.375, арк.6.

[35] Там само. – Спр.312, арк.13 – 13 зв.

[36] Там само. – Спр.339, арк.12.

[37] Там само. – Спр.527, арк.10.

[38] Там само. – Спр.233, арк.48.

[39] Там само. – Арк.51.

[40] Там само. – Арк.52 – 52 зв.

[41] Там само. – Арк.53.

Жанна ВОЛОДЧЕНКО
Ніжин

ТИПОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ І ФІНЛЯНДІЇ

(ВКЛЮЧНО З XX СТОЛІТТЯМ)

В Україні і Фінляндії створено своєрідний казковий епос, ліричні пісні, думи, балади, прикладне та професійне музичне мистецтво.

Новітні українські історики стверджують, що вже у VI – VII столітті пращури сучасних українців, анти, мали власну високу культуру. Прийняте в Україні 988 року християнство дало новий поштовх для розвитку християнської культури, характерний високим рівнем освіти, існуванням шкіл для вивчення церковного співу, таких як “Двір демественників за святою Богородицею над горою” в Києві. Із християнством Україна прийняла церковну музику, яка тільки з XI століття починає відтворювати специфічні риси української церковної музики. Це був так званий “київський розспів”, що став основою місцевої співочої традиції на багато століть. Церковний спів, який набув значного поширення в Україні, перетворився на могутній чинник формування національної культури.

З XIV – XVI століть маємо дуже мало відомостей про українську музику. Проте, музична культура того часу не обмежувалася лише народною музикою. Значний вплив мали політичні події, які зблизили українську культуру з західноєвропейською. Існування культурних осередків при українськіх аристократичних дворах формувало репутацію українськім музикантам, яких охоче запрошували до двору польських королів як “двірських музик”. Цей вплив поширився і на церковну музику – звідси бере виток жанр церковної поліфонії.

Подальший розвиток музичної культури України припадає на останню чверть XVI – початок XVII століть, коли етнічна консолідація українського народу в його національно-визвольній боротьбі проти насильницької колонізації зумовила піднесення філософської думки, розквіт науки і мистецтва.

На кошти відомих в Україні людей відкривалися братські школи. Найбільш відомі: Львівська, Київська, Луцька, у яких церковний спів був започаткований з дня утворення. При вступі до школи зверталась увага на голос і слух учня. Небагатих школярів братство брало під свою опіку, забезпечуючи їх “барвами” (одяг, шапки, чоботи).

В братських школах особливу увагу приділяли навчанню музиці – багатоголосному хоровому співу. Наприклад, у львівській братській школі “культивувався спів *музичний*, тобто нотний” (партесний репертуар налічував 267 церковних творів на 3 – 12 голосів). Каталог луцького братства містив 5 – 8 голосні “партеси”. А архівні матеріали зберегли прізвище “співачка-дискантиста Іванка”, навченого співу “коштом, старанням і працею... братства луцького”[1].

В архівах бібліотеки Ніжинського державного педагогічного університету автор віднайшла збірку п’ятиголосних концертів з стилістичними рисами XVII століття. Автор збірки “На кресті тя возвишена” (для двох сопрано, альта і двох басів) невідомий. Ці концерти свідчать про високий рівень співацької культури та вокальної техніки цього історичного періоду, мають не лише мистецьку, але й культурно-історичну цінність.

Ці п’ятиголосні концерти цінні і тим, що вони говорять мовою старої України, видатні композитори, диригенти, теоретики, співаки якої не йшли до чужих столиць за консультаціями, а, навпаки, були вчителями, провідниками музичних ансамблів, включно до царської придворної капели в Петербурзі. Вони виховали нове покоління російських музикантів, поширюючи українську музичну культуру на просторах російської імперії, зможливили ті осяги, яких російська музика досягла у XIX – XX століттях. Впливи української партесної музики на російську музичну культуру були дуже сильні і поширювалися в Росії (хоч і не без опору) дуже скоро. Впливи української партесної музики простягалися не тільки на простори Російської імперії, але й на Балкани. Багата збірка партесних творів з України у бібліотеці Нови Сад, яку привезли туди на запрошення сербського митрополита попрацювати в Карловарській школі в 1733 році вихованці Києво-Могилянської Академії, підтверджує це.

Особливої уваги заслуговує Запорізька Січ – козацька республіка, яка внесла значний вклад до скарбниці української музичної культури. Розроблений проект діяльності козацькіх шкіл включав існування козацько-ремісничих і козацько-музичних шкіл.

Як історичний факт заслуговують на увагу картини з зображенням козака Мамая, які прикрашають

© Ж.Володченко, 2000

музеї України. Народні художники, як правило, зображали його відпочиваючим під деревом, спис віткнутий в землю, на дереві – шабля, біля ніг – рушниця, ріг з порохом, казанок над вогнем і обов'язково бандура.

Відомий український композитор М.Лисенко пізніше напише, що праджерелом української народної пісні є країни Західної Азії і знайде споріднення у її будові з арабськими музичними ладами. "*Через Грецію і Візантію прийшла ця музика в давній давнині в Україну і тут витворила свій окремий характер, який проявляється хоча б у мольовому звукоході з підвищеною квартою:* а-г-ц-діс-е-ф-(фіс)- ґіс-а. *Помітним для мелодії народної пісні є також "невтральна" терція домінантового акорду, яка буває або діатонічна, або хроматична, наприклад,* е-ґ-г, або е-ґіс-г." Прикметою давніх дум вважає Лисенко речитативну форму, яка обмежується до 4 – 5 тонів (думи Вересая). Новіші думи віддаляються від речитативної форми мелодії і наближаються до пісенної форми з помітним основним ладом думи. Мелодійні прикраси, ритмічна будова, оригінальна гармоніка – це основні прикмети української народної пісні. "*Українські народні пісні,* – напише М. Лисенко, – *своїм мелодичним і ритмічним ладом різняться від російських народних пісень, бо останні є побудованими у діатонічних ладах, а українські забарвлені хроматизмом і вони ближче споріднені з сербськими піснями*"[2].

"В мелодії російській, завжди діятонічній, прикрашеній фантастичними взірцями фіорітур, з різкими та великими інтервалами, з відсутністю всякої симетрії й правильності в малюнкові, з ритмом самовільним, не сталим, з рухом вигадливим до хитрости, відбивається зовсім ясно крута, сувора воля росіянина, його практичний розум, широкий розмах натури і удалість. Тоді як у мелодії українській, здебільшого (коли можна сказати) "сугубо-мінорній" з мелізмами, що нагадують не фантастичність прикраси, а більш надірване туження, з малюнком симетричним та правильним, ритмом здебільшого сталим, відбився, як у дзеркалі, тип українця, спокійного й глибокого по натурі, з естетичним слухом і філософським умом"[3].

XVII століття характеризується культом музики західноєвропейських композиторів: Д.Палестрини, А.Скарлатті, Й.С.Баха. Важливим центром розповсюдження західноєвропейської музики був маєток гетьмана К.Розумовського в Глухові (власний оркестр, театр, нотна бібліотека). Німецький дипломат Штелін писав, що українські хлопчики-співаки капели гетьмана Кирила Розумовського виконували найскладніші італійські оперні арії. З глухівської школи, заснованої 1737 року, вийшли М.Березовський, Д.Бортнянський – українські композитори, в творчості яких виявились безпосередні зв'язки з західноєвропейською музикою. Саме ці особистості, а також вихователі глухівської школи М.Концевич, А.Ведель. Я.Цех є кращими репрезентами музичної культури XVIII століття в Україні. За архівними даними, тут працювали відомі італійські композитори Д.Сарті, Д.Астаріта та інші. Фактів про роботу визначних тогочасних композиторів, диригентів – італійців, німців, французів, чехів – маєтковими вчителями, музикантами історія залишила чимало. Це частково сприяло загальному піднесенню української музичної культури XVIII століття. Літературні джерела XVIII століття багаті на відомості про вивчення музики українськими музикантами за кордоном – в Італії, Німеччині.

Згідно з установленими положеннями про організацію освіти у XIX столітті, уся територія держави була розподілена на окремі навчальні округи, діяльність яких спрямовувалась і контролювалась університетами, від яких живилися інтелект і культура української нації. Музика викладалася в усіх університетах. Центром національної музичної культури став Харківський університет (розвинені форми інструментального музикування). В університеті існував оркестр, вихованці вчились грі на музичних інструментах. Цьому високому рівню сприяли викладачі університету, а саме – завідувач кафедри слов'янської словесності, професор політичної економіки і статистики Ізмаїл Срезневський. Росіянин за походженням, зачарований українською народною творчістю, він видав 6 книг "Запорозької старовини" (1833 – 1838). Він був захоплений українськими думами і романтизованим козацьким минулим України, а тому не тільки записував тексти пісень від співців. З ініціативи студентів Харківського університету вийшла ідея створення української філармонії. Харківський приклад знайшов відгук у Київському університеті – ідейному центрі руху за розвиток української культури. Першим ректором цього закладу був Михайло Максимович – спадкоємець козацьких родів Максимовичів та Тимковських, учений широкого діапазону, етнограф, фольклорист, літературознавець, автор блискучих музично-критичних нарисів. Він вважав людину всесильною у вираженні через музику своїх почуттів і думок. Під впливом харківського романтизму (збірник українських дум Миколи Цертелева, 1819 р.) Максимович записував народні пісні, і вже у 1827 році вийшов його епохальний збірник "Малоросійські пісні".

Сотні українських пісень записав і пропагував М.І.Костомаров, який очолював кафедру історії Київського університету. Талановитим музикантом, піаністом, аранжувальником народних пісень був О.М.Маркович – студент, а потім викладач університету. Великий успіх супроводжував виступи хору Київського університету, керівником якого був студент М.В.Лисенко.

Під впливом прогресивних ідей викладачів студенти брали участь в етнографічних експедиціях, збирали, записували, пропагували народно-пісенну творчість. Для багатьох з них український фольклор став основою усвідомлення історико-культурних традицій України і сприяв формуванню національної свідомості.

Перша половина XIX століття почалася культурним відродженням України: діяльність університетів, відомих діячів української культури творить базу для української культурної ідентичності.

Тяжкі роки для української освіти і культури почалися з середини XIX століття, коли всю систему було підпорядковано російським державним чиновникам, які, денаціоналізуючи українське життя, позбавили українську культуру її національних прикмет. Наступник Миколи I Олександр II (“цар-визволитель”) продовжив цю справу, видавши у 1861 – 1876 роках нечувані в історії людської культури закони, що забороняли українську мову.

Репресивні заходи царського уряду проти української культури набули особливої гостроти. Виданим 1863 року спеціальним циркуляром царського міністра Валуєва заборонялась українська мова в народних школах, українська культура прирікалась на занепад. За Царським Указом 1876 року, відомим в Україні як “закон Юзефовичів”, заборонялося не лише друкування українських книжок в межах Росії, а й ввіз їх з-за кордону. Було заборонено ввозити друковані ноти з українськими текстами, підставляти українські тексти під нотами, співати в школах українські народні пісні, ставити українські п’єси, навіть з’являтися в громадських місцях в українському вбранні. Російське Імператорське Музичне Товариство монополізувало всю музичну освіту на Україні, започаткувало низку своїх музичних шкіл із певно визначеним спрямуванням до русифікації музичних кадрів.

Нового поштовху до свого відродження набуває освітньо-культурний рух наприкінці XIX століття, коли найвизначніші українські наукові і мистецькі сили (М.Лисенко, М.Старицький, П.Житецький, С. та О.Русови, О. та П.Косачі, П.Чубинський та інші) об’єдналися в “Громаді” – культурно-освітній організації ліберальної української інтелігенції (заснована на початку 60-х років). Це об’єднання дало поштовх для розвитку українського театру, української літератури, музики, видавництва книжок).

В цей час виходять “Дітські пісні, казки, загадки” І.Левинського, “Співомовки” С.Руданського, “Чумацькі народні пісні” І.Рудченка, “Исторические песни малорусского народа” В.Антоновича та М.Драгоманова, “Малорусские народные предания и рассказы” М.Драгоманова та ін.

Не менше значення мали праці М.Лисенка “Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем О.Вересаем”, “О торбане и музыке песен Видорта”, “Народні музичні інструменти на Україні”, в яких робиться спроба характеризувати українську народну музику в її відмінності від російської.

Заходами М.Лисенка засновано в Києві музичну школу – центр формування національних музичних кадрів. З школи вийшло нове покоління музикантів: К.Стеценко, Л.Ревуцький, О.Кошиць, В.Кривусів, О. Лисенко. Викладали в цій школі світової слави співак-тенор О.Мишуга, Г.Любомирський, В.Перець, М.Старицька. За прикладом діяльності М.Лисенка пожвавлюється освітньо-культурний рух і в Західній Україні – Музичний інститут імені М.Лисенка у Львові (1903 рік). Значення М.Лисенка для української національної культури визначив його учень і співробітник, диригент “Української капели” О.Кошиць: “*Вже в сольових творах раніших часів творчості М. Лисенка яскраво виявляється обличчя суто національне, українське, не тільки в мелодиці, але й у самій музичній фактурі, як, наприклад, у таких відомих творах, як “Гетьмани”, “Ой Дніпре, мій Дніпре”, “Заповіт”, ”Молітесь, братіє” та інших. Не кажу вже про аранжовку народних пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народне, українське голосоведення. З цього боку треба вважати М.Лисенка дійсним законоположником і творцем української музики. В його музиці, як у жолуді, заховується вся будучність широкої української музики. І коли він тепер нам здається застарим у музичній техніці, то основні принципи його – чисто національні – зостануться вічно живущими й вічно молодими*”[4].

Починаючи з М.В.Лисенка, музична культура України виростає до творів значних соціально-художніх узагальнень і професіонально досконалих і різноманітних своїми жанрами. Робота Лисенка над фольклором була першим етапом у справі всебічного освоєння народної музики професійною творчістю. Лисенко перший звернувся до народної пісні і показав, які багатства вона в собі таїть. З листа Яворського до Верьовки: ”Головне завдання М.Лисенка полягало в збереженні рис, властивих народній пісні. Лисенко гармонізував народну пісню, максимально наближуючи гармонічний супровід до інтонаційної виразності самої пісні”[5].

На ідеях народно-пісенної творчості розвивалась музична культура XIX – початку XX століть, репрезентована практичною діяльністю видатних українських композиторів: В.О.Барвинського, І.І.Воробкевича, Ф.М.Колесси, М.Д.Леонтовича, Д.В.Січинського, Я.С.Степового, К.Г.Стеценка.

Типові тенденції спостерігаємо у формуванні національної музичної культури Фінляндії, яке відбувається в багатовіковій боротьбі за свою незалежність. Миролюбиві племена рибалок, лісорубів, мисливців, створивши своєрідний народно-пісенний епос (казки, ліричні народні пісні, жартівливі танці), зазнавали постійних нападів норманів. В XII – XIV століттях Фінляндію полонили шведи і насильно обернули язичників фінів у католицьку віру. Із зміною патріархального укладу життя селянських общин на феодальний не припинилась боротьба за національне визволення. Перемога реформації в XVI столітті призвела до прийняття лютеранства, що внесло свої позитивні націоналістичні ознаки в формування фінської культури (навчання в початковій школі велося рідною мовою).

Петро І, обороняючи російські землі від шведів, закріпив свої війська на берегах Балтики, які на початку XIX століття, після російсько-шведської війни 1808 – 1809 років зайняли всю територію Фінляндії. Більше 100 років “велике князівство Фінляндське” входило до складу Російської імперії.

Умови історичного розвитку Фінляндії вплинули на специфічність народно-пісенної творчості різних областей країни. Західні території, ближчі до Швеції, піддались найбільш сильному впливу західноєвропейської (шведської) культури. Це відобразилось в мелодиці розповсюджених побутових пісень. Характерним для них є мажорний або мінорний лад, іноді зустрічається своєрідне сполучення гармонічного і натурального мінора (а це характерно для шведських, німецьких народних наспівів). Мелодії західних регіонів написані в дво- або тридольному розмірі, чітко розчленовані на чотиритактні музичні фрази. Східні області, далекі від впливу західноєвропейської культури, зберегли сліди аутентичності. Руни (runo – вірш) розповідають про легендарних багатирів, їх подвиги, пригоди, супроводжуються вони традиційними народними мелодіями, яким притаманне мелодичне, ладове і ритмічне розмаїття, властива речитативна імпровізаційність. Цікавою є манера виконання (зміст передається гнучким наспівом): *“Двоє співаків – запівала і помічник – сідали зазвичай один проти іншого або поряд, тримаючись за руки. Вони співали, мірно похитуючись в такт пісні. Запівала починав кожну строфу один, а до кінця строфи до нього приєднувався помічник, який потому повторював всю строфу”*[6].

Любов фінського народу до епічної поезії, бажання зберегти це надбання національної культури пояснює традиційність і специфічність, які зберігаються в народно-пісенній творчості тисячоліттями.

Вплив російської селянської пісенності спостерігається в так званому перемінному ладі, який застосовується в фінських сказаннях певним чином: кожний вірш пересунутий на секунду вгору, а потім вниз). Взаємний вплив прослідковується і в інтонаціях пісенної творчості.

Поряд з багатим народно-пісенним мистецтвом в Фінляндії середніх віків зародилась професійна музична культура, основана на народному епосі і пов’язана з релігійними культовими процесами.

З кінця XVII століття в містах Фінляндії з’явились музичні товариства, які сприяли розповсюдженню світського хорового співу. В цей час з’являються перші професійні фінські композитори, серед яких – Б.Х.Круселл, А.Г.Інгеліус, М.Вегеліус та інші, які ще перебували під впливом шведської культури. Круселл був відомим за межами Фінляндії, твори його виконувалися в Росії. В 1814 році російський композитор М.Глінка слухав квартет композитора в маєтку батька, в Смоленській губернії, у виконанні російських музикантів-кріпаків. Музика, за словами Глінки, вразила його, справила “неосяжне, нове і захоплююче враження”[7].

З середини XIX століття в музиці починає проявлятись прагнення до національної самобутності. На зміну традиціям класицизму (холодний раціоналізм, витонченість, відсутність явно вираженого національного колориту), які панували у фінській культурі кінця XVIII – початку XIX століть, прийшли нові віяння. Намітилися риси національного характеру, в творчості музикантів знайшли втілення епічні образи “Калевали”. Ще в першій половині XIX століття почалась жвава діяльність збирачів пісень і сказань. Їх праці склали фундамент, на якому створено найвизначніше явище фінської культури – епос “Калевала”, джерело натхнення для композиторів багатьох поколінь. В музичній культурі цього періоду знане ім’я Ф.Пациуса, який довгий час жив у Фінляндії. Послідовник німецького романтизму, він написав першу в Фінляндії оперу “Полювання короля Карла” (1852 рік) і кілька пісень патріотичного змісту (“Наша країна”, “Пісня Фінляндії”). В цей період композитор А.Г.Інгеліус створив першу фінську симфонію. В 1845 році було створено Симфонічне товариство для пропаганди інструментальної музики.

В другій половині XIX століття в фінській музиці існували два напрями, які мали суттєве значення для розвитку музичної культури країни. Перший продовжував традиції німецького романтизму. Представниками цього напряму були композитор, диригент і педагог Р.Фалтін, автор хорових, органних творів, пропагандист творчості Баха, Генделя, Шуберта, Шумана; композитор М.Вегеліус – автор кантат, інструментальних творів, засновник вищого музичного закладу – Музичного інституту в Гельсінкі. Другий напрям – це формування фінської національної музики, яка базувалася на народній творчості, пов’язаній з життям народу і з народно-пісенною культурою. Очолював цей напрям талановитий композитор, диригент, музичний діяч Р. Каянус. Його твори створені під впливом “Калевали”. Це симфонічна поема “Смерть Куллерво”, симфонія з заключним хором “Айно”, дві фінські рапсодії, твори для оркестра, фортепіанні п’єси.

Заслугою Р.Каянуса є створення першого в Фінляндії професійного симфонічного оркестру в Гельсінкі. Р.Каянус був невтомним пропагувальником національного руху в фінській музиці. В 1889 році він як диригент познайомив Петербурзьку публіку зі своїми творами.

На зламі двох століть, в кінці 90-х років XIX століття, Фінляндія переживала важливий період. Розгорнутий в Росії революційний робочий рух охопив і Фінляндію. Маніфестом 1899 року цар Микола II спростував залишки політичної автономії Фінляндії. Почався новий етап національно-визвольного руху фінів. В цей період центральною фігурою, яка визначала музичну культуру Фінляндії, стає Ян Сибеліус. В своєрідній лабораторії Калнуса, який мав величезний вплив на молодого композитора, сформувався великий і самобутній майстер. Всі його твори цього періоду безпосередньо пов'язані з образами рідного краю, його історії, народної поезії, особливо "Калевали": "Странствие в лодке", твір для мішаного хору та текст рун "Калевали", увертюра "Карелія", симфонічні поеми "Весенняя песнь", "Лесная нимфа", марш революційних загонів "Робітничий марш", романси на вірші фінських поетів, хорові твори, записи народних наспівів. І вершиною оркестрової майстерності Я.Сибеліуса стає "Сюита о Лемминкяйнене", яка принесла композиторові світову славу.

Постійне звернення композитора до "Калевали" показує, яким глибоким корінням творчість Сибеліуса пов'язана з фольклором Карелії.

Збереження аутентичності народної пісенності з її суворою стриманістю і характерним для неї рухом по сусідніх щаблях архаїчно-суворого, обмеженого звукоряду з чотирьох-п'яти звуків, характеризує зрілий етап творчості композитора[8].

Це ще раз доводить особливу яскраву самобутність, яка проявилась у близькості до найбагатших скарбниць народного епосу і ліричної пісенності національних музичних культур двох країн – України і Фінляндії.

---

[1] Українське музикознавство. – К., 1971. С.49

[2] Лисенко М. Записки Київського Географічного Товариства. Т. ІІ. – К., 1974. – С.45.

[3] Ревуцький Д. Українська дума та пісні історичні. – К., 1918. – С.63.

[4] Кошиць О. Спогади. – Вінніпег, 1948. т.ІІ. – С.38.

[5] Яворський Б. Статті. Спогади. Листування. – М., 1972. Т. І. – С.102.

[6] Куусинен О. Эпос "Калевалы" и его творцы // Калевала, – М., 1956. – С.6.

[7] Глинка М. Литературное наследие. – Л. – М., 1952. Т. І. – С.66.

[8] Сибелиус Я. Четыре легенды. – М., 1960. – С.6.

Пекка ХАКАМІЕС
Йоенсуу

ФАКТОР ПОРУБІЖЖЯ В ЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИНАХ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ФІНЛЯНДІЇ

В дослідженні етнічних груп довгий час панувала думка, що етнічність та етнічний ідентитет – природжені властивості, спадщина, яка не змінюється впродовж всього життя. Але в останні десятиріччя така категорична думка поступилася місцем іншій, згідно якій ідентитет людини або групи є скоріше процесом; ідентитет постійно пристосовується до умов, що змінюються. (Напр. Laitin 1998, 11 – 17.) Таке відбувається, наприклад, при міграції, коли етнічна група потрапляє в нове середовище і нові умови, і їй доводиться заново визначати і себе і те, що її відокремлює від інших груп.

У прикордонному ареалі між Сходом і Заходом Європи в ході історичного розвитку сталися зміни, що вплинули на орієнтацію і ідентифікацію народів, хоч народи в основному залишилися на своїх колишніх місцях. Перенесення кордону привели різні етнічні групи під нову владу, іноді в сферу іншої релігії і в контакти з іншими групами. Вихідним пунктом моєї статті є положення, що в таких процесах можна знайти паралелі між фінсько-російським пограниччям та Західною Україною.

Етнічна мапа прикордонного ареалу в Східній Фінляндії і Карелії набула своїх основних рис в XV – XVI століттях, коли східні фінни з регіону Саво просувалися на схід і північ на землі, що раніше були в користуванні карел. Одночасно Шведська держава старалася перенести свій східний кордон далі на схід, на територію Росії, де жили карели. Жителі Саво походили в основному із західного узбережжя озера Ладоги древньої Карелії початку другого тисячоліття, але вони були відділені від корінного етносу першим офіційним кордоном між Швецією і Росією (Новгородом) в 1323 році.

У наступні століття жителі Саво освоїли західну релігію і безліч елементів культури і громадського порядку, а карели, відповідно, тісніше спілкувалися з росіянами, і в XVI – XVII століттях ці групи, очевидно, вже не відчували спільності між собою. Жителі Саво були підданими Швеції і Шведська держава вміло перетворила прагнення селян-переселенців в державні інтереси. З іншого боку, Росія, захищаючи свої державні інтереси від шведської експансії, одночасно захищала і особисті інтереси своїх карельських підданих, які відчували загрозу з боку Швеції в боротьбі за природні ресурси.

На території сьогоднішньої Північної Карелії Фінляндії ці процеси виявилися в XVI столітті в формі стихійного потоку іммігрантів із Саво, з шведського боку державного кордону. Цей ареал офіційно належав Росії до 1618-го року, і шведські пришельці, очевидно, в основному прийняли православну віру і асимілювалися в культурних відносинах з карельським в основному населенням. (Saloheimo 1973, 12.)

Великі зміни сталися в XVII столітті, після того як внаслідок Столбовського миру цей ареал перейшов до Швеції. Тоді Швеція отримала етнорелігійну меншину, якій мирний договір гарантував право на свою релігію. Приплив іммігрантів із Східної Фінляндії посилився, і через декілька десятиріч православні карели вже виявилися меншиною і в місцевому масштабі.

Дослідження етнічності і особливо етнічної самосвідомості минулих століть з методичного погляду проблематичне тому, що всі висновки базуються на мізерних матеріалах, які нерідко мають непрямий характер. Лише зрідка можна, наприклад в судових протоколах, знайти сліди усвідомлення етнічності і назви різних етнічних груп. Через відсутність явних доказів етнічність осіб, вказаних в документі, можна встановити на основі їх імен і прізвищ. Лютерани мали імена шведського типу, православні – російського, іноді навіть російські прізвища.

Часом і інші документи подають відомості про те, як називалися різні етнічні групи і чим вони різнилися одна від одної. Основна проблема полягає в тому, що адміністративні вимоги і офіційні класифікації визначали поділ людей на групи, які звичайно не були пов’язані з етнічною приналежністю. Головними адміністративними методами категорізації людей в той час служили громадянство, вірніше підданство, і релігія.

На основі документів Виборгського лену (губернії) XVII століття встановлено, що мовою шведської державної адміністрації карели означали тільки лютеранських жителів Шведської Карелії (Виборгського лену), а православні по обох боках державного кордону вважалися росіянами, тому, що вони не знали шведського закону і традицій. Висловлено і таку думку, що саме фінські націоналісти-мандрівники наприкінці XIX століття почали вживати термін карели в значенні всього кареломовного населення Архангельської і Олонецкої губерній. До того говорили лише про селян цих губерній, не звертаючи увагу на їх етнічність і спільне коріння з південними карелами Фінляндії. (Kaija Heikkinen, усно автору.)

На основі офіційних поділів і культурних відмінностей етнічні групи почали використовувати офіційну

© Пекка Хакаміес, 2000

категорізацію для визначення “чужих” по відношенню до власної групи. В прикордонному ареалі виник народний поділ населення на шведів (ruotsi) і росіян (ryssä, venäläinen). Назва “карельський” зустрічається рідко. Жителі Російської Південної (Олонецкої) Карелії називали себе етнонімами *livvi* або *lyydi*, що походять від російського слова “люди”.

Юридичні документи кінця XVII століття свідчать про вживання слів росіянин і фін лютеранами в значенні православних карел і лютеран, що походять з Саво. Наприкінці століття відомі такі випадки: п’яний лютеранин назвав православного “російською собакою”. Одна лютеранська жінка вийшла заміж за православного і прийняла релігію чоловіка. Пізніше православний чоловік дратував її, говорячи, що в іншому світі вона нікому не буде потрібна, а ні фінам, а ні росіянам. Православні вживали і назву швед в значенні лютеранина. Коли православна жінка сказала “Господе Ісусе благослови моє дитя”, то інша православна жінка лаяла її: “Не благослови в ім’я шведського Бога, все одно він тобі не допоможе”. (Saloheimo 1976, 279.)

Загалом народне вживання етнонімів було неточним і непослідовним, що взагалі властиве народній категоризації і обмежує можливості т.зв. “emic” підходу в культурно-антропологічних дослідженнях (Пор. Finnegan 1992, 144). Обом головним етносам в Карелії, фінам і карелам, досить було відділити свою групу від чужої, і цього досягали опозиційною парою: росіянин-швед/фін. Очевидно, лютерани, починаючи з XVII століття називали себе фінами, а православні вживали назву шведи. Про самоназву православних карел в Північній Карелії Фінляндії ми, на жаль, інформацію не маємо.

Якими були подальші зіткнення і складності у відносинах цих етносів? Починаючи з початку XVIII століття судові документи про це мовчать. Лише в період Шведсько-Російської війни 1741 – 1743 років відомі випадки, коли селяни з одного боку кордону йшли грабувати на інший бік. В умовах війни таке не вважалося злочином. Нерідко жертвами вибиралися представники іншої релігії і етносу, навіть на своєму боці кордону. У східному кутку Північної Карелії, де більшість жителів були православними, хтось із них убив лютеранського селянина і двох його дочок, а потім ще хвалилися, що “голова шведа – це собача голова” (Saloheimo 1980, 39).

Особливо підозрілими в очах представників Шведської адміністрації Північної Карелії Фінляндії здавалися працівники православної церкви. Місцеві чиновники скаржилися своїм начальникам на те, що ці люди, росіяни за національністю, вислані з Росії Російською православною церквою, але вільно їздили до Росії і назад, без всякого вияву відданості Шведській державі, і таким чином могли являти загрозу інтересам Швеції. У православних церквах Північної Карелії спершу читали молитву за успіхи Росії а тільки потім Швеції. (Saloheimo 1980, 428.)

Тут доречно зробити зауваження відносно джерел. Документи про церковне і релігійне життя написані в основному лютеранськими пасторами і чиновниками шведської адміністрації, які були схильні оцінювати ситуацію однобічно, з нерозумінням діяльності і орієнтації православної церкви. Довгий час представники шведської адміністрації і лютеранської церкви планували перехрестити православне населення, щоб змінити його самосвідомість і передусім державну лояльність. Було і бажання збільшувати прибутки пасторів за рахунок заможних православних селян. З цією метою, а також щоб вмотивувати наміри, добре слугувало перебільшення небезпеки і поганого впливу православного карельського населення на сусідів. Першим релігійним виданням спеціально для карел був лютеранський малий катехізис, надрукований кирилицею у Стокгольмі в 1644 році (Purola, 1984). Це видання повинне було довести карелам, що теологічні відмінності між їх релігією і лютеранством так малі, що вони можуть прийняти лютеранську віру без небезпеки для душі.

Зусилля лютеранських активістів увінчалися успіхом в основному в місцях віддалених від православної церкви, де невелика кількість православних проживала в лютеранському оточенні. В другій половині XVIII і XIX столітті відбувалися і протилежні випадки. Лютеранська церква вимагала від своїх членів письменності і знання основ релігійного повчання як умови одруження. У православній церкві таких вимог не було, і іноді ліниві люди міняли релігію, щоб уникнути такої муки. Природно, байдуже ставлення православної церкви до освіти прихожан посилювало невдоволення лютеранських пасторів.

Тільки на початку XX століття потік православних в лютеранську церкву збільшився, але це було пов’язано із зростаючим націоналізмом у Фінляндії і одночасним посиленням русифікації, для чого використовувалася і православна релігія. (Luntinen 1985, 142 – 148; Hakamies 1993, 48 – 49).

У дотриманні церковної і релігійної культури православні нерідко стикалися з нерозумінням або неуважністю лютеранської церкви чи світської адміністрації. Православні дотримувалися старого літочислення і відзначали всі церковні свята пізніше лютеранських сусідів. За правилами лютеранської церкви люди повинні були проводити неділю, і особливо, церковні свята у відпочинку і бути присутніми на богослужінні. Через різницю в календарі православних іноді звинувачували в порушенні цих правил. Світська адміністрація іноді не враховувала православного календаря при визначенні засідання суду, і священику доводилося відкидати прохання судді бути присутнім на засіданні для прийняття клятви від православного свідка, оскільки він в цей час повинен був здійснювати богослужіння в церкві. (Björn 1993, 63 – 65; Hakamies 1993, 65.)

Всі ці зауваження про співіснування двох релігій стосуються передусім православного карельського населення, що жило серед лютеранського населення в ізоляції від основних мас карел на Російському боці кордону. Вони більше привертали до себе уваги лютеранських сусідів, духовної і світської адміністрації, тим більше, що це були в основному заможні селяни і, ймовірно, користувалися авторитетом в місцевому суспільстві. (Hakamies 1993, 25 – 33, 48 – 50.)

Вище йшла мова про релігійні відмінності і про роль релігії у стосунках двох етнічних груп. Роль релігії не можна перебільшувати, тому що місцеві жителі навряд чи знали теологічні відмінності між лютеранством і православ'ям. Головну роль, зрозуміло, відігравало очевидне: відмінності в ритуальній традиції, мові церкви і у вимогах до поведінки. Релігія була офіційною ознакою етнічної групи і основою адміністративної категорізації людей. В міру того, як власне етнічні відмінності культури розмивалися, релігія залишилася єдиною ознакою відмінності.

У літературі традиційно говориться про два племені: саво і карел. Але саме в Північній Карелії Фінляндії важко користуватися таким поділом, тому, що всі жителі вважалися карелами на основі місця проживання. Саво жили на заході, в губернії Саво. Але все ж не можна залишати поза увагою той факт, що в Північній Карелії жили дві етнічні групи. У народної категорізації такої проблеми не було, оскільки значущим вважали тільки різницю між шведами/фінами і росіянами.

У ході ассиміляції етнонім росіянин все більшою мірою почав розумітися як назва релігії. Один православний інформант згадував, що коли він поступив до школи, то викладач спитав: хто він є фін чи росіянин? Він не зумів відповісти і вдома попросив батька допомогти, і той порадив йому відповісти, що їх сім'я вважається російською. Адже до революції і їх церква називалася “Тайбальська Греко-Російська церква” і священики були росіяни. (Hakamies 1993, 45.)

Після становлення Фінляндії і у зв'язку з цим незалежної Фінляндської православної церкви, церква і вся релігія стала називатися “греко-католицькою”. (Назву не варто плутати з уніатською церквою в Західній Україні) В Фінляндії православна церква завжди зберігала свою незалежність від західних церков, хоч вона під час шведської влади діяла під наглядом лютеранської церкви. Внаслідок перейменування церкви її члени отримали новий народний етнонім – греки, що не дуже правильно з погляду етнології (Hakamies 1993, 46). Звичайно, місцеві жителі знали, що назва відносилася тільки до релігії. Незважаючи на свідомі зусилля керівництва православної церкви Фінляндії викорінити всілякі «російські» елементи з релігійної практики і створити національну православну церкву, назва «росіянин» з дещо образливим тоном, збереглася в народному вжитку і іноді чулася до 1960-х років.

Цікаве зауваження Кайї Хейккинен про те, що в приході Салмі назву швед застосовували до лютеран і всіх фінів, зокрема ті, хто негативно ставився до всього західного і фінського. Вона приводить приклад із своїх польових записів-інтерв'ю колишніх жителів приходу Салмі: “якщо помічали незвичайно гордих людей, то говорили: “шведи” (Heikkinen 1989, 195). Автор даної статті також отримав деякі свідчення того, що люди усвідомлювали етнічні відмінності і цей етнонім був використаний передусім для виразу негативного ставлення і виключення згаданої особи із своєї групи. Це вираження окремішності повністю співпадає із загальною теорією етнічного ідентитету, що підкреслює відмінності між своєю групою і іншим (напр. Barth 1969; Lindholm 1993, 11 – 15).

Однією із зовнішніх ознак православних чоловіків вважали бороду. До кінця XIX століття православні карели у Фінляндії були бородатими. У регіоні на півночі від Ладоги, де православне населення Фінляндії до Другої світової війни кількісно переважало, ще наприкінці 1920-х років розділяли чоловіків на етнічні групи на підставі наявності чи відсутності бороди (Hakamies 1993, 153 – 154). У 1920 – 30-х роках керівництво Фінляндської православної церкви порекомендувало священикам голитися, і тільки в середині XX століття представники “молодого і радикального” покоління православних священиків знову відростили бороди. До того часу положення православ'я в суспільстві поліпшилося, і ці священики не боялися зовні показати свою приналежність до цієї релігії.

Поблизу фінсько-радянського кордону і в регіоні на Півночі від Ладожського озера, в так званій “Прикордонній Карелії”, натиск з боку лютеранського населення не відчувався такою мірою як в Північній Карелії. Там православних карел було відносно багато і вони не мозолили лютеранам очі. У прикордонному ареалі проблеми були іншого роду. Ще до Першої світової війни з боку Росії запропонували перенести кордон Фінляндського Великого Князівства на захід, щоб православні карели приходів Салмі і Суоярві стали росіянами в адміністративному відношенні і входили б до єдиної з карелами Олонецкої губернії групи, з якими вони мали тісні контакти і почуття спільності (Luntinen 1985, 155 – 157).

Кордон не змінився, і після Тартуського мирного договору 1920-го року карели, навіть окремі сім'ї, виявилися розділеними державним кордоном, контакти через який не дозволялися. Тоді Фінляндська держава і місцеві впливові люди почали спеціальну діяльність, спрямовану на наближення карел до фінів, на посилення їх фінської самосвідомості. Причиною такої діяльності була, принаймні частково, заклопотаність лояльністю населення прикордонного ареалу. (Heikkinen 1989, 59 – 62.)

Етнічний і державний поділ, а також сутички, вплинули і на фольклор. Одним з жанрів неказкової прози були так звані “ворожі оповідання”. Серед лютеранських фінів обстановка не викликала сумнівів: ворогами були росіяни з іншого біку кордону. У типових оповіданнях росіяни приходять грабувати, мучити і вбивати людей, але завдяки винахідливості місцевого героя, вони зазнають поразку і знищуються. В оповіданнях нерідко цитується бесіда між ворогами і місцевим населенням. Це було можливо, оскільки вороги розмовляли карельською мовою, яка трохи відрізняється від східно-фінських діалектів. Таким чином, ці оповідання відбивали те, що відбувалося насправді.

З іншого біку кордону склалася паралельна традиція – оповідання про лиходійства шведів. Мабуть, саму цікаву групу цієї усної традиції складають ворожі оповідання тих православних карел, які жили на Фінляндській стороні кордону і яким було складніше орієнтуватися в такому протиріччі. У нечисленних варіантах, записаних від Фінляндських православних карел, згодом з’являються деякі зміни у зображенні противника – від шведів до невизначеного ворога. В оповіданнях карел, що жили далі на заході в ізоляції, на початку XX століття противником були росіяни, хоча герой звичайно носив російське ім’я. Очевидно, ці православні карели мали подібну з навколишнім лютеранським населенням традицію, і до XX століття етнічна ідентифікація вже змінилася таким чином, що вони могли в оповіданнях прийняти “росіян” за ворогів. (Hakamies 1993, 132 – 134.)

Загальні зауваження щодо невизначеності і неточності вживання етнонімів стосуються і росіян у прикордонному ареалі Фінляндії. Є відомості про те, що росіянами в минулому (до революції або до Другої світової війни) називали тих, хто жив на Сході. Наприклад, неподалік кордону в приході Іломантсі є село Хаттуваара, заселене з XVIII століття переважно православними. Жителі села називали олонецьких сусідів на російському боці росіянами. Лютеранське населення сусідніх сіл, в свою чергу, називало жителів Хаттуваара росіянами на підставі релігії і відмінностей в культурі. Але росіянами називали і тих лютеран, які жили в селі Хаттуваара. Сусіди не так ретельно заглиблювалися в подробиці етнічного ідентитету. Подібним чином в прикордонній Карелії вважали Швецією місцевості на Заході, незалежно від складу населення. (Hakamies 1993, 135.)

Етнічні протиріччя і пейоративні назви відродилися після Другої світової війни, коли всі жителі території Карелії, переданої Радянському Союзу, переселилися на територію Фінляндії. Зокрема, переселенці з прикордонної Карелії нерідко чули образливу назву росіянин, на основі відмінних рис їх культури (релігія, мова, побутові традиції), що нагадувало місцевим жителям етнічних росіян, особливо в Західній Фінляндії. Така позиція в суспільстві і розкидане розселення карел в умовах прискореної модернізації в післявоєнній Фінляндії привела до швидкої асиміляції. З колишніх етнічних ознак залишилися тільки релігія і спогади про колишню батьківщину і життя в Карелії. Навіть російські імена і прізвища були нерідко змінені на фінські, іноді з власної ініціативи, або самовільної активності місцевої адміністрації. Треба врахувати, що у Фінляндії протягом 1920 – 30-х років, і особливо, під час воєн проти Радянського Союзу, велася часом агресивна націоналістична пропаганда проти Радянського Союзу і усього російського.

Починаючи з середини 1960-х років, у Фінляндії помітне зростання інтересу, до “екзотичної” православної карельської культури. Релігійні організації карел почали будувати каплиці в тих місцях, де проживала достатня кількість православних. Поблизу радянського кордону були зведені споруди карельського (північноросійського) типу для туризму. Робітниці “Хати руноспівця” в Іломантсі прийняли карельський жіночий одяг ферезі як робочий костюм. Православні карелки в Прикордонній Карелії і в східних селах Іломантсі носили такий сарафан до початку XX століття.

Ферезі порівняно неважко зшити, і вона скоро набула популярність серед жінок Північної Карелії Фінляндії незалежно від релігії чи етнічної приналежності. Цей костюм вважався символом Карелії, і сьогодні жінки, які працюють у сфері туризму в Північній Карелії Фінляндії, використовують його як уніформу. Одночасно в Північній Карелії намагаються розвивати карельський ідентитет, відмінний від східно-фінського (Саво), і це базується на саме колишніх “російських” елементах культури. Але сьогодні ніхто вже не називає такі елементи російськими, але карельськими.

Незважаючи на такі наміри, етнічний чи швидше регіональний ідентитет більшості жителів Північної Карелії, залишається нестійким. З одного боку вони знають, що вони не такі карели, як в російській Карелії, або переселенці після війни і не відповідають поширеному стереотипу про карелів. Але з іншого боку, багато хто з них хоче відрізнятися від основної маси жителів Східної Фінляндії, Саво, хоч у всіх них спільне культурне і мовне коріння. Це часом призводить до пожвавленої дискусії в місцевій пресі і також є прикладом того, як насправді відбувається свідоме конструювання ідентитету.

Мотивуванням будівництва нового ідентитету є прагнення відрізнятися від інших груп і бажання активізувати всіляку економічну активність, передусім туризм. На основі свого регіонального ідентитету також легше захищати свою власну регіональну адміністрацію і існування різних регіональних установ. У складі Східної Фінляндії Північна Карелія легко може знову попасти в становище периферії, якщо не буде капіталовкладень в розвиток регіону. Таким чином, старі етнічні відмінності, навіть протиріччя, можуть виявитися корисними в сьогоднішньому модерному суспільстві, де вони набули нового символічного і практичного значення.

Література

Barth, Fredrik: Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference. Bergen, Oslo 1969.

Björn, Ismo: Ryssät ruotsien keskellä. Joensuu 1993.

Finnegan, Ruth: Oral Tradition and Verbal Arts. A Guide to Research Practices. London 1992.

Hakamies, Pekka: Venäjän-Taipaleelta Viinijärvelle. Erään karjalaisryhmän identiteetistä ja assimilaatiosta. Helsinki 1993.

Heikkinen, Kaija: Karjalaisuus ja etninen itsetajunta. Salmin siirtokarjalaisia koskeva tutkimus. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja N 9. Joensuu 1989.

Hylland Eriksen, Thomas: Ethnicity and Nationalism: Definitions and Critical Reflections. – Ethnicity and Nationalism. Formation of Identity and Dynamics of Conflict in the 1990s. Ed. Helena Lindholm. Göteborg 1993.

Laitin, David D: Identity in Formation. The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. Ithaca and London 1998.

Lindholm, Helena: Introduction: A Conceptual Discussion. – Ethnicity and Nationalism. Formation of Identity and Dynamics of Conflict in the 1990s. Ed. Helena Lindholm. Göteborg 1993.

Luntinen, Pertti: Karjalaiset suomalaisuuden ja venäläisyyden rajalla. – Venäläiset Suomessa 1809 – 1917. Historiallinen Arkisto 83. Helsinki 1985.

Purola, Aarne: Selovin katekismus. Mikkeli 1984.

Saloheimo, Veijo: Taipaleen seurakunnan vaiheita ennen vuotta 1809. – Taipaleen seurakunta eilen ja tänään. Toim. Viljam Piiroinen. Joensuu 1973.

Saloheimo, Veijo: Pohjois-Karjalan historia II. Joensuu 1976.

Saloheimo, Veijo: Pohjois-Karjalan historia III. Joensuu 1980.

Тетяна ПРІГАРІНА-ТХОРЖЕВСЬКА
Одеса

“ПЕРЕДСВЯТО” В СТРУКТУРІ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ СЛОВ’ЯНСЬКИХ ТА ФІННО-УГОРСЬКИХ НАРОДІВ

Календарні свята й обряди є невід'ємною часткою життя традиційного суспільства. Обрядові комплекси землеробських народів поруч з практичною діяльністю людини покликані забезпечувати родині й громаді врожай та добробут.

Структурне дослідження календарно-святкових комплексів, з'ясування знакової природи обрядових дій, їх спільного підгрунтя в різних етнокультурах знайшло відображення в етнологічній літературі. Однак робота в цьому напрямі не закінчена. Тому нам здалося доцільним розглянути з цих позицій один з структурних елементів календарної обрядовості, умовно означений нами як “передсвято” на прикладі деяких слов'янських (українці, росіяни, болгари) та фінно-угорських (фіни, лопарі, карели) народів.

Обрядодія розглядається нами як текст, причому під “текстом” розуміється не лише вербальний аспект, а й вся сукупність мовно-речових дій[1]. Поруч з цим, будь-який обрядовий символ має дві сторони: “план-зміст” та “план-вираз”, категорії, що були впроваджені Ю.М.Лотманом[2].

У дослідженні обрядовості головне не реконструкція їхньої зовнішньої форми, а виявлення змістовної домінанти, “поняття-ідеї”. План-зміст більшості обрядодій можна привести до декількох понять-ідей, які в цілому є ідентичними для землеробських народів. Такими поняттями-ідеями, які складають план-зміст на нашу думку є: 1) необхідність добробуту для родини й громади в широкому розумінні слова: а) забезпечення доброго врожаю й приплоду худоби, б) здоров'я для усіх членів родини, в) відновлення родини й громади, для чого необхідно парування, одруження, народження дітей; 2) у безпосередньому зв'язку з цим знаходиться необхідність захисту окремої людини, родини, громади в цілому від а) різноманітної нечистої сили, б) покійних родичів, в) самогубців. Ще одне поняття-ідею можна окреслити як необхідність зв'язку свята як суспільного інституту із домінуючою вартістю соціуму. Йдеться про необхідність об'єднуючих елементів у святі як на громадському, так і на родинному рівні.

Розбіжності між обрядовими діями різних народів простежуються у плані-виразі, який містить зокрема три форми обрядових символів: а) вербальні (мовні); б) реальні (речові, предметні); в) акціональні (дійові). Вказані три різновиди обрядових символів можна вважати обрядовими кодами, які в окремі моменти обрядодії або вживаються одночасно або, у певних випадках, замінюють одне одного. Обрядові символи, головне вербальні та реальні, є показниками етнічної виразності обрядових комплексів.

Окреслені положення стосуються як календарно-святкової обрядовості землеробських народів загалом, так і окремо кожного її елементу.

В.Я.Проппом було доведено, що при дослідженні усього річного циклу свят відразу постає подібність між основними святами, незважаючи на всю їхню відмінність. Ця подібність виводиться з “однакових складових, іноді по-різному оформлених, а іноді просто тотожніх”. Зокрема, автор виділяв такі складові річного календарного циклу як спомин померлих, обрядова їжа, вітальні пісні, культ рослинності, смерть та сміх, обрядові ігри та інші[3].

Однією з таких складових або структурних елементів календарної обрядовості можна вважати, на нашу думку, “передсвято”. Таке поняття здається доцільним по аналогії до терміну “посвято”, який було запропоновано В.Білим[4]. Він відзначив декілька елементів, які проводились на другий день після свята, наприклад: “...на другий день після свята Купала хлопці й дівчата скачуть через вогонь у зворотньому напрямку – одскакують Купала”; “у великодньому циклі проводний тиждень супроводжується такими ж обрядодіями, як і Воскресіння Христово” та інші. Наведені процедури автор вважав символічними актами, що відзначають закінчення свята, джерело яких може полягати в нахилі людини позначати спеціальними формулами початок і кінець всякої ритуальної дії. Саме для їх означення й впроваджується поняття “посвято”.

Так само як “посвято” може збігатися з церковними “отданіями”, “передсвято” відповідає у деякій мірі “канунам” церковної практики, коли освячуються хліби, пшениця, вино, єлей .

У народній практиці передсвято складається з декількох обов’язкових елементів. До нього можна віднести, зокрема, побілку хати й господарських споруд, прання білизни, випікання обрядового печива, приготування інших святкових страв, які відповідають позитивній обрядовості першої з означених нами понять-ідей.

Але найважливішою ознакою передсвята є, на нашу думку, обрядовість, яка відповідає ідеї необхідності захисту окремої людини, родини, громади від різноманітної нечистої сили.

© Т.Прігаріна-Тхоржевська, 2000

Оскільки Різдво й Великдень традиційно вважаються найбільш вагомими святами календарного року, звернемось до передріздвяної та передвеликодньої обрядовості означених слов'янських та фінно-угорських народів. Варто підкреслити, що до "передсвята" належить часовий відрізок, протягом якого триває наявна підготовка до власне свята, тобто його "головних" обрядодій.

У фінів вважалося, що в ніч перед Різдвом і у наступну ніч з'являються душі небіжчиків, духи-покровителі й нечиста сила. Для покійників й духів протягом ночі на столі лишалася їжа, була витоплена лазня. Для того, щоб нечиста сила не могла увійти до хати та до інших господарських споруд, на усіх дверях з боку вулиці малювали хрест[5].

Напередодні Великодня, у чистий четвер проводилося вигнання злих сил з подвір'я. Задля цього запалювали вогонь у коробі з-під дьогтю або у смоляній діжці, встановлювали її на сані й возили навколо двору. До вогню кидали старе взуття, шматки шкіри, ганчірки. Один з мешканців хати тягнув сані, а другий, йдучи позаду, бив по них гілкою, промовляючи "Геть, кіїра, до лісу!"

Найбільш небезпечними відьми (труллі, руллі, нойди) стають у п'ятницю та суботу напередодні Великодня. Задля того, щоб від них захиститись, господарки робили перед дверима хати знак хреста з гілок або соломи; або малювали хрест на дверях. Крім цього, промовляли закляття, вішали в якості оберіга вбитих сов, пір'я глухарів. В ці дні також обходили з факелом будинок й господарські споруди, вважаючи, що вогонь надійно захищає від злих сил[6].

Лопарі вважали, що напередодні Різдва гуляють душі покійних та нечиста сила. Діти не мусять голосно говорити, оскільки на шум могла з'явитися нечиста сила – Bargalak або Kiettas. Найбільш небезпечними були Стало та його дружина Рутагіс – людожери. Щоб вберегти себе й домівку від цих страшних істот, ретельно слідкували, щоб біля житла не залишалося хмизу, щоб дрова були складені, бо інакше оленяча упряж Стало може "зачепитися за дровяну колоду". Крім цього людожер висосе кров з людини, якщо не знайде у житлі води, тому треба обов'язково заздалегідь наповнити водою котел[7].

У карел святочні духи постають у вигляді темної сили, яку не можна бачити. Вони є небезпечними для життя, що пов'язано з уявленнями про особливу небезпеку святочного часу. Найбільш розповсюджені святочні духи карел – це Сюндю та Старуха Вієрістя. Вони виходять напередодні Різдва з ополонки й повертаються туди на Водохрещі. Намагаючись захистити себе від них, ополонку "зачиняли" двома лучинами, укладеними у вигляді хреста[8].

В росіян-старообрядців Південної Бессарабії вважалося, що напередодні Різдва відьми доять корів, а напередодні Великодня сідають "вершки" на людину, перетворюються на собаку. Щоб запобігти цьому треба було обійти церкву до сходу місяця.

В українців увечері в чистий четвер всією родиною йшли до церкви на службу, після якої мусили взяти "вогонь" – факел або свічку й донести до своєї хати. В хаті свічкою випалювали, висмалювали хрест на сволоці й на одвірках.

Крім цього, в українців існував звичай помічати відьом під час Великоднього богослужіння. Задля цього вживали різних заходів: використовували шматок дерева з труни мерця, сир з вареника з Масляної. На Одещині вважалося, що якщо якась жінка під час церковної великодньої служби тримається за клямку, то вона відьма. Вживали й охоронних заходів: "пускали до корови теля, щоб відьма не видоїла молока".

В болгар також існували повір'я, пов'язані з нечистою силою напередодні Великодня. Вважалося, що о дванадцятій годині перед Великоднем лушутеї перевертаються на котів або собак і можуть "робити магію". Вірили й у те, що як впіймати такого кота або собаку й відірвати їй ногу, то наступного дня можна побачити людину без ноги.

Крім цього, вважалося, що задля того, щоб захиститися від лушутеї в ніч напередодні Великодня, необхідно постійно хреститись, бо "діавол сидить на лівому плечі, а коли хреститись, то його б'ють і він уходить". Намагаючись захистити від лушутеї хату, перед Великоднем освячували будинок водою, що залишилася з Іорданова дня.

Таким чином, головною наявною ознакою передсвята в слов'янських та фінно-угорських народів є напруження, очікування небезпеки від нечистої сили, яка підвищується саме у передсвятковий час. Поруч з цим проводиться певна кількість позитивних обрядових та необрядових дій (прибирання, прання, тощо).

План-зміст (поняття-ідея) передсвята полягає передусім у необхідності захисту окремої людини, родини, громади в цілому від різноманітної нечистої сили. Однією з необхідних ознак свята є його сакральність, яка великою мірою міститься саме у передсвяті[9].

Поняття-ідеї, які складають план-зміст можуть бути досить сталими як у просторі, так і у часі. Марно було б шукати безпосередні запозичення між усіма його конкретними різновидами.

План-вираз передсвята, як і будь-якого елементу обрядовості, містить обрядові символи, які можуть бути різними (етнічна виразність) і змінюватись у просторі (запозичення) й у часі.

Щодо останнього, можна висловити припущення, що зміною в часі поняття-ідеї про необхідність захисту є різні форми зимових обрядових обходів – обряд колядування, обходи з "Меланкою" тощо. Дослідниками неодноразово зауважувалось, що первісний зміст ритуального зимового обходу – імітація приходу духів з "іншого світу" з метою отримання спеціальної обрядової їжі"[10]. З іншого боку, такі обходи пояснювались як "вивертання світу та його ознак навиворіт, перевернення зла на добро й навпаки; формування "антимиру" з виверненими характеристиками й "антиповедінки"[11].

Часова зміна плану-виразу передсвята простежується, на наш погляд, у перетворенні пасивного "очікування небезпеки" (хоча й із вживанням деяких охоронних засобів) на активне запобігання небезпеки шляхом її імітації.

---

[1] Толстой Н.И., Толстая С.М. К реконструкции древнеславянской духовной культуры. //Славянское языкознание. – М., 1978. – С.364 – 385.

[2] Лотман Ю.М. О метаязыке типологических описаний культуры. //Труды по знаковым системам. – Тарту. – 1969. – Т.4. – Вып. 236. – С.460 – 462.

[3] Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. – Л., 1963.

[4] Білий В. Посвято (попразднество) в народній практиці //Етнографічний вісник. – 1928. – кн.7. – С.138 – 141.

[5] Шлыгина Н.В. Финны. //Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Зимние праздники. – М, 1973. – С. 130.

[6] Там само. – С.127.

[7] Морозова М.Н. Лопари.//Календарные обряды и обычаи в странах Зарубежной Европы. Зимние праздники. – М, 1973. – С.136

[8] Конкка А.П. Элементы древней религиозно-мифологической структуры в календарной обрядности карел.// Материалы У1 Международного конгресса финно-угроведов. Т.1. – М, 1989. – С.227 – 229

[9] Топоров В.Н. Праздник. //Мифы народов мира. – М., 1988. – Т.2. – С.329 – 331.

[10] Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. – М., 1982. – С.231.

[11] Топоров В.Н. – Вказ. праця. – С.331.

Валентина БОРИСЕНКО,
Олег ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ
Київ

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ПІДЛЯШШІ

(за матеріалами експедиції 1997 року)

Влітку 1997 року на Підляшші (Польща) працювала етнографічна експедиція Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі доктора історичних наук Валентини Борисенко, лаборанта кафедри етнології та краєзнавства Олега Войцехівського та аспірантки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського НАН України Наталі Стишової.

Підляшшя – це етнорегіон західного Полісся, що нині входить до складу Польщі. Розташоване по обидва боки Західного Бугу, межує на півдні з Холмщиною, на Півночі з Білорусією, на заході із Мазовією, на сході з Волинським Поліссям[1].

Український етнос з давніх часів між Західним Бугом і Нарвою проживає компактно. За археологічними даними східнослов'янський родовід на Більщині чітко простежується з VI сторіччя[2]. Тут у місті Дорогочині коронувався на короля 1253 року Данило Галицький[3].

Експедиція була проведена при фінансовій підтримці громадської організації "Родовід" та при підтримці (організація транспорту, житла й побуту) громадських діячів з м.Більська. Нами опікувалися Микола Телятицький, війт Більської гміни Юрій Гнатюк, історик, поет Юрій Гаврилюк, а також бувший головний редактор "Над бугом і Нарвою" Микола Рощенко, за що складаємо усім щиру подяку.

Протягом двох тижнів ми збирали фольклорно-етнографічний матеріал в селах навколо Більська Підляського. Це села, де проживає компактно українське населення, з добре збереженою українською мовою, звичаями, обрядами, але із значною втратою своєї національної ідентичності, з розмитою національною самосвідомістю. Тут часто змішуються поняття національності з релігійною приналежністю. Населення це православне. Ми працювали у селах: Гайнівка, Кленіки, Старий Корнін, Чижі, Мельник, Відові, Орєшково, Пуциска, Добривода, Черемха та ряд інших.

Українське населення цього регіону (на Більщині) називають білорусами. Ця назва поступово закріплювалася ще за часів, коли Північне Підляшшя входило до Гродненської губернії. Після Другої світової війни українцям почали нав'язувати (окрім польської в школах) ще й білоруську мову, яка, як кажуть, тамтешні українці "вона нам не до розбору (незрозуміла), трудна..." З цього приводу цікава публікація Миколи Гайдука "На ніве осветы" у білоруському календарі, який пише про початкову білоруську школу в Гайнувці (Гайнівка), де вчителі дуже піклуються, щоб "білоруси" вчили "рідну мову", але багато з дітей не хоче відвідувати уроки білоруської мови. На закінчення автор приводить слова багаторічної наставниці білоруської мови Ольги Андраюк, яка скаржиться, що дуже важко приходиться працювати, "бо хоць дзеці походзять з белорускиx сімей, але починаючи навуку у школі, на жаль, не умеюць гавариць по-белоруску"[4]. Ми спілкувалися з цими дітьми і виявилося, що вони дуже добре розмовляють українською мовою, отією "простою", "нашою", як і їхні батьки, бабусі, дідусі. То як і коли вони стали білорусами? Заглянули ми і в сільську бібліотеку. Література є на польській, російській, білоруській мові, але жодної книги на українській. Незрозуміла оця "сором'язливість" польських і білоруських дослідників, що вони пишучи про "просту" мову, вдають, що не розуміють, що це мова українська. Публікуючи вірш глибокого філософського звучання відомого маляра з Підляшшя Василя Альбічука "Рік 1947" зазначили, що вірш писаний "простою" мовою[5].(*Див. на наступній сторінці*) Цю нашу "просту" мову важче розшифрувати, ніж мову племен майя, якщо ставитися до неї тенденційно. Лише польський історик-етнолог Р.Райнфус об'єктивно у своєму дослідженні про народне мистецтво Білосточчини писав, що на виставці народного мистецтва у Кракові невірно зараховано все населення Білосточчини до групи білорусів, "коли ж околиці Кліщель, звідки походила експонована кераміка, чи Гайнівка, звідки походили на виставці народні ткані вироби, на думку мовознавців, не належать до білоруської території, а до української[6].

І от ми знову в цій славній Гайнівці. Сидимо з сельчанами під хатою на подвір'ї, яке густо поросло споришем. Натрапили на добрих інформаторів, знавців народної обрядовості. Записуємо весільний обряд від 65-ти річної жінки, яка розмовляє українською мовою, але твердить, що "білоруска". Розказувала добре про весілля, як сватали, як колись коровай "мняли" (місили), а тепер замовляють у Більську, як молоду "перепивали" (дарували). Як в суботу після весілля молода ходила до своєї матері з новою родиною "на гостину". На закінчення довгої розповіді ми запитали її чи розуміє вона нас, чи ми говоримо так як вона. На що була ствердна відповідь: "Так, ви говорите по-нашому, тільки твердіше". А якою ж тоді

© В.Борисенко, О.Войцехівський, 2000

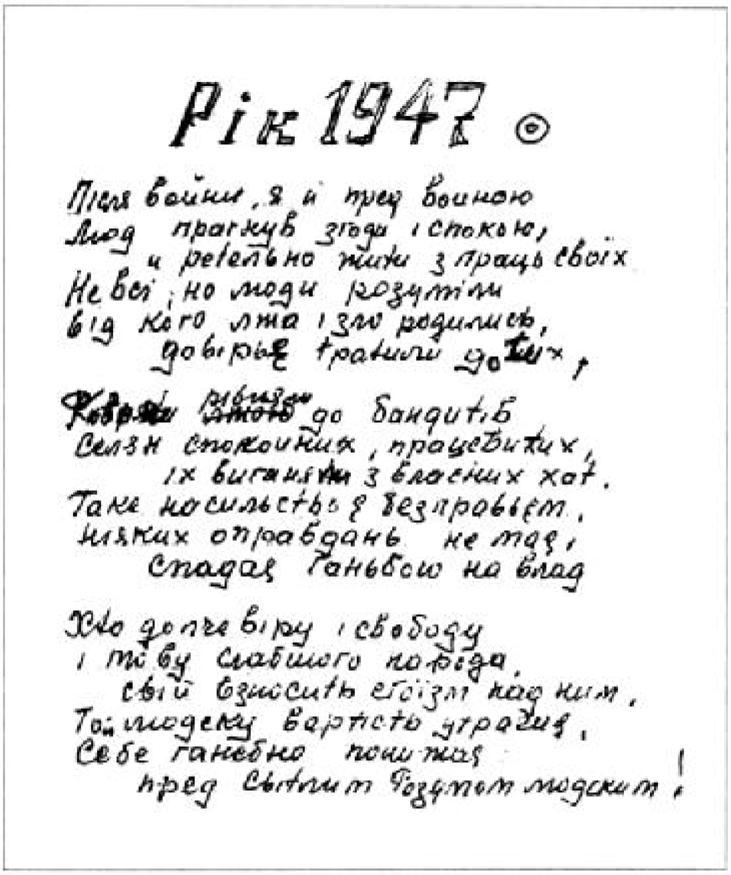

Рік 1947 ©

Після війни, я й перед війною
Люд прагнув згоди і спокою,
і ретельно жив з праць своїх
Не всі, но люди розуміли
від кого лжа і зло родилось,
довірье тратили до тих,

вивезли до бандитів
Селян спокійних, працьовитих,
їх виганяли з власних хат.
Таке насильство є безправієм,
ніяких оправдань не має,
Спадає ганьбою на влад

Хто топче віру і свободу
і мову слабшого народа,
свій взносить егоїзм над ним,
Той людську вартість утрачує,
Себе ганебно понижає
пред світлим розумом людським!

Подається за: Wrębiak C. Bazyli Albiczuk 1909-1995. Muzeum Okręgowe w Białej Posdlaskiej, 1966. — S. 30

мовою ми спілкуємося? – було наше запитання. На що жінка так смачно “по-нашому” відповіла: “Хороба його знає, що це за мова!”

На питання, чи знають люди на Більщині білоруську мову завжди була одна відповідь: “ні, нам вона не до розбору, це за Нарвою розмовляють по-білоруськи, там дзекають…”

Працюємо у селі Чижі. Надзвичайно мальовниче велике українське село. Скрізь чути українську мову. Гарна церква. Всі тут православні, католиків не має. Зустрічаємо дуже симпатичну жінку Ольгу Адамчук. Розпитуємо. “Я не відаю, хто я є … не білоруска, і не полька… І мова, знаєте, невєдомо яка, бо ми по-білоруськи не говоримо, по-білоруськи то совсім іначе, ну і по-польськи не так говорять. Тут католики з інших сіл говорять на нас, що ми українці, але ми не вєдаємо по-якому говоримо”.

Тоді ми питаємо, чи вона розуміє нас про що ми говоримо. Пані Ольга відповідає: “А чому ж ні, я розумію, я всьо розумію”. Ви трошки інакше, але по-нашому говорите. Школи української звичайно тут немає, але в селі ми чули виключно українську мову.

Ольга Адамчук виходила заміж у 1946 році. Їм тоді було з нареченим по 18 літ. “Значить, трохи ходили міжду собою, як то молодіє… Йому треба було женітися, бо матка його була калєка… Ну от він прийшов з татом. То були такіє колись “лади” (сватання). І тоді вже договарювалися, що за мною посагу дадуть. Він хотів поля, бо в нього мало поля було. Ну уже й мой тато пообєщав за мною дати поля. Поле, корову, бичкі, свіньї, всьо-такоє колісь було, тепер такого нема… Теперка або самоход, або гроші треба. Но всьоравно треба дати…”

Ольга розповідає, що як просила на весілля у своєму селі, то ходила з дружкою, а по чужих селах то “єзділі куᵒньом, возом”. За їздового був старший сват.

В суботу справляли “панянський” вечір. (Дівичвечір). Наречений приходив зі своїм старшим дружбаком, з сватом до молодої за “кошульою” (сорочкою шлюбною).

Як молодих садовили за стіл, то застилали таку плахту суконну (колись самі ткали). Часом ще й тепер застилают.

Як до шлюбу йшли, то батьки благословляли іконою і “свєчкою грумничною”. Мати каже: “Благословляю дитя тебе до Божого дому, висилаю, щоб щастя, здоров’я було. І всього найліпшого, што у житті є…” І перехрестять. Молода поцілує ікону, а свахи співають:

Колесом сонечко я угору єде
Молодая Оля до шлюбу єде (2 р).
Ой єде, єде, вже й одїжджає
Просить матеньку на вспомоганнє
Нехай тебе, дочко, сам Бог споможе
Всє святиє, люди добрії[7].

Варіант весільної пісні “Колесом, колесом сонечко вгору йде…” широко побутував на Житомирщині, Київщині, Слобожанщині та інших регіонах України[8].

Як входила молода в церкву, то на поріг клали гроші, казали їй, щоб наступила на них і пішла.

Мотивації дії втратилися. “А тії гроші брали колись ніщиї, тепер їх нема, то сторож бере, але я не вєдаю для чого то”, – розказує пані Оля.

Після вінчання молода тягнула ногою рушник до порога на якому вінчалася, “коби всі панянки заміж йшли”, що притаманно українцям й інших регіонів.

Після шлюбу обід за звичаєм завжди був у молодої. Спершу батьки благословили. Говорили, “щоб друг друга уважали, жілі добре, Бога почитали і родітелєй”.

Молодих перепивають, дарують подарунки. Маршалок викликає усіх гостей. Після батьків завжди першими дарують хресні батьки.

Як в неділю ввечері молоду одвозять до чоловіка, то везуть і “пості^{е}ль” (подушка, ковдра, перина). Старший сват повинен викупити постіль у старшої дружки.

Молодій, яка сідала на віз, давали в руки ікону і хліб такий спеціальний “двоякі” звався. Його мати пекла. Тепер такого нема. Я ще своїй старшій дочці пекла “двоякі”, а другій – вже ні, – оповідає Ольга Адамчук. Зазначимо, що весільне печиво “двояки” широко побутувало на українському Поліссі. (Рівненщина, Житомирщина).

Як молода приходила до чоловіка, її також там зустрічала “тестьова” з хлібом. Молода ввійде, застеляє свої “настольнікі”, обруски такіє, ручнікі вишиті, кладе хліб. А всі гості дивляться скільки настольників, ручників принесла. Молода кладе хлібець і кидає до порога цукерки і гроші.

Молодих гостять за столом, але молодій наказувала родина з дому: “Боже сохрани покуль придане не приїде, ні пити, ні єсті ні, ні. Я витримала, хоч дуже пити хотілося”, – згадує пані Оля.

Молодих спати запроваджували до комори. Вранці тестьова (свекруха) приносила миску з водою, “ручник” і яєшню. Молодії вмиваються і їдять тую яєшню.

А тоді після сніданку приїджають вже “придани”. Мама молодої привозила курку-приданку, горілку, коровай, ковбаси. Молоді зустрічають, а тоді гостяться за столом. А тоді роблять “одчепини”. Молоду садовлять і скидають вельона з голови і кидають дівчатам, а ті лапають (ловлять). І тепер так роблять, бавляться.

На Підляшші в українських селах збереглися досить цікаві звичаї пов’язані з народженням дитини. Як і скрізь в Україні, на Поліссі зокрема, тут на хрестини варили бабину кашу, квітчали її, обдаровували на каші новонародженного (кидали гроші), а потім горщик розбивали, щоб за дівчинкою (чи хлопцем) парубки чи дівчата “билися”, тобто не було відбою від залицяльників.

У селі Відов вдалося поговорити із справжньою бабою-повитухою Марією Місіюк, яка бабувала довго. Має багато таких “онуків”, може зо двадцять.

Вона розказувала, що як кличуть її до роділлі, то вона спершу молиться і просить матір Божу, щоб поспішила їй на допомогу. Тоді брала вагітну жінку і водила її по дворі. Це значить, розказує баба-повитуха: “Беру роділлю на пород. Спершу спацирую з нею. Воджу, говору. Як болить, то кричи кажу. Так замовляю. Воджу, воджу, а тоді положу її і вже пильную. Вже знаю колі вона має родити. Даю помощ, преглежу, притисну і в той час воно уродіться. Як уродіться, то зараз очі попротираю, як слабенько дихає, то кличу три духі: “Три духі підходьте!” Прийдуть тіє три духі, батько дітятьки, стара і я. Кажу: “Хукніте! Всі в трьох на тоє дітя разом три рази – ху, ху, ху. І тоє дітятко ворочиться і ворочиться”.

Далі пані Марія Місіюк говорить про те, що сільські “бабки” не мали медичних інструментів, засобів. Бували різні випадки, коли дитині в ніс набивався слиз, вона знаходила тому раду. Розказує: “Но знаєте, не було ж в мене припасу. Биває так, що треба висисати, но сльоз в носику. Войде сльоз, ну там же доктори мають способи, я ж не мела. Я зараз до носіка, потягну до себе – плюну, потягну – плюну. Вже воно чисте. Такий був сельській пород. І пупок одріжу, бо знаю колькі. Зав’яжу. Хлопчикові больше, дівчинці – менше, ну так на два пальці…”

Повитуха розказує про цікаві засоби, які застосовували тоді, коли дитятко не закричить відразу. Коли слабеньке уродиться, не живоє. Тоді знімали з стіни ікону, підпалювали її, накривали решетом і пускали скрізь решето дим з тої підпаленої іконки. Решетом накривали, щоб полум’я не йшло. Над тим димком тримають новонароджене догори ногами, голівкою над димом. Тримають доти “поколі воно не кахне”. Кахне дитя, тоді хутчій вже хукають на нього тричі. І вже воно ворошиться. Тож така істіна була. Але мені не приходилося, всі здорові родилися”.

Далі “бабка” розповідає, що дитяче “мі^{е}сце” закопували під подрубу (підвалини, фундамент) хати. Колись же хати були на підвалінах дерев’яних. “То підкопають ямочку, “мі^{е}сце” обмиють і кладуть в ямку, под будинок, щоб на його нічого не ступало на тоє “мі^{е}сце”.

Далі пані Марія розказує, що “биває ж такоє, що родиться з чипцом, то його гледять.

Той чепець засушують і тримають, бо то є дітя барзо щасливе.

– Тримають його, часом інші даже в подушочку вложать, а інші хранять там де в сундукові…

Вже як воно (дитя) має де в дорогу виїджджати, в школу перший раз іде, то тому дитяті дають.

Тримають, щоб не згубилося. То єсть добрі забобони. Треба вірити в тоє, що Бог посилає”.

– “Шість дьон (днів) приходжу до роділлі і дітятки. Купаю. Шість дьон. А тоді вона береться сама. Як вродиться дитина, то на другий чи третій день сусідки, родичкі, коліжанки біжать провідувати. Це зветься тут на Підляшші – “отвєдкі”. Як і скрізь в Україні йдуть тільки жінки, а чоловіки вже лишень йдуть на хрестини.

А баби на “отвєдках” і гостинцюв нанесуть, і заспівають… Я вже слова погубіла тих пісень…”[9]

Ще багато різних примовок, звичаїв вдалося записати нам в українських селах Підляшшя. Серед них найбільше календарних свят осіннього циклу , жнивних пісень, весільних.

Очевидно з часом всі польові етнографічні записи, зроблені в серпні 1997 року будуть опубліковані, оскільки становлять науковий інтерес з погляду збереження автентичної етнокультури українців найбільш західного регіону розселення, з погляду дослідження етнокультурних взаємовпливів українсько-польського-білоруського порубіжжя, вивчення архаїчних компонентів слов'янських старожитностей, феномену стійкості етнокультури українців в умовах суворої політики денаціоналізації, трансформації етнічної самосвідомості, її розмитості і невизначеності з одного боку, але з іншого – чіткого уявлення про те, що вони інші, ніж поляки, білоруси. Віра і мова, звичаї, обряди виявилися стійкими індикаторами "окремішності", як засвідчують матеріали етнографічної експедиції.

---

[1] Енциклопедія українознавства, т.6. – Львів, 1996. – С.2086.

[2] Гарилюк Юрій. Середнє Побужжя в VI – XIV ст. // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С.26 – 27.

[3] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль, 1999. – С.152.

[4] Гайдук Мікалай. На ніве осветы. //Беларускі календар. – Беласток, 1982. – С.160.

[5] Див.: Холмщина і Підляшшя. – К., 1999. – С.335 – 336.

[6] Див.: Polska sztuka ludowa. – 1961, №3, – С.131.

[7] Зап. в селі Чижі на Підляшші 8 серпня 1997 року від Ольги Адамчук.

[8] Див.: Весільні пісні (у двох книжках), кн.I, – К., 1982. – С.338 – 341

[9] Зап. в селі Відов від Марії Місіюк в серпні 1997 року.

Марина ГРИМИЧ
Київ

МІЖЕТНІЧНІ КОНТАКТИ В ГАЛИЧИНІ У СФЕРІ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА
(XIX – перша третина XX ст.)

Останнім часом, у зв'язку з напруженням і конфліктністю у пострадянському просторі, все більш актуальними стають питання міжетнічної конфліктології. Цьому присвячена величезна кількість публікацій соціологічного, політологічного, рекомендаційно-адміністративного, публіцистичного характеру[1]. Водночас бракує чисто етнологічних праць, які б розглянули "анатомію" міжетнічного конфлікту, тобто зробили б спробу дослідити міжетнічну конфліктність "у чистому вигляді", без домішків політичних факторів. Існує потреба вивчити міжетнічну конфліктність на найнижчому рівні, а саме на стику культур, звичаїв, соціальної організації двох або декількох різноетнічних груп, що перебувають в одному просторі; вивести моделі їх взаємоадаптації і джерела конфліктності.

Досі найефективнішою теорією міжетнічної конфліктності – з позиції етнології, етнографії і антропології – лишається теорія етноцентризму[2]. Поняття етноцентризму було сформульоване на початку XX ст. американським ученим У.Семнером у його праці "Народні звичаї" (1906)[3] і поширене Р.Лі Вайном і Д.Кембелом[4]. Зокрема, ними були виведені закомірності прояву етноцентризму різних суспільств, серед них такі: етноцентричними є перш за все ті групи, які відчувають загрозу своєму існуванню саме як спільноті, а це, в свою чергу пов'язане зі складними умовами виживання – бідними природними ресурсами, нестабільністю прибутку, перебуванням в оточенні чи по сусідству з "більш сильними" етнічними групами, які намагаються їх поглинути чи винищити. Саме тому об'єктами етноцентричної ворожості є найближчі "сильні" сусіди.

Дивлячись з погляду теорії етноцентризму на історію України, стає зрозумілим і логічним – чому українці ніколи не мали конфліктів з білорусами, чому етноцентризм українців протягом історії найбільше виявлявся по відношенню до поляків і росіян. Чому, перебуваючи під владою Австро-Угорщини півтора століття, у Галичині відсутні негативні етнопсихологічні стереотипи австрійських німців. Зрозумілою стає агресія українців у кризові, зламні періоди історії, направлена проти майже усіх іноетнічних груп. Зрозумілими стають також і причини тривалого мирного співжиття українців і євреїв на одній землі: вони довгий час представляли культурну опозицію "міська культура – сільська культура", тобто існували за принципом комплементарності; крім того, євреї ніколи не претендували на те, щоб асимілювати українців. Зрозумілими стають причини виникнення конфліктності між цими двома спільнотами з початком формування індустріального суспільства, коли українці стали активно займатися комерцією, торгівлею, вступаючи в жорстку конкуренцію з традиційно орієнтованими на ці види діяльності євреями тощо.

Надзвичайно цікавий матеріал з погляду вивчення "анатомії" міжетнічних взаємин дає дорадянське галицьке село. Перебування в складі Польщі та Австрії та специфічні міграційні процеси спричинили строкатість етнічного складу населення. Ось деякі відомості. У Станіславському повіті у 1880 році населення становило 89216 мешканців, з них – 57358 греко-католиків, 13277 римо-католиків, 112 католиків вірмен, 363 євангеликів, 14455 євреїв, 1124 – інших, в тому числі 124 караїтів, які мали свою божницю в Галичі. Українською мовою розмовляло 56519 осіб, польською – 20057, німецькою і єврейською – 9725, чеською – 82[5]. За переписом 1900 року Коломийський повіт охоплював 37 населених пунктів (міст, сіл і присілків), в яких жило 77827 мешканців, в тому числі 45914 греко-католиків, 12239 римо-католиків, 13081 іудеїв та 1593 інших. Українську мову назвали рідною 48973 особи, польську 13079, німецьку 10449, іншу – 105 осіб[6]. У 1939 році населення Підгаєцького повіту (тобто сільське населення) становило 104900 осіб, з них – 65499 (62,4%) були українці, 7600 (2%) – поляки, 26600 (25,3%) – латинники (українці римо-католицького обряду), 4800 (4,65%) євреї і 500 (0,5%) – німці[7]. До 1942 року більшість населення сіл Галичини складали українці, поляки жили або колоніями (після 1918 р.), або змішано з українцями. За національним складом галицькі міста були в основному єврейсько-польськими. В кінці XIX ст. у селах нинішніх Стрийського, Жидачівського, Миколаївського, Сколівського р-нів Львівської обл., а також Болехівського, Долинського, р-нів Івано-Франківської області у кінці XIX ст. євреї становили від 3 до 10%, в 30 – рр. – 1 – 3%[8]. Однорідно українським населення Галичини стало після Другої світової війни (95%).

Галицьке село означеного періоду мало досить складну соціальну структуру. З одного боку, воно становило одну сільську громаду, об'єднану на основі територіального принципу. З іншого боку, воно було об'єднанням кількох конфесійних громад, які певною мірою були і етнічними громадами, що

© М.Гримич, 2000

фунціонували автономно. Наявність громади вже означає наявність певних соціальних норм, етики, звичаєвого права, які регулюють поведінку членів цієї громади. Наявність кількох різнотипних (територіальної і етно-конфесійних) громад передбачає обов'язкову взаємоадаптацію їх між собою, особливо у сфері етики і звичаєвого права. Галицьке село представляє собою певну комунікативно-адаптивну модель співіснування різних автономних соціальних утворень (громад). Процес міжетнічної комунікації постійно відбувався між різними громадами. Він міг бути мирним або конфліктним, сегрегаційним і міксаційним. Комунікація двох або кількох громад між собою передбачала обов'язкову видозміну деяких внутрішніх норм звичаєвого права у зв'язку з політетнічністю і поліконфесійністю соціального організму села. Ці видозміни є адаптаційними (пристосуванськими) і є обов'язковою умовою виживання певного соціального організму в оточенні інших соціальних організмів.

Сільська громада. Всі, хто проживав у селі, незалежно від етнічної приналежності і конфесії, формально були членами сільської громади. Фактичними членами громади були передусім дорослі чоловіки. Члени громади мали спільні права і обов'язки, спільно вирішували всі потреби села (наприклад, облаштування доріг, будівництво школи, охорона громадських угідь – "посілостей", використання громадських пасовищ і лісів тощо), які були не лише потребами громади в цілому, а й кожного мешканця села зокрема. Сільська громада була водночас середовищем функціонування громадського звичаєвого права і гарантом дотримання його норм, питань громадської власності, громадського самоуправління, громадського суду тощо. У селі (як правило, щорічно) обирався війт (солтис) і сільська (громадська) управа (уряд): радники (члени ради, управи, громадського уряду), секретар, часом листоноша. Усі члени громадської ради були людьми авторитетними і обиралися на зборах прямим голосуванням, а від початку XX ст. – часом навіть за бюлетенями. Якщо село було державним (раніше – королівським), то війтом обирався один із заможних селян (господарів, газдів). "Усі постанови громадського уряду (...) війт проголошував кожної неділі на церковному подір'ю по відправі Богослужби"[9].

Правова система Галичини перебувала в правовому полі австрійського законодавства, специфікою якого було надання великих повноважень органам місцевого самоврядування. "В 1861 р. патентом Імператора були створені крайові сейми-органи самоврядування. (...) Крім того, органами самоврядування були повітові міські та сільські ради. До компетенції органів самоврядування відносились питання місцевого господарства, місцевих податків, шкільництва, охорони здоров'я, благоустрою"[10]. Тож фігура війта в соціальній структурі галицького села означеного періоду була ключовою. Він був своєрідним буфером між офіційною правовою системою і неофіційною системою звичаєвого права.

Яка ж була участь представників різних національностей у громадському самоуправлінні? Як писав Т.Гунчак, "зі знесенням панщини в Галичині 1848 року громадські самоуправи прибирали форми та важности громадських урядів. Самозрозумілим є, що громадські уряди з неписьменними війтами, присяжниками, асесорами та радними були здані на ласку письменних писарів по селах та повітових урядовців, які звичайно в тодішні часи були в переважаючій більшості неукраїнці"[11]. Політика освіченого абсолютизму спричинила поступове збільшення сільських шкіл в Галичині для українців з рідною мовою навчання, що призвело до поступового зростання освіченості. За Конституцією Австрії 1867 р.,"в областях, населення яких належить до різних рас, заклади народної освіти повинні бути організовані таким чином, що кожний, не маючи потреби вивчати іншу мову, мав можливість отримати на своїй мові необхідні елементи своєї освіти"[12]. Це було не лише фактором, що сприяв зростанню загального рівня культури, національної самосвідомості, а й активнішій участі українців у сільських громадських урядах. До кінця XIX ст. більшість в них становили українці, хоча часто зустрічався і змішаний національноий склад. У с.Клубівці на Станіславщині у 30-і рр. XX ст. був війтом українець, а секретарем поляк[13]. У с.Битьків (Надвірнянщина) незважаючи на те, що українці кількісно переважали поляків, "при допомозі пофальшованих голосів солтисом став поляк Ульрих"[14].

Треба сказати, що німці й поляки брали більш активну участь у громадському житті галицького села, аніж євреї, що були орієнтовані на свої громади, зосереджені у містах і містечках. Єврейська громада, яка поєднувала релігійні та світські функції, завжди традиційно була автономною та ізольованою від інших соціальних та етнічних груп. "Найтісніші контакти спостерігаються тоді, коли гебрейська родина живе у селі, укріпленні чи малому місті, і її глава здійснює функції арендатора, відкупника чи торгівця, лихваря, збирача податків тощо. Поза всяким сумнівом такі гебреї-одинаки були близько знайомі зі своїми сусідами (...). Користуючись мовою соціології, гебрей-одинак був частиною негебрейського оточення як член "групи акомодації" (пристосування). З іншого боку, у нього були соціальні, культурні і релігійні потреби, які не могли реалізуватися в контактах з цією групою"[15].

Єврейська громада послугувалася власними нормами звичаєвого права, сформульованими в священних книгах. Однак ці принципи, сформульовані в давні часи, вже почали порушуватися в добу середньовіччя, у зв'язку з тим, що довгий час євреї жили не в моноетнічному середовищі. Їм доводилося, пристосовуючись до правових офіційних норм суспільства, в якому проживали, дещо змінювати традиційні звичаєві норми. Якщо "гебрейський квартал жив своїм життям, в якому не брало участи оточення”, якщо “негебреї приходили до нього тільки у справах і виключались із його соціального життя, особливо строго – із релігійних та ритуальних обрядів”, то “окремі гебреї, що жили поза гетто (у першу чергу ті, що жили на селі – *М.Г.*), звіряли своє життя з прийнятими там нормами”[16].

Ось приклад: “Під кінець минулого сторіччя війтом в с. Завалові був українець – Степан Галів з с.Рова, а після нього – жид Зонненштайн. Опісля війтом був панас Кубай – знову українець...”[17]. Є й інші згадки про активну участь сільських євреїв у громадському житті галицького села, особливо, якщо це був дідич або орендар[18].

Землевласник і громада. Якщо село складало частину фільварку (маєтку) землевласника (дідича), то дідич також грав важливу роль у громадському житті села. Адміністративне право в Австро-Угорській імперії, як і німецька адміністративна юстиція (на відміну від англійської та французької), було побудоване “на системі спеціальних адміністративних судів, які є формально незалежними від активної адміністрації та відокремленими від неї”[19]. Це означає, що місцеве самоуправління у сфері судівництва керувалося землевласниками[20]. За австрійським правом, поміщик міг здійснювати суд над селянами. Щоправда, для цього він повинен був скласти спеціальний іспит. Ті, хто такий іспит не складали, могли утримувати на свій кошт урядовця (мандатаря або юстиціярія), який був уповноважений здійснювати судівництво над селянами. Селяни мали право оборони у такому суді через своїх уповноважених – пленіпотентів.

Дослідження етнографічних матеріалів доводить, що дідич сам диктував певні норми життя селян у власному фільварку, які часом відповідали, а часом суперечили нормам звичаєвого права. Зокрема, він на власний розсуд вирішували майнові взаємостосунки з громадою. Так, власниця Богородчанського замку на Станіславщині Косаковська подарувала громаді с. Ляхівці багатосотморгову толоку для випасу худоби[21]. У селі Божиків на Підгаєччині дідич Словінцький на власний розсуд надавав значну допомогу кожному представникам сільської громади, хто потребував її[22].

Проте ідилічність не була характерною ознакою взаємостосунків громади і дідича. Звичайно, відомо багато проукраїнських або українізованих польських поміщиків, які поважали звичаї українців. Одним із таких людей був маркграф Ян Тарновський, що мав маєток у с. Голобутові на Стрийщині, і який, разом зі своєю сестрою Геленою (Галею) під впливом І.Франка, став великим симпатиком українських селян[23]. Однак частішими були приклади конфліктного співіснування дідича з сільськими громадами, а оскільки власниками фільварків були в основному поляки, рідше – євреї, то конфліктні ситуації між власником і селянами завжди носили характер міжетнічної ворожості.

Ось деякі приклади конфліктності на основі порушення землевласниками-поляками норм українського звичаєвого права. У 1876 р. с.Голгочі на Підгаєччині відбувся конфлікт між селянами і дідичем за громадський луг (пасовище)[24]; подібний конфлікт зафіксований був у селі Гнильче того ж повіту, коли поміщик хотів привласнити великі громадські поля та ліси, які “були винагородою селянам після знищення панщини 1848 року”[25]; у громаді Палягони у 1902 р. відбулося заворушення селян, у зв’язку з розподілом громадських земель[26] і цілий ряд інших[27]. Як бачимо, у наведених прикладах яскраво виявляється суб’єктивність правотворення.

Конфесійні громади. Галицьке село складалося з кількох конфесійних общин (громад), усередині яких існували свої власні звичаєві норми. На чолі кожної громади стояв священнослужитель (священик, ксьонз, равин). Роль особи священнослужителя у звичаєвому праві українців досі недооцінювалася. Священик був не лише особою, що здійснювала обрядово-сакральні та освітянські функції (священики часто викладали в школах і обиралися головами шкільних громадських рад), а й юридичні. Особливо значна роль священика в сфері сімейного звичаєвого права. На відміну від багатьох регіонів “великої України”, на Галичині (за винятком деяких гірських місцевостей) у XIX ст. вінчання було вже обов’язковою нормою сімейного звичаєвого права, що закріплювалося офіційним законодавством. За Законом Цивільним Австрії (1811 р.), “щоб подружжя було дійсне, необхідна урочиста заява на подружжя від обох наречених, зложена особисто будь через повновладця, при двох свідках і перед парохом одного з наречених зглядно відпоручником пароха”[28]. Досить великі повноваження мав священик і за Цивільним кодексом 1919 р., виданим у Відні проф.С.Дністрянським[29]. За ним, “... в цілому процедура розлучення була досить оригінальна і спрямована в першу чергу на збереження подружжя. Так, за ст. 104 про намір розлучення необхідно було заявити священикові місцевої церкви, який повинен був вжити заходи по збереженню сім’ї. Якщо священикові це не вдавалося, то він видавав довідку, про те, що ці особи не дивлячись на потрійне попередження все ж таки бажають розлучитись. Така довідка подавалася до суду, який і проводив розлучення, фіксуючи це в судових актах”[30].

Як же позначалася поліетнічність у цій сфері соціального устрою галицького села?

Розглянемо спершу співіснування греко-католицької і римо-католицької релігійних громад. У кожному українському селі обов’язково була церква, дуже часто і церква, і костьол. Якщо поляки римо-католики не мали костьолу в своєму селі, то ходили до сусіднього або ж до міста. Українські римо-католицькі громади виникали в селі здебільшого лише з появою костьола. Як правило, колективний перехід українців на римо-католицтво було пов’язане з наполяганням землевласника-поляка. Було й навпаки, коли полякдідич, поважаючи віру сільської громади, починав відвідувати церкву. В с.Павелче на Станіславщині сільський дідич Менцель "приходив кожної неділі до церкви разом з цілим своїм домом, значить дітьми, бонами і гостями. До костьолу в Станиславові не хотів їздити, бо казав, що завжди, коли там їде, має якусь нещасливу пригоду. Правда, однак, була інша. В церкві, в своєму селі, був він більш гонорований: мав своє спеціяльне місце збоку престолу, а під кінець Богослуження діставав патину до поцілования, що в тому часі належалось власникові села. В костьолі цієї чести не доступав"[31].

У галицькому селі між різноконфесійними громадами виробилися своєрідні адаптаційні моделі. "Поляки належали до латинської парафії у Вишнівчику, але на Богослужбу за звичаєм ходили до церкви в Зарваниці"[32]. У с.Росохач на Коломийщині існував такий звичай на Святвечір: "24-го грудня в латинників і 6-го січня в греко-католиків.... по вечері ті, що святкували Різдво за новим календарем, приносили святвечірні страви тим, що святкували за старим стилем. А за два тижні діялося це навпаки"[33].

Індивідуальний перехід в римо-католицтво в українському селі був пов'язаний із змішаними шлюбами. У с.Голендри на Підгаєччині "до церкви ходили до Підгаєць, а поляки до латинського костела. Були мішані подружжя українці-поляки. Де був батько поляк, хлопці (сини) ходилидо костела, а дівчата (дочки) до церкви, бо їх мама була українкою. Було й навпаки"[34]. В с.Гостів на Івано-Франківщині "було чимало мішаних подруж. Коли хлопець брав дівчину польку, шлюб брали в костьолі. Як поляк брав українку за жінку, шлюб відбувався в церкві. У хаті, де мати була полька, а батько українець, мати з дочками ходила до костьола, а батько з синами до церкви. Свята святкували по батькові. Коли в родині вродилася дочка, і мати була полька, а батько українець, то дочку хрестили в костьолі. Коли вродився в тій родині син, то його хрестили в церкві"[35].

Інакшою була модель взаємостосунків єврейської та української релігійних громад. Євреї в селах не мали синагог, а відвідували свої "божниці" у містечках. Між єврейською та українською релігійними громадами стояла чітка межа. Змішані шлюби були винятками, і часто засуджувалися з обох сторін. Враховуючи окремішність звичаєвого права євреїв, Цивільний кодекс 1919 р. передбачав особливі умови укладення шлюбу для єврейського населення[36]. Міжетнічні стосунки українців та євреїв у цій сфері мали чітко виражений сегрегаційний характер.

4. Міжетнічна конфліктність у сфері звичаєвого права. Тепер варто розглянути основні прояви конфліктності між українцями й неукраїнцями у правовій сфері. Ці конфлікти можна поділити на дві групи: 1) порушення норм звичаєвого права дідичем або представниками держави (лісничими і гайовими), переважна більшість яких була поляками[37]; 2) порушення українцями норм офіційного права у зв'язку з невідповідністю останнього з нормами звичаєвого права.

Для розуміння суті конфліктів, треба з'ясувати, які уявлення про власність існували в українців Галичини в означений період. Офіційне право розрізняє поняття власність, володіння і користування[38]. У звичаєво-правовій культурі ці поняття, як правило, не розрізнялися. Тут превалювали уявлення, аналогічні до так званої ідеї "природного права": той, хто обробляє землю, тому вона і належить. В означений період галичани вже мали відповідні знання про правомірність власності приватної, державної і громадської, однак ще існували релікти архаїчних уявлень про, умовно кажучи, "нічийну", а отже, всезагальну власність, дану Богом усім людям. Ці уявлення пов'язувалися у першу чергу з неорними землями, дикою природою – лісами, пасовищами, поймами річок, водоймищами. І природно, більше вони були поширені у етнічних і етнографічних груп, що жили в "диких" місцевостях. Це передусім гуцули, бойки. Однак навіть у мешканців Прикарпаття і західного Поділля вони також виявлялися. Оскільки на XVIII – XIX ст. межі приватних і громадських маєтностей вже були більш-менш визначені, "нічийні" ділянки, після відповідної інвентаризації, фіксувалися в державному кадастрі як державна власність ("державний скарб"). За офіційним законом, селяни не мали права навіть користування ними. Та незважаючи на те, що ці державні ділянки не були громадською власністю, тобто не належали спільному користуванню певної сільської громади, українці вважали, що можуть користуватися ними, коли виникає потреба. "Ліс бог дав для усякого; що само виросло, того взяти не гріх"[39]. Тобто ліс, луг тощо належать усім. Адже так робили їхні діди-прадіди. Позиція держави й офіційного права така: вирубування лісу на ділянці сторонньою особою – злочин проти власності. Державні ліси, луги охоронялися державними службовцями – лісничими і гайовими. А оскільки переважна більшість з них були поляки, то сутички українців з ними трактувалася селянами не як сутичка з державою, а як сутичка з поляками, тож мала характер міжетнічної ворожості.

Ліс перебував як у власності держави, приватних власників (великих і середніх), так і в громадській власності. Бідний селянин, пійманий на гарячому під час вирубування державного лісу, повинен був заплатити штраф, інакше віддавався під суд. Гайові та лісники були уповноваженими берегти державне майно і віддавати під суд селян, які користувалися лісом. Хоча й тут діяли норми звичаєвого права. "Якщо якщо селянин ніс на собі дерево з лісу, то гайовий не карав того. Вважалося, що чоловік сам себе карає, якщо несе на собі таке дерево і так сі мучає. Якщо ж селянин вивозив ліс фірою, то з такого знімали великі штрафи. А ще, казали, було таке: лісник побачив у селянина в дворі багато лісу, з якого той щось будував, і каже: плати штраф. А селянин йому на те: якщо знайдеш – де я рубав – чи пеньки чи сліди які – то я заплачу, а як не знайдеш – то не маєш права з мене брати штраф. Лісник ходив, ходив – нічого не знайшов. Прийшов до того селянина і каже: я нічого не знайшов, то не братиму з тебе штраф”[40].

У селі Княждвір на Коломийщині виник конфлікт на такому грунті: в 1870 – 1880 рр. австрійський уряд закладав так званий “грунтовий катастер”(кадастр), було зараховано в “державний скарб” (тобто державну власність) багато “нічийної” землі, в основному пасовищ, якими селяни користувалися нерегулярно, за потребою. За ці землі громада довго позивалася до судів[41]. У тому ж селі у 1929 – 1930-і рр. на сільських зборах було вирішено будувати школу. Грошей не вистачало, тож випадало продати громадські грунти (“узурпи”). Тоді громада вирішила долучити до громадських земель луг, який намився Прутом і де не було “докладних границь”. І хоч той шмат вважався державним, проте не був позначений на так званих “катастральних мапах”. Лісничий Вольмут – спольщений німець, “вийнятково чесна людина”, здійснив “помір” у присутності членів громади і відміряв громаді частину тієї землі, “зазначуючи то відповідними знаками”. “Тодішній начальник громади Іван Григорець, за порадою інших представників села, того самого дня скликав людей, щоб вирубати всю лозину і таким чином громада закріпила за собою стан володіння й ужитковування. Довідавшись про це, надлісничий Романовський змобілізував поліцію і всю зграю лісової служби, прийшов на місце події, щоб присмирити “збунтоване хлопство” і відібрати державну власність[42]. Справа дійшла до окружного суду, і незважаючи на все, громада виграла справу[43]. Низку цікавих фактів наводить Ю.Гошко у своєму дослідженні “Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст.[44]

Як бачимо, поліетнічність складу населення галицького села означеного періоду зумовила цікаві адаптаційні процеси у сфері міжетнічної комунікації. Соціальна структура галицького села була складнішою, аніж у моноетнічних середовищах. Поліетнічність означала поліконфесійність, а це в свою чергу означало існування в одному селі кількох конфесійних громад . Кожна конфесійна громада, маючи свої власні норми і звичаї, повинна була узгоджувати, пристосовувати і видозмінювати їх у відповідності з нормами і звичаями іншої релігійної громади, а всі вони разом повинні були перебувати в звичаєво-правовому полі сільської (територіальної) громади. Невідповідність норм звичаєвого права офіційному породжувала конфліктні ситуації, а оскільки носіями останнього були іноетнічні елементи, то ці конфлікти завжди мали чітко виражений характер міжетнічної ворожості.

---

[1] Див. бібліографію з цієї та суміжних проблем: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика. Енциклопедія. За ред. Ю.Римаренка. – К.: Довіра. – 1998. – С. 783 – 898.

[2] Див. про цю теорію: Артановский С.Н. Проблема этноцентризма, этнического своеобразия культур и межэтничских отношений в современной зарубежной этнографии и социологии // Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. – Л.: Наука, ЛО. – 1979. – С. 11 – 40; Міжетнічний конфлікт (концепція У.Самнера) // Міграційні процеси, С.589; Етноцентризм // Міграційні процеси... – С. 547; Міжетнічний конфлікт (теорія реалістичного групового конфлікту) // Міграційні процеси... – С. 589.

[3] Summner W. Folkways. – New York. – 1906. Перевидана і дещо розширене видання: Sumner W., Keller A. The Science of Society. – Vol.1. – New York. – 1946.

[4] Le Vine R., Cambell D. Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior. – New York. – 1972.

[5] Альманах Станиславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Т. 1. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен. – 1975. – С.194.

[6] Коломия й Коломийщина // Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія. – 1988. - С. 518.

[7] Підгаєцька земля: Історично-мемуарний збірник. – Дітройт. – 1980. – С.38.

[8] Див.статистику населення: Стрийщина: Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Т. 1 - 3. – Нью-Йорк. – 1990.

[9] Зап. у с.Підпечари на Івано-Франківщині // Альманах Станиславівської... – І. – 725.

[10] Настюк М. Суспільно-політичні відносини в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. // На шляху до правової держави: Львівська регіональна науково-практична конференція. Тези доповідей і повідомлень (Львів, 5 – 6 лютого 1992 року). – III вип. – Львів. – 1992. – С. 17 – 18

[11] Гунчак Т. Підгаєччина: історичний нарис // Підгаєцька земля. – С. 169.

[12] Терлюк І.Я. Історія держави і права України. – Київ. – 1999. – С. 71.

[13] Альманах Станиславівської. – ІІ. – 606.

[14] Там само. – С. 502.

[15] Кац Я. Криза традиції на порозі нових часів: гебрейське суспільство та його оточення // Юдеї.Гебреї. Євреї: Незалежний культурологічний часопис. – 1996. – № 8 – С. 144.

[16] Кац Я. Криза... – С. 145.

[17] Підгаєцька земля. – С. 494.

[18] Там само. – С. 158.

[19] Пєтухов Г.О. Адміністративна юстиція в Германській та Австро-Угорській імперіях (60-ті роки XIX ст. – 1918 р.)

// Проблеми правознавства: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 19. – 1971. – С. 52

[20] Там само. – С. 56.

[21] Альманах Станиславівської. – І. – 740.

[22] Пацифікація – акція поляків проти українців, що брали участь в антипольських виступах.

[23] Стрийщина. І. – С. 120 – 126.

[24] Підгаєцька земля. – С. 462.

[25] Там само. – С. 457.

[26] Свєжинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Львів. – 1966. – С. 155.

[27] Ряд цікавих фактів наводить Ю.Гошко. Див.: Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів. – 1999. – С. 77 – 117.

[28] Терлюк. – С. 73.

[29] Кульчицький В.С. Австрійське загальне цивільне уложення // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К. – 1998. – С. 19.

[30] Пігач Я. Сімейне право західно-української народної республіки // На шляху до правової держави. – С. 21 – 23.

[31] Альманах Станиславівської…. – II. – С. 650 – 651.

[32] Земля Підгаєцька. – С. 504

[33] Коломийщина. – С. 719.

[34] Підгаєцька земля. – С. 459

[35] Альманах Станиславівської. – II. – С. 555.

[36] Пігач. – С. 22.

[37] Див. перелік гайових і лісничих: Юркевич Р. Лісівництво Станиславщини // Альманах Станиславівської, І, С. 228 – 143.

[38] Див.: Шемчушенко Ю.С. Власність // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К. – 1998. – С. 491 – 491; Севрюкова І.Ф. Володіння // Там само. – С. 510; Колганов М.В. Собственность. Докапиталистические формации. – М. – 1962. – С. 3 – 21.

[39] Цит. за: Свєжинський. – С. 144.

[40] Зап. М.Гримич 5 березня 2000 р. від Якимелина Івана 1932 р.н., мешканця села Хащуваня Сколівського р-ну Львівської області.

[41] Коломийщина. – С. 648.

[42] Там само. – С. 649.

[43] Там само. – С. 650.

[44] Гошко Ю. Звичаєве право. – С. 77 – 117.

Олеся СИСИН
Дрогобич

ЗМІНИ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ ЛЬВІВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

В сучасну епоху, для котрої характерні процеси міжетнічної та етнокультурної взаємодії, колориту та неповторності окремих націй, коли є актуальними питання інтеграції й консолідації населення України, глибшого поняття і розуміння набуває проблема етнічності. Етнічний склад України, а особливо Львівщини, під дією внутрішніх і зовнішніх процесів, які відбувалися в історії українського етносу, зазнав у другій половині XX ст. суттєвих змін.

Львівщина розташована на території Західного або Південно-західного етнографічного регіону, який з точки зору етнографії є найбільш складним і різноманітним. Причиною цього є історичні умови його існування. В Західному регіоні виділяють кілька історико-етнографічних районів: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, Закарпаття. Львівщина ж охоплює на півночі частину етнографічної Волині, на заході – Поділля, північному заході – Опілля, Прикарпаття; Сколівський, Турківський, південь Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більша частина Старосамбірського входять до Бойківщини. Визначальний вплив на формування етнічного складу Львівщини другої половини XX ст. справили чинники повоєнної доби – демографічні, політичні, територіальні, економічні, соціальні, культурні, міграційні та ін.

Цілісне дослідження даної проблеми в наявній історико-етнографічній літературі відсутнє. Частково вона висвітлена в працях В.Боєчка, Ф.Заставного, В.Наулка, Ю.Сливки, З.Служинської, Т.Чупринки та ін.

Згідно пакту Рібентроппа-Молотова від 23 серпня 1939 року Львівщина разом з іншими територіями Західної України і Західної Білорусії ввійшла до складу СРСР і це певною мірою визначило і подальший етнічний склад цих земель. Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4.12.1939 була утворена Львівська область, окремо від неї існувала ще й Дрогобицька. Остання в 1959 році Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21 травня 1959 року увійшла в склад Львівської.

Причинами змін в кількісному та етнічному складі населення другої половини XX ст. стали:

– післявоєнна міграція партійних та господарських керівників, спеціалістів різних рангів, вчителів, введення великої кількості військ НКВС та прикордонників в Західну Україну.

Наприклад, в 1944 році для боротьби з УПА і з метою зміцнення радянської влади на території Львівщини було надіслано підрозділи НКВС в кількості 6525 осіб[1], крім того багато партійних і державних російськомовних працівників, які в результаті осіли тут на постійне проживання і запозичили чимало побутових елементів від місцевого населення.

На 1946 рік лише у Львові їх налічувалося 5 тис., в 1950 р. – 16 тис., а в 1960р. – 25 тис.[2]

Однією з причин міграції населення східних областей України на Львівщину був голод 1947 р. В пошуках засобів до існування східняки цілими сім’ями покидали колгоспи, рідні місця і мандрували в Західну Україну. Частина з них осіла на Львівщині.

– післявоєнна численна депортація населаення західних областей України на Сибір, репресії, заслання в табори.

Причинами даного процесу були і участь місцевого населення у визвольних діях УПА і опір колективізації та іншим формам радянізації, або найменші вияви національної свідомості.

Духовним оборонцем нації, особливо на Львівщині, була греко-католицька церква. Недаремно, одним із перших заходів радянської влади на Західній Україні стала боротьба партійного керівництва за ліквідацію УГКЦ. Березневий Львівський псевдособор 1946р. прийняв рішення про її заборону.

Це супроводжувалося арештами священиків та інших духовних осіб. Понад 2000 монахів та монахинь було арештовано та виселено в табори[3], сотні священиків фізично знищено.

Велику небезпеку для радянської влади становила УПА. З метою її знищення урядом проводилися широкі заходи. А за найменший контакт з УПА населення піддавалося репресіям. З 1946 р. по 1949 р. близько 500 тис. західних українців було депортовано в Сибір[4].

В.Гордієнко (1994 р.) повідомляє, що у відомості тюремного управління НКВС СРСР про евакуацію в’язнів знайдено запис про те, що зі Львова відправлено в Саратов 1000 осіб, в Іваново – 1000, в Молотов (Перм) – 591. Мало того, евакуйовані українці по дорозі “пропали”, тобто до кінцевої станції не прибули[5].

Ще один факт, який свідчить про післявоєнну етнічну чистку українців Львівщини: з 22 липня 1944 року по 20 липня 1947 року в 14 районах Львівщини арештовано 5323 особи, ліквідовано 2200 осіб, вивезено і Сибір і Донбас – 2948 осіб[6].

– “добровільна” репатріація автохтонного українського населення з етнічних українських земель

© О.Сисин, 2000

Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння, яке осідало частково і на Львівщині.

Зараз в нікого немає уже сумніву щодо приналежності Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини до українських етнічних територій. Та в результаті різних історичних перипетій вони залишилися поза нашим державним кордоном. В 1944 р, у зв'язку з переходом радянською армією державного кордону, з'явилася нагода приєднання цього західноукраїнського регіону до України. Однак, замість цього між урядами УРСР і Польщі було підписано угоду про взаємне переселення українців з Польщі до Радянської України, а поляків і євреїв – із Західної України до Польщі. Згідно цього радянсько-польського документу від 9 вересня 1944 р., до 1 вересня 1946 р. з 305226 родин або 873478 осіб було переселено 272544 родини або 789982 особи[7].

Українців Закерзоння, переважну більшість, переселяли в Східну і Південну Україну, в зовсім інші ландшафтні умови, степову зону, у специфічний зросійщений регіон, де їх називали поляками. В Дрогобицьку область переселили 6278 мешканців Надсяння, Холмщини, Лемківщини. В Львівську область – 7155 осіб[8]. Під впливом різного роду факторів, порушення компактності в розселенні, вони частково втрачали свою етнічно-господарську самобутність і локальну специфіку.

Значної шкоди етнічній структурі спричинили репресії інтелектуальної еліти в Західній Україні; вербування та переселення родин за межі України для піднесення цілинних земель, будівництва БАМу та ін.

Не могли не позначитись на етносоціальному і віковому складі населення і міграції українського населення за межі області та України в пошуках кращого життя 80 – 90-х років. Особливо спостерігається високий відсоток міграції найбільш працездатної частини населення.

Виходячи з даних причин, можна порівняти етнічний склад населення Львівщини згідно Всесоюзних переписів населення 1959 та 1970 років.

За Всесоюзним переписом 1959 р. етнічний склад населення Львівщини уявляв собою наступну картину:

Всього населення – 2107858 чол.
українців – 1818317 чол.
росіян – 181089 чол.
поляків – 59139 чол.
євреїв – 30030 чол.
білорусів – 8968 чол.[9]

Згідно Всесоюзного перепису населення 1970 р. постала наступна картина:

Всього населення 2428868 чол.
українців – 2134400 чол.
росіян – 199794 чол.
поляків – 41518 чол.
євреїв – 27721 чол.
білорусів – 11522 чол.
інших нац. – 13913 чол.[10]

Російське, польське та єврейське населення належить, головною мірою, до міського населення. В частці міського населення Львівщини на 1970 р. етнічні меншини становлять:

Всього міського населення Львівщини – 1148649 чол.
українців – 878998 чол.
росіян – 193042 чол.
поляків – 25351 чол.
євреїв – 27584 чол.
білорусів – 10690 чол.
інших нац. – 12984 чол.[11]

За результатами Всесоюзного перепису населення 1979 р. етнічний склад населення Львівщини мав такий вигляд: З 2569392 чол. населення Львівщини, українці становили – 2298628 чол., росіяни – 194295 чол., поляки – 32920 чол.

За останні роки спостерігається ріст власне українського населення. Причинами даного явища є: виникнення держави України, відкриття кордонів, еміграційні процеси серед польського, російського і, значною мірою, єврейського населення. Також відбуваються міжетнічні асиміляційні процеси. Згідно статистичного щорічника за 1991 р., з 14057тис. сімей – 8460 є суто українськими.

На сучасному етапі на Львівщині найбільш численні меншини росіян та поляків.

Найчисленнішою етнічною групою серед населення Львівщини на сучасному етапі залишається російське населення. Його чисельність збільшилася порівняно з 1979 р. на 0,4%, при рості його у міській місцевості на 0,6%, зменшення в сільській – на 4,9%[12]. Росіяни проживають дисперсно на всій території Львівської області, 97% з них – міське населення. Як правило, вони спілкуються своєю мовою, користуються переважно російськомовними засобами масової інформації, навчають своїх дітей переважно в російських школах. Ця етнічна група має найкращі з усіх національностей, котрі проживають на

Львівщині, умови для розвитку і задоволення своїх потреб та інтересів. Понад 33% росіян вважають ці умови ідеальними для розвитку свого етносу, 10% дотримуються протилежної думки. Росіяни слабо інтегрувалися в українську культуру, хоч більшість з них не сприймає її як "чужу", тою чи іншою мірою володіє українською мовою і навіть користується традиціями українців, співає українських пісень. Лише 1,6% росіян вважає, за даними перепису 1989 р. українську мову своєю рідною і тільки 32,8% вільно володіє нею[13].

Нова етнополітична ситуація, пов'язана з розпадом Радянського Союзу і проголошенням держави України, змінила статус цієї складової частини населення України. Замість виробленого протягом десятиріч стереотипу державної нації, росіяни змушені були згодитися на роль національної меншини. Більшість їх, в ході опитувань, виявили своє бажання бути громадянами України. Значна ж частина, насамперед військовослужбовці, котрі не виявили бажання служити в українській армії, після проголошення Україною незалежності, повернулися на батьківщину в Росію.

Таким чином, в останні роки частка російського населення в структурі Львівщини розвивається в сторону зменшення чисельності осіб росіян.

Якщо російське населення розселене на всій території Львівщини, то поляки займають більш компактні поселення. Найбільше польських общин, у Мостиському, Самбірському, Старосамбірському районах, де їх частка становить відповідно 7,8%, 2,6%, 1,5% від загальної чисельності населення даних районів. У Львові проживає 10 тис. поляків[14]. Згідно перепису 1989р. на території Львівської області проживає 26,9 тис. чол. поляків, які, переважно, є міськими жителями (18 тис. – в містах, 9 тис. – в селах)[15]. Серед поляків України відбулися політичні природні процеси української акультурації. За останні роки значно знизилася чисельність польського населення, що в першу чергу пов'язано з міграціями та частково зі зміною етнічної самосвідомості. У період з 1959 р. по 1989 р. зменшилася кількість осіб, що визнає польску мову рідною. Важливими причинами зменшення частки польського населення щодо населення Львівщини є також малий природній приріст і збільшення міграції населення. За останні роки чисельність поляків зменшилася на 6 тис. чол. або на 18,4%[16].

Ренесанс етнічної самосвідомості поляків припадає на кінець 80-х років. В грудні 1988 р. організовано Товариство польської культури Львівщини, відкрито багато польських шкіл. З грудня 1990 р. розпочато видання "Газети львоскієй". Двічі на тиждень радіостанцією "Львівська хвиля" транслюються передачі польською мовою. Відновила роботу Львівська католицька Єпархія.

Частка єврейського населення Львівщини значно зменшилась у зв'язку з демократичними процесами, які почалися в СРСР, а потім і в незалежній Україні в кінці 80-х – початку 90-х років. Розпочалася масова еміграція осіб єврейської національності в Ізраїль, США, країни Західної Європи. Таким чином, близько 6 тис. чол. або 28,5% євреїв емігрувало. Дана національна меншина на Львівщині становить, в основному, міське населення (90% (13 тис. чол.) – жителі м.Львова). Лише 60 чол. являються сільськими жителями[17]. В даний момент на Львівщині створено належні умови для вияву національної самобутності євреїв (створено Товариство єврейської культури, недільні школи).

Ще однією чисельною національною меншиною Львівської області є білоруси. Їх кількісний склад дорівнює 10,8 тис. чол., з яких 92,4% проживають в містах (6 тис. чол. або 55,2% – жителі міста Львова)[18].

Таким чином, на прикладі соціокультурних умов проживання навіть невеликих національних меншин, можна зробити висновок, що в умовах незалежної Української держави кожна із них отримала належні умови для якнайширшого вияву своєї етнічності.

---

[1] Служинська З. Рід людський в Україні. – Львів, 1995. – С.38.

[2] Квасниця І.Ю., Глічов І.О., Федик І.І. Історико-природничі нариси з краєзнавства: Львівська облать. – Львів, 1994. – С.207.

[3] Служинська З. Рід людський в Україні. – Львів, 1995. – С.39.

[4] Квасниця І.Ю., Глічов І.О., Федик І.І. Вказ. праця. – С.208.

[5] Служинська З. Вказ. праця. – С.34.

[6] Там само. – С.48.

[7] Там само. – С.51.

[8] Там само.

[9] Итоги Всесоюзной переписи населения 1959. – М., 1961. – Таб.54. – С.176.

[10] Итоги Всесоюзной переписи населения 1970, IV гл. – М., 1973. – Таб.8. – С.181.

[11] Там само. – С.181.

[12] Квасниця І.Ю., Глічов І.О., Федик І.І. Вказ. праця. – С.94.

[13] Етнічний довідник. – К.,1996. – С.103.

[14] Квасниця І.Ю., Глічов І.О., Федик І.І. Вказ. праця. – С.95.

[15] Етнічний довідник. – К.,1996. – С.97.

[16] Квасниця І.Ю., Глічов І.О. , Федик І.І. Вказ. праця. – С.94.

[17] Там само. – С.95.

[18] Там само.

Оксана ТУПИК
Київ

ЯЗИЧНИЦЬКІ МОТИВИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ ПРО ТВАРИН

Духовна культура наших пращурів почала складатися задовго до християнського періоду в Україні. Разом із християнством Візантія принесла і свої елементи культури. Світогляду народних мас (зайнятих переважно сільським господарством) більше відповідав зміст язичницьких вірувань. Саме тому східні слов'яни не прийняли християнство як картину світу. У світобаченні християнина-русича завжди переважало язичництво.

Зустріч Візантії з Україною – це зустріч різних за характером культур. І до нашого часу ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості поєднання дохристиянської і християнської культур. Але це вже так звично, що інколи не можна розпізнати, де закінчується в народних звичаях і творчості язичницьке і де починається християнське. Важко уявити Різдво без куті, Великодень – без писанки і т. п. Кутя – це символ урожаю, писанка – символ народження весняного сонця[1].

В основному уявлення про язичницьке минуле нашого народу обмежені уривчастими відомостями про пантеон слов'янських богів. Ми навіть не усвідомлюємо, що часто в буденному житті наша поведінка багато в чому схожа на поведінку наших далеких пращурів: чекаємо гостей, коли падає з рук якась річ; стукаємо по дереву від наврочення тощо[2].

Язичництво орієнтувало людину на родо-племінне осмислення природи й себе в світі. У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося багатому і різноманітному світу тварин. Представники фауни присутні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет і ворожінь тощо. Є всі підстави вбачати рудименти давнього культу тварин у поєднанні з пізнішим нашаруванням християнських світоглядних елементів. Це знайшло і своє відображення у фольклорі. В українському фольклорі значне місце посідають казки. Казка як своєрідний жанр відіграє значну роль у фольклорі всіх народів світу. Згадки про казку (як і її зразки) знаходимо в різноманітних писемних пам'ятках, що дійшли до нашого часу. Так, в Китаї ще у XXII ст. до н. е. був відомий збірник казок – "Шан-Хої-Кінг". Ряд казок Стародавнього Єгипту було зафіксовано у XIV ст. до н. е. За багато століть до нашої ери активно побутували казки в Індії. Чимало з них увійшли потім до славнозвісного збірника "Панчатантра". Широкого розголосу набули стародавні казки Арабського Сходу, що склали збірник "Тисяча і одна ніч" й були потім перекладені на мови багатьох народів[3].

Жоден з видів народної творчості не відзначається таким багатством нашарувань як казка. На ній позначився вплив різних історичних епох, починаючи від первісного суспільства і до наших днів. "Історія казки, – справедливо відзначила російська дослідниця Е.Померанцева, – є насправді історія її співвідношення з дійсністю"[4].

У сиву давнину форми усної поезії були ще слабо диференційовані, до того ж і сама народна творчість досить щільно перепліталася з різноманітними побутовими та ідеологічними чинниками. Ймовірно, що казка в ті далекі від нас часи певною мірою була пов'язана з міфами, ритуальними відправами, обрядами та всілякими забобонами. Саме тому казки є цінним джерелом для виявлення тих елементів язичництва, які дійшли й до наших днів.

Характерний цикл у казковому епосі складають казки про тварин (так званий "звіриний епос"). Це досить специфічний масив народної казки, з історичного погляду – її найдавніший шар. Казкові сюжети про різноманітних представників тваринного світу користуються особливою популярністю.

Слід наголосити, що народні казки почали записувати порівняно пізно. Вони стали відомі дослідникам не такими, як були колись, а в значно зміненому вигляді, що ускладнює їх вивчення. Це стосується і "звіриного епосу", який дійшов до нас на досить пізньому щаблі свого історичного розвитку. Образ тварини у творі давно втратив первісне значення і фактично "став сприйматися як алегоричне зображення людини", а не саме тотемної тварини[5].

Виразний відбиток на "звіриному епосі" у початковий період його формування залишили тотемістичні уявлення людей про навколишній світ.

Тривалі спостереження людини за життям і поведінкою різноманітних представників фауни, їх взаємини тощо живили фантастичні вірування та забобони, природно викликали в людей прагнення якось пояснити ті незрозумілі їм закономірності навколишнього життя, ту загальну гармонію, яка склалася в живій природі, збагнути ту "доцільність" та "розумність" поведінки звірів, що насправді були наслідком природного відбору в тваринному світі. Усе це органічно сполучалось у віруваннях про здатність звірів мислити, розмовляти, розумно діяти, своєрідно доповнювало всі інші релігійні уявлення людей.

© О.Тупик, 2000

При з'ясуванні джерел та еволюції образів українських народних казок про тварин в їх історичному розвитку не можна перебільшувати значення стародавніх міфічних уявлень. Не слід забувати й пізніші культурні впливи, які призвели до відчутних, часто докорінних змін та переосмислень давніх образів і сюжетів. Неабияке значення у формуванні "звіриного епосу" всіх європейських народів мала середньовічна поема про хитрого та підступного Лиса. Східнослов'янська казкова традиція так само ніколи не була байдужою до впливів, які всілякими шляхами доходили з різних культурних осередків Європи, Азії, Африки тощо. Наприклад, такі казки як "Мавпина любов", "Мавпа і її діти", "Лев та Циган", "Мисливець, Слон та Заєць"[6]. І все ж одним з найважливіших джерел переважної більшості образів казок даного циклу має бути визнана передусім місцева традиція, найдавніші уявлення та вірування людей.

У казках східних слов'ян дуже поширений образ вовка. Вовк – один із центральних персонажів скандинавської міфології. В першій і найважливішій пісні Старшої Едди неодноразово згадується Фенрик-вовк, головний ворог богів, вбивця Одіна, викрадач сонця[7]. Напевно, саме від скандинавів він "перекочував" у слов'янські язичницькі вірування. Саме вовк у слов'ян здавна був особливо шанованою (тому що найбільш небезпечною) твариною[8]. Отже, не випадково в українському фольклорі повір'я про вовкулаків (вовки, у яких за певних обставин може перекинутися людина)[9]. До речі, ці повір'я були поширені й серед племен, розселених у районі Верхнього Подніпров'я. Про одне з цих племен – неврів (наварів), – згадує Геродот: "...Здається, що всі ці люди чарівники... Кожен невр щорічно на кілька днів перекидається на вовка, а потім знову стає людиною..."[10]. Культ вовка взагалі був поширений серед давніх племен слов'янської групи. Про це свідчать відгомони його у слов'янському фольклорі пізнішої доби. У східних слов'ян сліди культу вовка слабкіші. Однак у гуцулів ще на початку XX ст. був звичай щорічно відмічати свято на честь вовка[11]. Оповідання про вовків і вовкулаків на Підляшші виявляють дивовижну подібність до фольклорних записів з Полісся[12]. Серед українських казок про тварин є давня за походженням казка (відома в кількох варіантах з незначними відмінностями) про вовка-"колядника" (або "щедрівника"). Тут вовк забирає ("виколядовує") у діда вівцю, козу, бабу, а потім і самого діда, відносить це все до себе в ліс і з'їдає[13]. У цих творах мовби відлунює думка тогочасної людини про її безпорадність перед сильним звіром, якого неможливо перемогти, а можна лише задобрити, жертвуючи йому щось. Тільки в деяких варіантах твору дід з бабою обманюють вовка, а часом і розправляються з ним. Це, очевидно, є пізнішим нашаруванням.

Ще порівняно недавно (у XVII ст.) поширеним був забобон, що вовка не слід гнівити, бо він потім, виючи, може накликати на людей пошесть або війну[14]. А от у білорусів є прикмета: якщо вовк перейде комусь дорогу, то це віщує успіх.

Подібні повір'я про вовка поширені і у сербів, румунів, естонців, гагаузів та ін.

Ці забобони проникали в народні казки, до певної міри формуючи їх образну систему й тематику. Образ вовка широко фігурує в українському "звіриному епосі". В багатьох казках вовк майже завжди зображується як нерозумний, зажерливий хижак-невдаха. Його неодноразово обманює лисиця, собака, баран, гуси і, звичайно, людина. Частенько він потерпає від своїх же "родичів" – вовків[15].

Така докорінна зміна в ставленні людей до їхнього колишнього об'єкту обожнювання та пошани з'явилась уже пізніше, коли тотемістичні уявлення дедалі більше поступалися місцем новим формам релігії. У східних слов'ян цей процес особливо інтенсивно протікав у період утвердження християнства. Саме тоді було розгорнуто широкий наступ на всі соціальні інститути, що виникли в дохристиянський період, у тому числі й на різноманітні язичницькі вірування.

Проте не тільки духовні фактори (форми вірувань, прикмет, релігії тощо) були визначальними в процесі переосмислення первісних уявлень, а й конкретні умови матеріального життя людини. Зокрема й така важлива обставина, як перехід до патріархату. "Тотемізм, – підкреслює В.Анікін, – стадіально пов'язаний з епохою материнського роду... Перехід від шанування тотемної істоти до її висміювання відбувся в умовах розпаду стародавнього материнського роду і встановлення патріархату..."[16]. "Появі власне казок, – стверджує той же дослідник, – передували оповідання, безпосередньо пов'язані з повір'ями про тварин. Ці оповідання ще не мали алегоричного значення. В образах тварин розумілися тварини і ніхто інший..."[17].

Українські казки про тварин, які відомі нам нині, – витвори уже більш пізнього часу. Їх образи, характери та ситуації мають не буквальне, а переносне, алегоричне значення.

Такого ж алегоричного змісту сповнений і образ вовка. У наших казках він є втіленням зажерливості, цинізму та свавілля, уособленням грубої сили, звіриного начала. В пізніших казках цей образ в уяві оповідача пов'язується з конкретними соціальними прототипами – панами, лихварями і т. п.

Хоч би яким сильним та жорстоким не зображувався в казках цей хижак, однак його часто-густо перемагає багато інших, значно слабкіших за нього істот[18].

Порівняно часто в українських казках про тварин фігурує й ведмідь. Цей звір також посідав значне місце у міфології стародавніх слов'ян. До речі, у деяких місцевостях Західної України ведмедя звуть "вуйком" ("дядьком").

У східнослов'янських легендах розповідається про походження ведмедя з людини. Ведмідь – це покараний Богом грішник або злочинець. Ймовірно, що ці твори виникли в пізніший час під впливом християнської міфології в умовах наступу церкви на язичницькі вірування.

В українській народній творчості ведмідь часто зображується як найстарший серед тварин, цар звірів. Часом образ ведмедя при цьому заступає аналогічний йому образ лева, що, безперечно, є пізнішим запозиченням з казкового епосу інших народів.

В казці про ведмежу лапу ведмідь перемагає людину. А от вже в пізнішому варіанті спроба ведмедя помститися людині закінчується невдачею, і звір ганебно тікає від діда та баби[19].

Такі відхилення від стародавнього сюжету зумовлені насамперед заміною язичницьких вірувань на християнські догмати.

У цілому ж ведмідь, як і вовк, в більшості казок змальовується переважно в приземленому плані, фігурує як об'єкт глузування. Він є уособленням тупості, вайлуватості[20].

У різних варіантах однієї і тієї ж казки образи ведмедя і вовка часто змінюють один одного. Це – наслідок певної смислової спорідненості тих життєвих начал, алегоричним втіленням яких є дані образи.

Як "цар звірів" ведмідь нерідко виявляється не на висоті свого становища. Його досить легко перемагають силою свого розуму, ошукують і лисиця, і заєць, і різні свійські тварини. Його часто перемагає в поєдинках і людина[21].

Така евоюція образу ведмедя в народних уявленнях – від схиляння перед цим звіром у часи язичництва до алегоричного уособлення в ньому негативних життєвих начал, – цілком мотивована усім ходом історичного розвитку казок даного циклу.

Широко представлені в українському "звіриному епосі" й інші дикі тварини – лисиця, заєць, дикий кабан ("дик"), їжак, птахи (орел, сова, горобець, журавель, ворона, ластівка), комахи (бджола, муха, овід, комар), земноводні (жаба, черепаха), риби (щука, в'юн) тощо. Така різноманітність тварин в казках, безсумнівно, є наслідком багатогранності язичницьких вірувань про тваринний світ. Так, наприклад, коргоруші (коловерші), помічники дворового в східнослов'янській міфології, уявлялися в образі чорних кішок; Коров'яча Смерть – у вигляді корови або собаки тощо[22]. В багатьох казках про тварин фігурує й миша. Мишу й кажана народ тісно пов'язував із світом відьом і чарівників, які можуть обертатися в цих тварин або перетворювати на них людей. Напевно, саме тому образ миші в народних казках є негативним. Досить згадати казка "Про курочку рябу", де миша розбиває хвостом яйце, яке в язичників було символом народження весняного сонця[23].

Значне місце в українському фольклорі посідають казки про свійських тварин[24]. З історичного погляду ці твори – явище більш пізнього часу. Особливо активно вони виникали в добу інтенсивного розвитку скотарства, а декотрі, можливо, й раніше – ще в часи "одомашнення" тварин. Важко переоцінити роль свійських тварин, безпосередньо причетних до людського добробуту. Проте ставлення до них не було однозначним. Нерідко одні і ті ж самі тварини відігравали в традиційних уявленнях подвійну роль, виступаючи то прихильними до людини, то, навпаки, уособленням або союзниками злих сил. З цим було пов'язано багато різноманітних вірувань та забобонів. Це, зокрема, позначилося і на окремих звичаях та обрядах стародавньої Русі (аграрних, святкових, весільних тощо). Наприклад, курка як символ продовження роду, використовувалась у весільномі ритуалі. Водночас, за народним повір'ям, курка, що починає співати як півень, віщує смерть[25].

Своєрідною формою магічного дійства, що мало забезпечити благополуччя родині, є і досі поширений різдвяний звичай "водити козу"[26]. Названий так за ім'ям головного персонажа – парубка, переодягненого козою (вивернутий кожух і дерев'яний макет голови тварини). Центральним моментом ритуального дійства є танець Кози, її "вмирання" і "воскресіння", що символізують циклічний круговорот часу, прихід нового року. Землеробська спрямованість обряду яскраво розкривається у супровідній пісні:

Де коза ходить, там жито родить,
Де не буває,там вилягає.
Де коза ногою, там жито копою,
Де коза рогом, там жито стогом[27].

Коза в традиційних віруваннях відігравала неоднозначну роль. З одного боку, коза символізувала родючість і життєву силу. Образ кози в язичницьких віруваннях уособлював позитивне начало. З другого боку, ця тварина вважалася породженням диявола. Побутувало уявлення, що відьма боїться кози і ніколи не відбирає у неї молоко. Цапа тримали у стайні разом з кіньми для охорони від нечистої сили, а також для того, щоб чорт їздив на ньому і не мучив коней[28].

Таке докорінне переосмислення образу глибоко шанованої раніше тварини, мабуть, слід трактувати передусім як наслідок широкого наступу християнської церкви на язичницькі вірування. У християнській міфології "чорт" (як втілення всього найогиднішого й гріховного) так само часто змальовувався в образі цапа, що, можливо, теж якоють мірою було зумовлено характерною для християнства тенденцією цілковито відкинути стародавнє язичництво та всіляко поглумитися з його "поганських" святинь.

Така пертурбація образу кози також знайшла своє відображення в казках про тварин. У деяких творах, наприклад, "Вовк та семеро козенят", коза зображується як чесна трудівниця, ніжна і любляча мати. У поєдинку з хижим вовком вона здобуває перемогу[29]. Кмітливим виявляє себе і цап у казці "Цап та Баран"[30]. Позитивні риси приписуються козам і в одному з варіантів казки про "вовка-колядника".

Разом з тим у багатьох українських казках коза подається як негативний персонаж. У широко відомій казці "Коза-дереза" ця тварина змальовується як безчесна, бездушна, сварлива істота[31]. Ця казка, безсумнівно, має більш пізнє походження.

Таких прикладів можна наводити ще дуже і дуже багато. Етнографічні записи останніх років засвідчують, що язичницькі вірування українців (особливо на території Західної України) зберігають досить сильну позицію[32].

Скарби народних казок яскраво виражають специфіку мови, її самобутність, передаючи мудрість і дух народу, його культуру, що проявляється у світобаченні, сприйнятті навколишнього середовища, позитивному чи негативному його оцінюванні.

---

[1] Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – С. 7.

[2] Історія релігії в Україні. За ред. проф. Лобовика Б. – Т. 1. – К., 1996 . – С. 151.

[3] Казки про тварин. За ред. Березовського І.П. – К., 1976. – С. 9.

[4] Померанцева Э.В. Судьба русской сказки. – М., 1965. – С. 4.

[5] Аникин В.П. Русская народная сказка. Пособие для учителей. – М. – 1959. – С. 67.

[6] Казки про тварин. – С. 135 – 136, 272 – 274, 317.

[7] Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях. Перевод А. И.Корсуна. – М.- Л., 1963. – С. 13, 14, 34; Младшая Эдда. Перевод О. А.Смирницкой. – Л., 1970. – С. 29.

[8] Казки про тварин. – С. 17.

[9] Кононенко А. Персонажи славянской мифологии. Рисованый словарь. – К., 1993. – С. 136.

[10] Історія України. Під. ред. Ю.Зайцева. – Львів, 1998. – С. 39.

[11] Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. – М. - Л., 1957. – С. 46.

[12] Конєва Ярослава. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків. // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 313.

[13] Казки про тварин. – С. 296.

[14] Гальшовский А. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Т. 2. – М., 1913. – С. 94.

[15] Казки про тварин. – С. 200, 201 – 202, 205 – 208.

[16] Аникин В.П. Русская народная сказка. – С. 65.

[17] Там само. – С. 62 – 63.

[18] Казки про тварин. – С. 195, 235, 526.

[19] Там само. – С. 290.

[20] Там само. – С. 291 – 292, 314.

[21] Там само. – С. 307 – 314.

[22] Кононенко А. Вказ. праця. – С. 95, 96.

[23] Казки про тварин. – С. 426.

[24] Там само. – С. 23.

[25] Українська минувшина. – К., 1993. – С. 235.

[26] Там само. – С. 185.

[27] Там само. – С. 186.

[28] Там само. – С. 235.

[29] Казки про тварин. – С. 217 – 219.

[30] Там само. – С. 220 – 221.

[31] Там само. – С. 346, 349, 353.

[32] Конєва Ярослава. Вказ. праця. – С. 310 – 315.

Світлана ПРОСКУРОВА
Кіровоград

ЧУМАКИ ЯК ВИРАЗНІ НОСІЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА ЕТНІЧНОГО АРХЕТИПУ УКРАЇНЦЯ

На думку українського дослідника О.Нельги, етнос як духовний феномен культурогенезу є можливим описати за допомогою таких понять з галузі психології, як ментальність та архетипність.

Ментальність формується під впливом насамперед географічних та кліматичних умов та особливостей виробничої діяльності, втілюючись в характерних особливостях світосприйняття, моральних вимогах, нормах та цінностях, переважаючих життєвих настроях, типах характеру, формах взаємин, у ставленні до праці та організації побуту. Натомість етнічна архетипність є своєрідною “душею етносу”. Зміст етнічного архетипу – сукупність душевно-культурних символів та образів етнічного буття, через які життя кожного представника етносу наповнюється почуттям смислу й доцільності, що дає йому можливість витримувати тягар незгод соціального буття[1].

К.-Г.Юнг вказував: “Серед психічно наслідуваних комплексів існує ... особливий різновид, не обмежений в головному ні сімейною, ні расовою спадковістю. Є такі загальні духовні схильності, під якими слід розуміти свого роду форми, що служать зразками для духу, коли він організовує свій зміст. ... Наші “форми” – це категорії не свідомості, а сили уяви. Оскільки витвори фантазії в самому широкому сенсі завжди наглядні, то її форми апріорі носять характер образів, а саме типових образів, які я по цій причині ... назвав архетипами. ...Фактично архетипічні форми фантазії спонтанно репродукуються завжди і всюди, не викликаючи навіть найменшої підозри в безпосередньому запозиченні”[2].

Архетип завжди колективний: “...Він однаково притаманний крайньою мірою цілим народам або епохам”[3]. Етнічний архетип проявляється у тому числі і в культурі, насамперед у мистецтві.

Автор ставить собі за мету застосувати поняття архетипу до вивчення українського чумацтва як соціокультурного феномену.

Чумацтво було унікальним явищем, що існувало на теренах України протягом щонайменше чотирьохсот років (з XV до XIX сторіччя). Чумаки, як активна складова українського етносу, відіграли помітну роль у націотворчому процесі.

На думку російського історика Л.Гумільова, не позбавленої дискусійного моменту щодо визначення субетносів, чумаки були “своєрідним субетносом в степах Слобідської України”[4]. За його теорією, призначення субетносів – підтримувати етнічну єдність шляхом внутрішнього неантагоністичного суперництва. Субетноси утворюються з консорцій (груп людей, об’єднаних одною історичною долею; ними є ремісничі цехи, купецькі гільдії, ватаги й артілі, релігійні секти тощо) та конвіксій (груп людей з однохарактерним побутом та сімейними зв’язками; як правило, ними є суспільні верстви)[5].

Використовуючи запропоновану класифікацію, чумаків можна віднести якщо не до субетносу, то до вираженої консорції, яка у той же час мала деякі риси конвіксії. Підтвердженням цього служить те, що в місцевостях, де промислом займалася значна частина українського населення (наприклад, на Полтавщині, Черкащині), чумаки помітно відрізнялися від інших його груп як основними рисами побуту, так і наявністю родових та сімейних зв’язків між собою.

Це визначення буде справедливим для тривалого (по меншій мірі, з XVII до початку XIX сторіччя) періоду існування чумацтва у “класичному” його розумінні, тобто як промислу, представники якого займалися виключно доставкою солі та риби.

На виникнення чумацтва як традиційного промислу українського народу поряд з історичними та соціально-економічними факторами вплинули також географічні.

Вони викликали появу такого людського типу, який був здатен протягом тривалого часу переносити значні фізичні й психологічні навантаження, протистояти небезпекам, що підстерігали чумаків під час пересування степовими шляхами.

На думку О.Кульчицького, на генезу психологічного типу українця значною мірою вплинули насамперед такі географічні чинники, як клімат і ландшафт[6].

Проживання переважної більшості українців у лісостеповій смузі, завдяки досить значному впливу сонячної радіації, сприяло спрямованості їхнього самопочуття і життєвого настрою у бік життєрадісності й оптимізму. У той же час, досить висока амплітуда річних коливань найвищої і найнижчої температур не досягала рівня степової зони і таких меж, що можуть загрожувати системі людської психоенергетики (як це буває у степовій зоні з її різко континентальним кліматом).

Притаманний Лісостепу м’який, хвилястий ландшафт, з одного боку, схиляв людину до обачності,

© С.Проскурова, 2000

обережності та компромісів, небажання докладати зусиль; з іншого – хвиляста лінія горизонту відповідала стану безтурботності, споглядальності, м'якої поступливості, довірливості.

Степова смуга з її значними амплітудами річних коливань найвищої й найнижчої температур, тривалими періодами сильних морозів і літньої спеки до певної міри знижувала життєвий потенціал людини, не схиляла її до вияву постійної енергії та діяльності, а сприяла періодичному коливанню самопочуття та життєвого настрою. Безмежна рівнина Степу викликала мотив “руху в безкінечність”, що йому психологічно може відповідати почуття “любові, що шукає свого об'єкта”, “безпредметної туги”. З другого боку, цей “рух у безкрає”, бувши “рухом у нікуди”, заперечує інколи саму потребу в русі й відповідає таким психологічним станам, як байдужість, апатія, безнадія, аж до розпачу. Тому існування людини в природному процесі Степу визначалося стрибковістю і зламним характером переходів, схиляло до непостійності, контрастовості почуттів. Такі прояви степової природи, як буревії, або “чорні бурі”, снігові хуртовини та посухи, спричиняли певною мірою потяг до актів нищення, вияву почуттів ворожості та гнівливості.

Характер чумацького промислу зумовлював тривале перебування його представників – вихідців із Лісостепу – в умовах степової зони. Різкий перехід від одної кліматичної зони до іншої викликав такі ж різкі коливання настрою і самопочуття. Регулярно повторюючись, ці коливання впливали на психосоматичну складову особистості чумака, формуючи дещо осібний від загальноукраїнського психологічний тип. Вияви впливів Лісостепу і Степу можемо простежити, проаналізувавши чумацький фольклор, насамперед пісенний. Поряд з мотивами життєрадісності, активності, готовності до подолання перешкод, навіть жертовності, віднаходимо в деяких їхніх піснях прояви апатії, байдужості, готовність схилитися перед життєвими труднощами, навіть потяг до самознищення (що виявлявся в широкому спектрі дій – від пияцтва до суїциду).

Віддаючи належне впливу географічних чинників, слід зазначити, що на формування психічної структури українця вплинули насамперед емоційно-почуттєві чинники[7]. Вони знайшли втілення в унікальному фольклорі чумаків, насамперед пісенному. Наявність в українському пісенному фольклорі циклів козацьких і чумацьких пісень є явищем унікальним. Це свідчить про величезну значущість для народу саме цих соціальних інституцій як таких, що найповніше відобразили ментальність українця та справили найбільший вплив на націотворчий процес. Недаремно визначний український поет Євген Маланюк пишався своїм козацько-чумацьким походженням:

...Внук кремезного чумака,
Січовика блідий праправнук, –
Я закохавсь в гучних віках,
Я волю полюбив державну...[8]

Що стосується морально-етичних чинників, то, визначаючи мотивацію до участі в чумацькому промислі, можемо чітко простежити її етичну складову. Так, чумаком могла стати лише людина, згодна добровільно дотримуватися жорстких вимог корпоративної етики. В чумацькій валці панували дух колективізму та взаємодопомоги, культ працелюбності й раціональної поведінки, стихійна відраза до проявів недисциплінованості. Нарешті, чумаки вбачали у своєму промислі основний сенс життя. Недаремно чумакування часто ставало основним заняттям для кількох поколінь родини.

Крім названих чинників, на особистість чумака наклався відбиток двох складових української ментальності, що сформувалися протягом історичного життя етносу, – землеробської й козацької.

Перша визначала прив'язаність до землі й оселі, пріоритет громадського над особистим, тягу до соціальної справедливості. Характерними рисами другої є культ чоловіка-лицаря, воїна й звитяжця, нехтування небезпекою й постійна готовність до неї, потяг до волі та мандрів. На думку В.Яніва, “окраїнне положення України з необхідністю постійної оборони її, захисту, породжувало дружинницький, а згодом лицарсько-козацький (виділено автором. – *С.П.*) тип людини, з насолодою ризику й бажанням активно протистояти злу, з бажанням підпорядкувати себе шляхетним ідеалам оборони чести, волі та віри. Але поруч із тим ідеалом повного життя, побіч героїчного життя існує в історичних обставинах межових ситуацій, в обставинах вічних небезпек і друга можливість: власної заскорузлості, втечі у приватне життя...”[9].

У результаті аналізу текстів чумацьких пісень є можливим виділити два основні психологічні типи ліричного героя:

– перший – людина “козацького” типу, “пасіонарій” (за Л.Гумільовим), звитяжний лицар, шукач пригод, який нехтує сімейним затишком заради свого промислу, дорожить “чумацьким звичаєм” понад усе, отримує насолоду від небезпеки, не боїться смерті, живе за принципом “або пан, або пропав”;

– другий – колишній селянин, затурканий злиднями та дружиною, який проливає сльози над своєю нещасливою долею і ладен навіть звести рахунки з життям; він живе за принципами “моя хата з краю”, “покірне теля дві корови ссе” тощо.

Це свідчить про те, що певною мірою особистість пересічного чумака (як і пересічного українця) несла в собі психологічний конфлікт між “vita maxima” (життям за повною мірою) та “vita minima” (життям, що змушує вдовольнятися малим).

Таким чином, маємо можливість висунути твердження про наявність у чумацькій пісенній творчості відображення двох складових етнічного архетипу українця – козацької та селянської.

Носіями першої були, швидше за все, як “корінні” чумаки, так і козаки, які, ставши чумаками, зберегли свої життєві принципи та основні психологічні риси. Риси другої було привнесено значно пізніше (очевидно, в XIX сторіччі) селянами, які починали чумакувати, щоб вирватися з-під гніту панщини. Хоча вони й були соціально активними, навіть з авантюрною жилкою (інші особистості не могли б займатися чумацтвом), але були носіями архетипних рис зовсім іншої соціальної групи.

За М.Поповичем, козацтво було явищем, що існувало на узбіччі, “за порогом” освяченого й окультуреного віками, господарськи й духовно освоєного життєвого простору українця. Січ з погляду “нормально” влаштованого, традиційного світу становила “антисвіт”. В міфологічній географії з давньослов’янських часів Дніпрові пороги мали сакральне значення як кордон з “нижнім світом” (саме тому Запоріжжя називалося Низом).[10]

Через це народна традиція приписувала козакам надприродні здібності: вони були характерниками – чаклунами, людьми з особливими містичними властивостями, здатними піднестися над станом звичайної людини й увійти у стан людини “райської”. Рисами “райської” людини є безсмертя, безпосередність, свобода, можливість піднятися на Небо і вільно зустрічатися з богами, дружба з тваринами та знання їх мови. Козак-запорожець сприймався людьми через призму ностальгії по містично втраченій свободі й бажання відновити зв’язок між соціальним та космічним Верхом і Низом. Це й залишило слід у фольклорі. Завдяки пісням і думам норми й цінності козацтва як виміри внутрішньої свободи охоплювали найширші кола народу, дозволяючи йому відчувати належність до запорізького братства[11].

Чумаки (а особливо їхні отамани), які постійно здійснювали подорожі у “нижній світ” (за Дніпрові пороги, до моря), як і козаки, наділялися в усній народній традиції надприродними здібностями – голдовництвом, тобто чаклунством, здатністю розуміти мову тварин, надзвичайною фізичною силою тощо.

Соціальне призначення мистецтва й духовної культури полягає у вихованні “духу часу”, активізації архетипного образу й “тлумаченні” його мовою сучасності, вживлюючи в уяву сучасників ті форми, яких найбільше бракує їхній епосі[12].

Міфологізація козацтва й чумацтва в українському фольклорі була наслідком глибокої підсвідомої потреби етносу в герої, якого йому не вистачало для того, щоб бути мужнім перед обличчям загроз з боку зовнішніх ворогів, соціального, духовного та національного гніту, подолання психологічного конфлікту між “низьким” повсякденним життям та високими проявами духу.

Формування основних рис чумацького промислу й набуття ним характеру соціально-економічного явища, а так само й поява козацтва як соціальної групи, що була носієм певної ідеології, відбулося в добу Середньовіччя з її тяжінням до корпоратизації й ритуалізації суспільного життя.

Існування козацтва й чумацтва не було передбачено чинними законодавчими актами тієї епохи. Самовільно присвоївши собі риси соціальних станів, вони виникли, насамперед, як втілення прагнення людини у важкі часи віднайти поряд з офіційними структурами такі способи спільності, які б грунтувалися на безпосередній взаємовідданості та взаємодопомозі, що буває між членами одної сім’ї. Однак їх внутрішня структура була відмінною від середньовічних феодальних корпорацій[13].

Січ, чумацькі громади, ремісничі цехи середньовічних українських міст були продовженням давньої сакральної інституції – язичницьких братських структур, насамперед громад чоловіків-воїнів, що базувалися на культі предків[14].

Повсякденне життя січового товариства, чумацької валки, ремісничого цеху було пронизане цілим рядом ритуалів. У запорожців це були ритуали ініціації, виборів отамана, спільної трапези, привітання, поховання загиблих; у чумаків – виборів отамана, прощання з близькими перед мандрівкою, поховання померлих у дорозі, спільних трапез із сільською громадою; у ремісників – ініціації, бенкетів – “братчин”, осіннього переходу до роботи при свічках, учнівських мандрів тощо.

Й.Хейзінга вказував на ритуалізацію повсякденного життя як на одну з головних рис психології людини доби Середньовіччя. Вона мала схильність перебільшувати цінність окремої речі або окремого випадку, а також певних словесних форм. Й.Хейзінга визначив це поняттям “формалізму”. Останній панував у тодішньому судочинстві, ділових взаєминах між людьми: “...Вроджене почуття трансцендентної сутності речей приводить до того, що всяке уявлення окреслюється сталими кордонами, залишається ізольованим в своїй пластичній формі, і ця форма панує. ... Формалізм лежить також в основі віри в неухильну дію вимовленого слова, – що у всій своїй повноті виявляється в примітивних культурах, а в пізньому Середньовіччі проявляється в благословеннях, заговорах, у мові судочинства”[15].

Спосіб внутрішнього життя людини традиційного суспільства містив у своїй основі поняття ладу, тобто порядку, гармонії в усьому.

Лад досягався за допомогою регламентації всіх сфер життя з певною циклічністю – за річним календарем або за фазами виробничого процесу. Кожна важлива подія у системі такої циклічності акцентувалася обрядами та ритуалами.

Ритуал займає чільне місце в етнічній ідентифікації, у виявленні етнічної специфіки. Він є специфічною програмою поведінки індивіда, особливість якої порівняно з іншими формами відтворення етнічності полягає в її жорсткості. Принцип одноманітності поведінки, незмінної й обов’язкової для всіх членів колективу, в ритуалі має самодостатній характер. Саме завдяки жорсткості програми відбувається досить безболісне долання небезпек, що зустрічаються на життєвому шляху. Ритуал має насамперед психотерапевтичний ефект для його учасників чи дійових осіб. По-перше, колектив переборює небезпеку максимально згуртованим, по-друге – за єдиним для всіх рецептом поведінки.

В традиційному суспільстві промисли й ремесла мали ритуальний характер, а їх учасникам приписувалися насамперед не виробничі, а ритуальні функції. Вважалося, що вони володіють особливими знаннями, а їхня діяльність по створенню речей розглядалася в контексті ритуально-міфологічних уявлень про етапи створення світу. Це призводило до виділення ремісників (промисловиків) в езотеричні групи[16].

Як уже вказувалося, усна народна традиція приписувала чумакам надприродні здібності. Також вважалося, що вони безпосередньо причетні до хрещення Русі, винайдення воза й скла (можливо, останнє було пов’язане з тим, що прозорі кристали солі – основного предмета чумацької торгівлі – нагадували скло).

Чумацький промисел було обставлено цілою низкою специфічних ритуалів, обрядів та звичаїв.

Насамперед його було досить жорстко прив’язано до календарного циклу. “Виробничий цикл” у чумаків починався з весняного рівнодення (20 або 21 березня) і закінчувався святом Покрови (14 жовтня). Крім того, він був досить чітко регламентований за днями тижня.

Наведемо слова відомої пісні “Гей, йшли наші чумаченьки в дорогу”:

...В понеділок ярма парували.
У вівторок вози підчиняли.
В середу воли годували.
В четвер воли напували.
В п’ятницю з родом прощалися.
А в суботу молилися Богу.
А в неділю рушили в дорогу.
А з неділі прийшли до перевозу[17].

Українськими етнологами описано ретельно розроблені ритуали прощання з родиною, виборів отамана, поховання чумака, який помер у дорозі.

Ритуал прощання чумака з родиною носив явно архаїчний, дохристиянський характер і містив елементи передбачення долі. У черкаських чумаків (Звенигородщина) основним магічним предметом при його виконанні була сокира. Хтось із старших у родині (дід, батько чи мати) кидали сокиру наперед возів, і як вона впаде, такою буде й подорож: на схід сонця – вдача, на захід – невдача, на південь – заробіток, на північ – зла пригода. Після передбачення результату подорожі родина молилася до сходу сонця, волів та всіх членів родини кропили свяченою водою і, нарешті, з сокири та долота складали хреста, через який повинні були пройти всі вози[18].

Ритуал виборів отамана у черкаських чумаків (Звенигородщина) виглядав наступним чином. Після виїзду з села валка зупинялася на вигоні. Чумаки злазили з возів і починали голосування. Рішення приймалося більшістю голосів. Вибори запивали могоричем. Новообраному отаману на шапку нашивали червону повстяну кульку розміром з волоський горіх[19].

Зворушливим був ритуал поховання чумака, який помер у дорозі.

Оскільки кожен з них був готовий прийняти смерть, то на цей випадок він брав з собою грудку землі зі свого обійстя, що її мали першою кинути на домовину, і незайману сорочку, перекладену сушеними васильками. Неодружений віз із собою рушника, вишитого нареченою (ним накривали обличчя покійника).

Тіло везли до першого села, священик ховав покійника і надавав отаманові посвідку про смерть. При дорозі ховали лише в тих випадках, якщо населені пункти були надто далеко або якщо чумак помер від пошесної хвороби. На придорожній могилі ставили тичку з прив’язаною хусткою. В першому ж селі чумаки замовляли церковний дзвін по душі. Найближчий товариш померлого, якому той сповідався перед смертю, йшов до церкви, переповідав священику гріхи покійного, а потім відвозив його на могилу для здійснення всіх належних ритуалів. Лише після цього наздоганяв валку[20].

На могилі часто садили кущ калини. Взагалі, васильки та калина в українській культурі мають значення перехідних, пов’язаних як із смертю, так і з народженням та шлюбом[21].

Можливо, з обрядом поминання товаришів, які померли в дорозі, пов’язано оказії – обіди, що їх черкаські чумаки влаштовували для своїх односельців у передріздвяний Пилипівський піст, на святих Саву, Варвару та Миколу (з 17 по 19 грудня). Обіди тривали до тижня й відзначалися хлібосольством. Запрошені мали приходити зі своїми ложками; як на поминальних обідах, хліб не різали, а ламали; наприкінці всім давали по калачу або книшу і по два яблука[22].

Не виключено, що цей ритуал мав на меті ще й сприяти підтриманню тісних стосунків з громадою. Чумаки були змушені надовго полишати свої сім'ї, добробут яких значною мірою залежав від приязні громади. Тому вони хотіли вбачати в селянах добрих друзів.

Обряди, ритуали та звичаї справили значний вплив на соціонормативну культуру промислу, оскільки регламентували взаємини чумаків між собою, з наймитами, сільською громадою, владою, представниками інших націй, взаємодопомогу, майнові інтереси членів сім'ї, порядок укладання угод та їх дотримання, покарання тих, хто посягнув на власність. Народні пісні недвозначно вказують на "чумацький звичай" як норму життя.

Характер чумацького промислу, як ніякого іншого, сприяв колективному спілкуванню. Саме в ході неквапних бесід біля нічного багаття відбувалася передача носіями "чумацького звичаю" – отаманами і старшими чумаками – життєвого, виробничого й соціального досвіду та етнокультурної інформації (секретів ремесла, ритуалів, обрядів, звичаїв, фольклору) молодшим.

Однією з форм етнічної самоідентифікації була етикетна культура.

У чумаків вона базувалася на притаманному їм почутті гідності (без жодної запопадливості перед можновладцями) поряд з непідробною пошаною до отамана та старших.

Кожен чумак був господарем, хазяїном, сповненим гідності й статечності: "Всі чумаки – джигуни й молодці. Заломивши набакир темно-сіру шапку, у білій або чорній свиті до землі наопашки ходить чумак по ярмарку з люлькою в зубах і батогом у руці. ...Почоломкається-поздоровкається з товаришем, постоїть перед загородкою волів, яких вивели на торг, та, глянувши на свої змащені дьогтем чоботи, сплюне набік і знову смокче цибук. ... Дух общини й властолюбства сповнює їх"[23].

За вибором громади будь-який чумак, який мав необхідні для цього особисті якості, міг стати отаманом валки. Тому гідність та владність культивував у собі кожен.

В основі суспільної ієрархії традиційного українського суспільства була не стільки сила, скільки шана. Образ і подобу глави будь-якого соціального утворення – сім'ї, сільської громади, держави – імітували всі, хто йому підкорявся, виробляючи для себе певні поведінкові стереотипи.

Таким чином, чумаки свідомо виховували в собі риси "почесної" поведінки. Для неї були характерними стримана пластика рухів, урочистість поз, скупість міміки, велич ходи, небагатослів'я; натомість абсолютно неприйнятними були метушливість, поспішність, квапливість. Звідси походять ритуали вшанування отамана, героїзація його постаті, а в ізусній традиції – міфологізація, наділення його надприродними властивостями.

Представників інших суспільних верств, навіть вищих, вражала шляхетність чумаків. У їхній поведінці були абсолютно відсутні як зверхність, так і запопадливість стосовно кого б то не було. Натомість характерними були шанобливе ставлення до представників інших націй, толерантність щодо віросповідань та звичаїв інших народів.

У результаті вивчення чумацтва як етнокультурного феномену можемо прийти до висновку, що воно виникло на суто українському економічному, соціальному, культурному та психологічному підгрунті, в силу абсолютно специфічних умов, що впливали на формування українського етносу протягом тривалого історичного періоду. Виникнення чумацтва й козацтва було відповіддю на виклик середовища, в якому існував український етнос (за А.Дж.Тойнбі).

Ці соціокультурні явища органічно вплинули на формування архетипу українця. Їхні риси можемо прослідкувати до сьогодення, насамперед у фольклорі, літературі, музиці, образотворчому мистецтві, а загалом – у "колективному підсвідомому" української нації.

---

[1] Феномен нації: основи життєдіяльності. / За ред. Б.В.Попова. – К.,1998. – С. 50 – 66.

[2] Юнг К.-Г. О психологии восточных религий и философий. – М., 1994. – С. 77.

[3] Юнг К.-Г. Психологические типы. – Минск, 1998. – С. 494.

[4] Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 1997. – С. 481.

[5] Там же. С. 51 – 53.

[6] Кульчицький О. Український персоналізм (філософська синтеза). – Мюнхен-Париж, 1985.

[7] Кульчицький О. Світовідчування українця. // Українська душа. – К., 1992. – С. 57.

[8] Маланюк Є. Земна Мадонна (вибране). – Братіслава-Пряшів-Лондон, 1991. – С. 45.

[9] Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Вільний український університет. – 1993. – С. 206.

[10] Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 164.

[11] Там само. – С. 168 – 170.

[12] Москалець К. Страсті по вітчизні. // Критика. – Рік III, Число 6 (20). – Червень 1999 р. – С. 4.

[13] Попович М. Вказ. праця. – С. 154.

[14] Там само. – С. 151 – 153.

[15] Хёйзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М., 1988. – С. 261, 263.

[16] Байбурин А. Ритуал в системе знаковых средств культуры. // Этнознаковые функции культуры. – М., 1991. – С. 26.
[17] Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989. – С. 324.
[18] Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (далі ІМФЕ НАНУ). Матеріали С.Терещенко. – Ф. 1 – 4. Од. зб. 341. – Арк. 9.
[19] ІМФЕ НАНУ. Матеріали А.Димінського. – Ф. 1 – 4. Од. зб. 342. – Арк. 2.
[20] Данилевський Г. Чумаки. Художньо-документальний нарис. – К., 1992. – С. 87 – 88.
[21] Попович М. Вказ. праця. – С. 152 – 153.
[22] ІМФЕ НАНУ, ф. 1 – 4. – од. зб. 341. – Арк. 7.
[23] Данилевський Г. Вказ. праця. – С. 53 – 54.

Роман МОТРИЧУК
Київ

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Сучасний стан дослідження національного характеру є незадовільним, що спричинено як об’єктивними так і суб’єктивними чинниками. Тривають гострі дискусії стосовно розуміння терміну “етнос”, “нація”, відповідно до цього можуть варіювати розуміння національного характеру. Термін “характер” також можна розуміти по-різному: як своєрідність поведінки окремого представника етносу чи як своєрідність розвитку етносу в цілому. При цьому в обох випадках етнічна своєрідність може бути викликана різними чинниками: психікою представників етносу; моральними нормами та правилами; релігійними нормами.

У радянській науці стосовно цього питання в 80-х роках розгорілася досить жвава дискусія, в якій погляди вчених кардинально розходились як в методологічних проблемах, так і в питанні чи взагалі існує національний характер. Слід зазначити, що практичні доробки в даній галузі є досить незначні і носять часто суб’єктивний характер. Відмінності в поведінці окремих людей та етнічні риси в цілому помітні навіть пересічній людині, але з’ясувати причини цих особливостей досить складно. Так психологи досліджують національний характер як суму характерів окремих представників етносу, що не дає бажаних результатів. Ця проблема обговорювалася на сторінках журналу “Советская Этнография”[1]. Отже, головна проблема полягає у відсутності теоретичних розробок стосовно дослідження національного характеру.

У зарубіжній психологічній науці вже майже півстоліття застосовується когнітивний метод. Когнітивна психологія сформувалася в 40-і роки спершу як комунікативна теорія (людина досліджувалася як певна ланка передачі інформації). З розвитком кібернетики сформувався окремий напрям в дослідженні поведінки людини – когнітивна психологія, яка впровадила паралелі між комп’ютером та мозком людини. В радянській науці цей напрям у психології був розвинутий досить слабко, перші праці з’явилися наприкінці 70-х років.

Когнітивний підхід можна застосувати й до дослідження національного характеру, основною перевагою якого, на мій погляд, є відсутність філософських категорій, таких як дух, який носить суб’єктивний характер і кожним розуміється по-своєму. Застосовувати методи розроблені когнітивною психологією є недоречно, оскільки вона досліджує саме характер окремої людини, а як зазначатиметься нижче, виділити особливості національного характеру в характері окремої людини досить проблематично. Для вивчення національного характеру за допомогою когнітивного підходу необхідно виявити загальні особливості взаємодії інформації, пам’яті та мислення, розглянути їх з філософського боку як складові світобудови.

Одна з причин недостатнього дослідження національного характеру криється у відсутності добре розробленої філософської системи, котра б висвітлила не лише місце національного характеру в системі наук, а й показала напрями та шляхи його дослідження. Протиставлення людини світу в сучасній філософії не дає можливості об’єктивно розглянути саму людину. Отже, при використанні поняття “дух” будемо розуміти під ним сукупність інформації, пам’яті та мислення. Також слід відзначити, що як матеріальну частину світобудови, так і духовну пізнавати можна лише через рух, який в матеріальному світі є енергією, в духовній частині – інформацією, і відповідно ми не можемо виміряти об’єм пам’яті, не перетворивши її в інформацію. Отже, при дослідженні національного характеру, чи навіть культури в цілому, ми маємо справу з різними проявами інформації. Думка, що досліджувати національний характер можна лише в русі вже була запропонована у вітчизняній науці. Так В.Павленко і С.Таглін зазначали, що досліджувати національний характер можна через конкретну життєдіяльність[2]. Фактично життєдіяльність це і є рух: духовний через інформацію та матеріальний через енергію.

Дослідження в когнітивній психології грунтується на проведенні аналогій між комп’ютерами та людським розумом, а, отже, доречно звернути увагу на основні відмінності між ними, при яких виявляються

© Р.Мотричук, 2000

різні форми мислення та інформації. В комп’ютерній техніці існує дві можливості обробки інформації: аналогова та цифрова. “Аналогові машини не вираховують в буквальному розумінні цього слова; їх функції полягають у вимірі фізичних величин, таким чином, вони працюють на співвідношенні непреривних величин (кут повернення диску, чи подібно логарифмічній лінійці), цифрові машини працюють з одиницями по принципу вімкнуто – вимкнуто”[3]. Також слід відзначити, що сучасні обчислювальні машини працюють у двоїчній системі, де найменшою одиницею інформації є “біт” (01) що не є обов’язковим для функціювання інших типів інформаційних систем та, зокрема, людини. Х.Дрейфус, розглядаючи можливість побудови комп’ютерного аналогу людського інтелекту, говорить, що це можливо при наступних припущеннях:

1) Біологічне припущення, що на рівні нейронів операції по переробці інформації мають дискретний характер і відбуваються на біологічному еквіваленті перемикачевих схем.

2) Інформація має бути задана в бінарному двоїчному коді (в такому випадку інформаційним бітам будуть відповідати атомні враження).

3) Все що може бути зрозуміле, може бути виражене в логічних співвідношеннях[4].

Слід відзначити, що об’єм пам’яті та інформації є відносною величиною, та залежить від структури пам’яті і потужності процесора (розуму). Маючи певну кількість байт пам’яті, ми не можемо вказати скільки саме інформації складає даний об’єм, оскільки інформація може записуватись не обов’язково в такому вигляді, в якому вона надійшла, а кодується. Відбувається процес архівації інформації, фактично потрібно лише раз сформувати уявлення про той чи інший об’єкт, а надалі в пам’яті записувати лише його код. Як дослідили психологи, людська пам’ять не є однорідною, існує короткострокова пам’ять та довгострокова, при цьому було показано, що для всякого довгострокового зберігання інформації необхідне глибоке семантичне кодування[5]. Структура кодування, а саме логічні співвідношення між елементами пам’яті, і є причиною оцінки тих чи інших явищ.

Важливо відзначити, що при спілкуванні можна використовувати лише дискретну інформацію. Як відзначає Х.Дрейфус, всі цифрові машини еквівалентні одна одній та можуть при відповідній обробці використовувати однакові програми, що дає можливість отримувати однакові результати на різних машинах. Аналогові машини, працюючи з недискретними величинами не мають змоги точно повторити одну і ту ж операцію, хоча в цілому вони є більш точними, оскільки не обмежуються величиною фізичної одиниці[6]. Прикладом може слугувати сучасна звукозаписуюча апаратура, цифрова – вимірює тон, силу звуку та записує їх в цифровому коді, аналогова (запис на звичайну касету чи грамплатинку) записує силу звуку та тональність, не вимірюючи їх. Відповідно, для цифрових записів увесь звук розбитий на окремі крапки, тоді як в аналогових він є постійним та плавним. Ця проблема має свій вияв також і в людському спілкуванні. Описана дія чи технологічний процес можуть бути відтворені іншими людьми, описаний досвід, як показують дослідження, не може бути адекватно сприйнятий, та відтворений, оскільки є розходження в розумінні термінів та понять[7]. Людська мова і є механізмом уодиничнення інформації (дискретизації). Як зазначають дослідники Ч.Ізмайлов та Є.Соколов, вербальні знання є принципово дискретні, а не вербальні – досить часто континуальні[8]. При спілкуванні ми складаємо з даних одиниць інформації (слів) певну картину, але при передачі досвіду мало намалювати певну картину дій, потрібно ще й вказати відповідні величини. При описі технології ми можемо вказати розміри в певних фізичних величинах, в художньому мистецтві – в спектрі, в музиці – в частоті, при передачі досвіду кожна людина має власні виміри (в кожного своє уявлення про красу, яскравість, величину), і показати їх можливо лише в порівнянні. Передача досвіду відбувається також дискретним шляхом, навчаючи іншу людину, ми описуємо чи показуємо, як в тому чи іншому випадку потрібно робити, але досвід передається не одноразово, а постійним уточненням.

Завдання когнітивної психології полягає у тому, щоб вияснити мікроструктуру процесів вирішення тих чи інших пізнавальних задач[9]. Фактично психологія розглядає будову людського розуму, де елементарні одиниці дослідження є елементами структури людської пам’яті. Розглядаючи народ чи етнос, елементарною одиницею дослідження стає людина, а, отже, досліджувати національний характер за допомогою психології недоречно. Це аналогічно дослідженню форми якогось предмета (скажімо, олівця) через вивчення його електронів та протонів. Зауваження про недоречність застосування психології при дослідженні національного характеру вже було висловлено І.Кузнєцовим, який зазначив, що показувати психологічну групу у вигляді абстрактної середньостатистичної особистості з середньостатистичними індивідуальними якостями в вищій мірі сумнівно[10]. Щоб виділити особливості поведінки, притаманні етносу, а не окремій людині, слід перш за все виділити те, що характерне для всього етносу. Людина робить ті чи інші дії спираючись на свої знання, пам’ять. Психологи зазначають, що побудова моделі світу є формуванням довгострокової пам’яті[11], але, як вже було зазначено, досліджувати національний характер психологічними методами недоцільно.

Вирішити дану проблему можна завдяки тому, що заповнення людської пам’яті та формування свідомості (структура пам’яті) відбувається лише через рух, а саме за допомогою інформації. Передача та збереження інформації може відбуватися двома шляхами: за допомогою генетичної спадковості та через конкретну життєдіяльність, інформаційний обмін, спостереження за діями інших. Але, як зазначає Б.Величковский, при вихованні дітей вплив генотипу практично зводиться нанівець середовищем, в якому відбувається виховання, особливо емоційною та інтелектуальною атмосферою сім'ї[12]. Отже, досліджувати національний характер можна не розглядаючи структури окремої людської свідомості, нам потрібно дослідити структуру людських знань в цілому. В.Сергєєв та В.Цимбурьський зазначають, що дослідження в даній галузі може грунтуватись лише на "моделі свідомості", та вказують, що для аналізу практичних рішень необхідне застосування базисної когнітивної тріади: уявлення про світ, цінності суб'єкта, та уявлення його про те, чим він володіє в цьому світі, його можливості[13]. Отже, завдання дослідження національного характеру полягає у виявленні світоглядної системи суспільства, його ціннісної орієнтації та рівня самосвідомості. Слід відзначити, що світогляд притаманний лише людині і є структурним елементом людської пам'яті. При дослідженні суспільства загалом слід досліджувати не світогляд окремої людини, а світоглядні системи, які впливають на формування світогляду окремого представника етносу, та при роботі безпосередньо з окремою людиною слід визначати, які саме світоглядні системи вплинули на формування її світогляду та свідомості. Справляють найбільший вплив на формування людської свідомості такі світоглядні системи, котрі формують також ціннісні орієнтації людини та її уявлення про саму себе, про свої можливості. До таких світоглядних систем слід віднести, перш за все, релігійну та ідеологічну, значно менший вплив справляє наукова світоглядна система, найпомітніший вплив справляє традиційна світоглядна система, яка була сформована протягом історії етносу. Фактично ціннісні орієнтації виявляються в моральних нормах. Один з найефективніших шляхів дослідження національного характеру полягає у виявленні уявлень людини про ідеальне суспільство (майбутнє, рай). Уявлення про власні можливості напряму залежать від знань про минуле, бачення своєї історії, історії свого народу та самоусвідомлення, розуміння свого місця у світі.

Підсумовуючи варто дати визначення етносу з погляду когнітивної теорії та визначити особливості поведінки представників етносу (що і є завданням дослідження національного характеру) та механізми їх змін. Отже, етнос – це сукупність людей, які складають одне інформаційне поле, а саме мають спільну мову для передачі вербальної (дискретної інформації) та мають безпосередні стосунки один з одним, що забезпечують передачу не дискретної інформації (досвіду). Безпосередні стосунки найчастіше забезпечуються спільним проживанням на одній території, але спільна територія не є обов'язковою. Як наслідок єдиного інформаційного поля, формується єдина традиційна світоглядна система та ціннісні орієнтації, що і спричиняють своєрідність розвитку етносу та поведінки його представників. Відповідно для збереження етнічної своєрідності найважливіше місце посідають безпосередні контакти між представниками етносу, що забезпечують передачу невербальної інформації (досвіду), та ціннісних орієнтацій, оскільки вербальна інформація (дискретна), як вже вище зазначалося, може передавати будь-яку структуру світогляду. Зміна національного характеру відбудеться саме при зміні невербальної інформації, що може бути спричинена розсіюванням чи змішуванням етносу чи такими чинниками, як релігія та ідеологія, які формують ціннісні орієнтації населення, регламентують їх мораль. Хоч мова й не має прямого впливу на формування національного характеру, проте вона виконує дуже важливу функцію по його збереженню та впливає на його формування опосередковано. Важливу роль у даному випадку, відіграє народний фольклор, а саме пісні, приказки і т. д., які при перекладі на іншу мову втрачають свою виразність та зміст закладений у них. При цьому саме в них і зберігаються особливості національного "духу".

---

[1] Советская этнография – (далі СЭ) 1973 № 2; 1982 № 2 – 3; 1983 № 2.

[2] Павленко В.Н., Таглин С.А. Факторы этнопсихогенеза. – Харьков, 1993. С. 34 – 35.

[3] Дрейфус Х. Чего не могут вычислительные машины. – М., 1978. – С. 11 – 12.

[4] Там само. – С. 109.

[5] Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. – М., 1982. – С. 66 – 67.

[6] Дрейфус Х. Вказ. праця. – С. 11 – 12

[7] Измайлов Ч.А., Соколов Е.Н. Семантика вербальных и невербальных знаний // Компьютеры и познание: очерки по когнитологии. – М., 1990. – С. 64.

[8] Там само.

[9] Величковский Б.М. Когнитивная наука и психологические проблемы изучения интелекта // Компьютеры и познание: очерки по когнитологии. – М., 1990. – С. 9.

[10] Кузнецов И.Н. Об обыденных этнокультурных психологических представлениях // СЭ. 1982, № 2. – С. 84 – 85.

[11] М.Б. Беркинблит, А.В. Чернавский. Построение движения и метафора интелекта // Компьютеры и познание: очерки по когнитологии. – М., 1990. – С. 22.

[12] Величковский Б.М. Когнитивная наука и психологические проблемы изучения интелекта // Компьютеры и познание: очерки по когнитологии. – М., 1990. – С. 19.

[13] Сергеев В.М. Цимбурський В.Л. Когнитивные механизмы принятия решений. Модель и преложения в политологии и истории // Компьютеры и познание: очерки по когнитологии. – М., 1990. – С. 10 – 109.

Кирило ТРЕТЯК
Київ

ЗАХІДНІ ТА СХІДНІ ВПЛИВИ НА АРХІТЕКТУРУ УКРАЇНИ

Протягом своєї історії Україна знаходилася і знаходиться на межі двох світових систем світогляду, двох культур – східної та західної. Природно, що таке геополітичне становище не могло не вплинути на розвиток культури, економіки, соціальних та політичних відносин у нашій країні. Найбільш показово проявилися західні та східні впливи у мистецтві, бо воно є найбільш піддатливим до зовнішніх впливів з усіх сфер людської діяльності. Мистецтво і, зокрема, архітектура легко вбирає елементи інших культур, носії яких стикаються між собою.

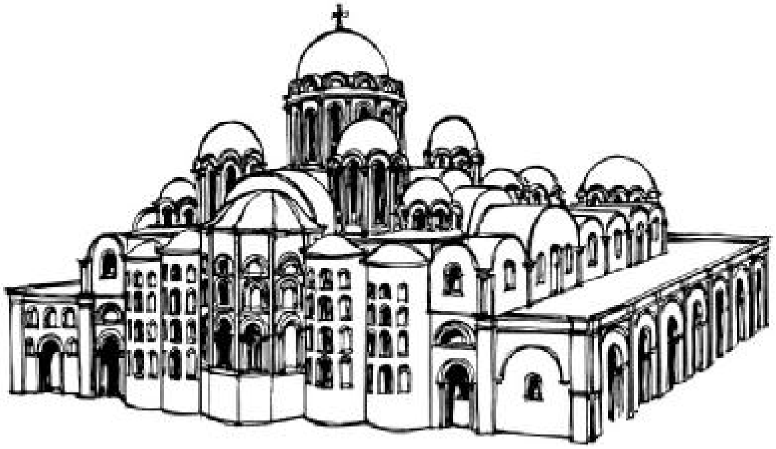

Софійський собор у Києві

За довгі сторіччя українська архітектура розвивалася згідно з основними тенденціями, стилями та напрямами європейської архітектури. Однак, цей розвиток мав досить специфічну та оригінальну характеристику, притаманну тільки Україні. Так, давній романський стиль[1], що панував у Західній Європі X – XII ст., у Київській Русі поєднався з візантійським. Таким чином утворилася неповторна архітектурна школа давньої України X – XIII ст. До наших днів збереглося мало зразків тієї архітектури. Більшість з них була зруйнована ще під час монгольської навали 1237 – 1241 р. Деякі храми були реконструйовані та перебудовані. У такому стані існують сьогодні Спасо-Преображенський собор у Чернігові (1036), Софійський собор у Києві (рік закладки 1017 або 1037), Кирилівська церква кінця XII ст., храми Переяслава-Хмельницького. Деякі споруди були відновлені з руїн у XX ст. у своїх давніх формах (Василівська церква в Овручі, Успенський собор у Володимирі-Волинському, П’ятницька та Борисо-Глібська церкви у Чернігові, церква Богородиці Пирогощі у Києві тощо).

Ґотична архітектура, яка панувала у Європі XII – XVI ст., одержала розвиток і розповсюдження на теренах Західної України. Саме тут досить інтенсивно забудовуються в цей час такі міста, як Львів, Луцьк, Кам’янець-Подільський, Рівне, Тернопіль тощо. Величні замки та фортеці, храми та житлові будинки з характерними стрілчастими формами прикрашають і по сьогоднішній день ці культурні центри нашої країни. Зразки ґотичної архітектури в Україні практично позбавлені національних місцевих особливостей. Вони є типовими середньовічними спорудами, подібні тим, що зводилися у Європі. Поясненням цьому є те, що ґотика прийшла на українські землі з Польщі разом з католицькою релігією. Цей архітектурний стиль був невід’ємним атрибутом асиміляційної політики Речі Посполитої на Русі і мав відповідати тим “стандартам”, які існували у Польщі[2]. Доказом цьому служать такі пам’ятки, як Латинський собор (1360 – кін. XVст.) та Домініканський костел (XV ст.) у Львові.

З Польщі розповсюдився в Україні й новий архітектурний стиль Ренесанс (Відродження)[3]. Найбільше пам’яток цього стилю збереглося також у західно-українських містах, зокрема, у Львові. Після катастрофічної пожежі 1527 р. все місто відновлюється та перебудовується у новому стилі. Більшість житлових та культових споруд Львова одержують витончені ренесансні форми, характерні для європейської архітектури XVI ст. Найвідомішим ансамблем міста став комплекс споруд на площі Ринок. Найкрасивіші будинки площі – “Чорна кам’яниця” (1577 – 1588) та “будинок Корнякта” (1580) стали взірцем ренесансної архітектури в Україні європейського рівня. Ренесанс не залишився в історії України лише як чужий стиль. Розвиток національного відродження та рух українців Галичини за свої соціальні, релігійні та політичні права призводить до піднесення національного мистецтва та архітектури зокрема. На кошти національно свідомої еліти зводяться православні храми та споруди братств – центрів духовного відродження “русинів”. Ці будівлі одержують форми ренесансної архітектури, але у них чудовим

© К.Третяк, 2000

способом переплітаються і народні традиції у будівництві. Так з'являються пам'ятки стилю українського Ренесансу, серед яких Успенська церква Ставропигійського братства (1591 – 1629) з каплицею Трьох Святителів (1578 – 1591). У цих спорудах витонченість і декоративна пластика європейського Відродження поєдналася з українським планом трибанних церков з типовими завершеннями.

На противагу Західній Україні мурована архітектура Східної України з середини XIII до другої половини XVII ст. знаходилася у занепаді і майже не розвивалася. Це сталося внаслідок економічного та політичного занепаду цих земель[4].

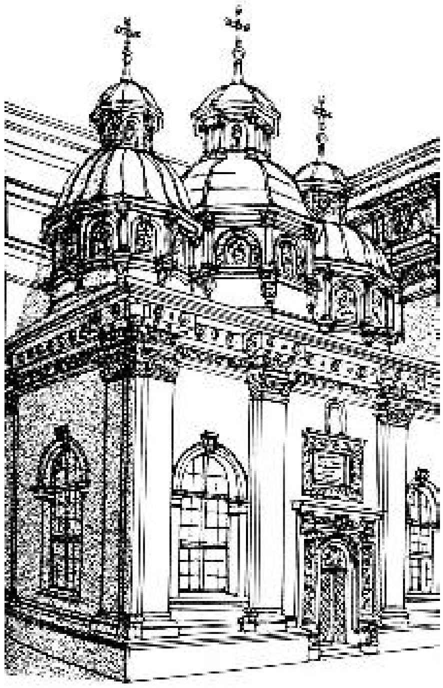

Каплиця Трьох Святителів у Львові

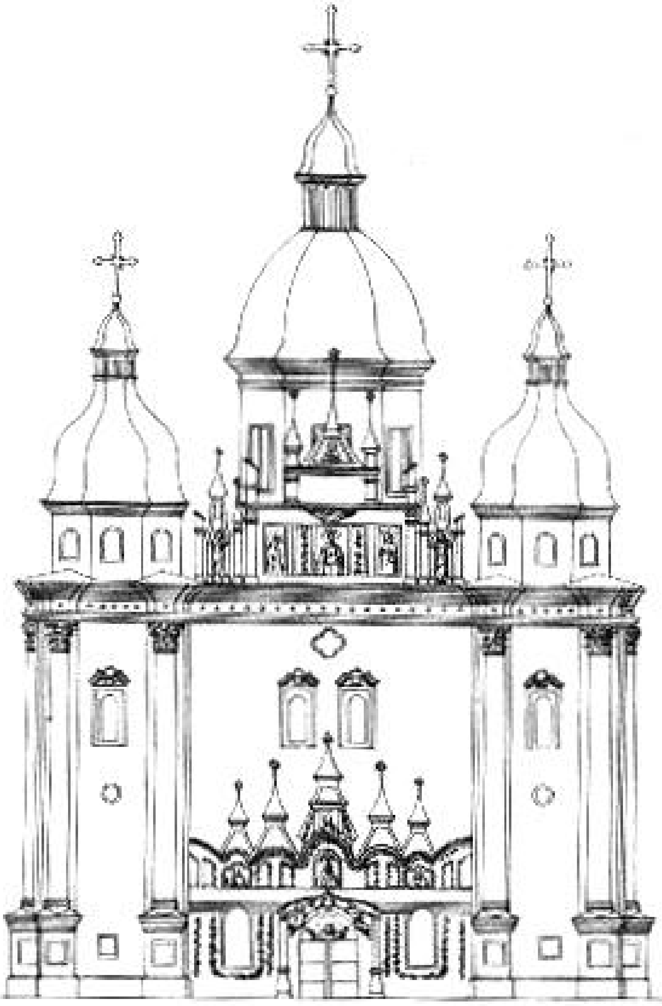

Микільський собор у Києві

З кінця XVII ст., коли в Центральній та Східній Україні почався процес національного відродження, відроджується й архітектура краю. Нова українська еліта – козацька старшина замовляла палаци, жертвувала кошти на величні кам'яні храми та монастирські комплекси. Саме ці споруди інтенсивно споруджуються у Києві, Чернігові, Полтаві, Глухові, Переяславі, Сумах, Путивлі, Харкові та інших містах і селах Лівобережної України (Гетьманщини та Слобожанщини). Європейський архітектурний напрям бароко, що панував у XVII – XVIII ст., розповсюдився на території України. Українські майстри перейняли головний принцип європейських барокових споруд – динамізм та декоративну пишність фасадів, переважання у планах і фасадах складних криволінійних форм, гру світлотіні та кольору, перенасиченість декору пишною пластикою тощо. У кінці XVII ст. українські майстри використовували при будівництві культових споруд європейський план церковних споруд типу базилік[5]. Такі храми одержували декоративне ліпне "вбрання" з використанням мотивів народного будівництва. Споруди тинькувалися і фарбувалися у білий (рідше у блакитний) колір, що було нехарактерним для європейського бароко. Подібні храми є унікальними пам'ятками синтезу європейської та української архітектур кінця XVII – початку XVIII ст. За цей час були створені такі величні та монументальні храми як Микільський та Богоявленський собори у Києві (1690 – 1696 та 1690 – 1693), Троїцький собор у Чернігові (1679 – 1695), Мгарський собор під Полтавою (1684 – 1692), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1689 – 1709). В той же час, під впливом народних традицій в архітектурі з'являються нові типи мурованих барокових споруд. Так, п'ятизрубний тип українських церков з одним чи п'ятьма куполами перетворився у цегляній архітектурі на відомий вид хрестоподібних або п'ятикамерних храмів. Такий тип будівель не зустрічається більше ні в якого іншого народу і став притаманним національній українській архітектурі. До наших днів збереглися такі чудові хрестоподібні храми Києва, як Всіхсвятська церква у Печерській лаврі (1696 – 1698), Георгіївська церква у Видубицькому монастирі (1696 – 1701), Благовіщенський (1716) та Миколаївський (1668) собори у Ніжині, Преображенський собор в Ізюмі, храми Густинського монастиря (XVII – XVIII), Катерининська церква у Чернігові (1715), Преображенська церква в Сорочинцях (1732) та багато інших споруд. Ці пам'ятки архітектури були зведені видатними українськими архітекторами І.Григоровичем-Барським, С.Ковніром, І.Старцевим, І.Зарудним та іншими.

У стилі бароко в Україні споруджували не тільки українські архітектори. Свої шедеври залишили тут й іноземні зодчі. Будуючи храми та палаци у суто європейських формах і стилі, вони, проте, надавали будівлям яскраво виражених ознак місцевого колориту. Підтвердженням тому може служити пам'ятка бароко-рококо[6] у Києві – Андріївська церква. Цей храм на схилі однойменної київської гори був зведений у 1747 – 1762 р. за проектом видатного російського архітектора італійського походження Бартоломео Растреллі. П'ятибанна, хрестоподібна споруда є своєрідним гімном бароковій архітектурі XVIII ст. Вражає пишний й досконало виконаний ліпний декор церкви. Внутрішнє вбрання храму, іконостас не поступається кращим зразкам західно-європейського мистецтва. Безперечно, рішення храму навіяне вишуканою палацовою та культовою архітектурою Парижу, Берліну, Риму та Санкт-Петербургу.

З кінця XVII ст. українська архітектура починає відчувати вплив російського будівництва. Фасади деяких споруд доповнюються елементами декору, який притаманний будівлям Москви, Суздаля та Ярославля. Так, бароковий Софійський собор у Києві збагатився цибулеподібними лиштвами. Такі ж деталі використовуються при будівництві Преображенської церкви у Сорочинцях, колегіуму в Чернігові (XVII ст.) та інших будівлях. Подібним чином вплив російської архітектури проявлявся найчастіше. Рідше споруджувалися окремі будівлі у формах російського зодчества (дзвіниця церкви Миколи Доброго у Києві (1716)). Ще рідше (в основному у Східній Україні) зводилися цілі культові комплекси у формах Московської архітектури (Спасо-Преображенський собор у Путивлі).

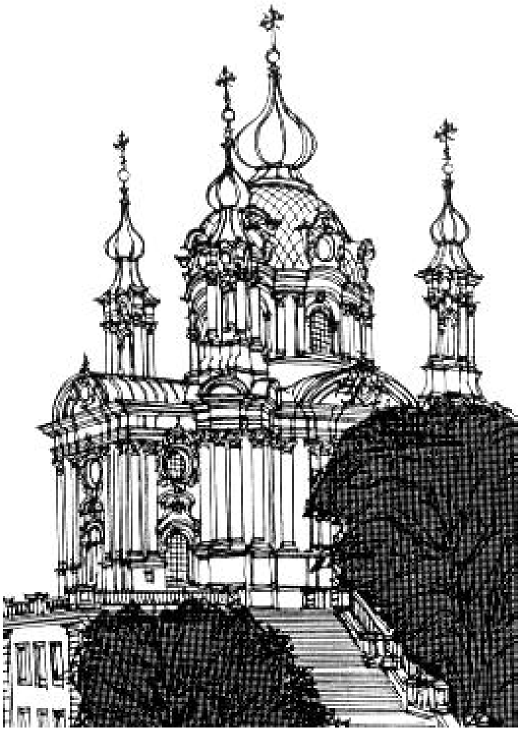

Андріївська церква у Києві

Розквіт української архітектури змінився періодом панування форм класицизму, які прийшли також з Європи. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. цей стиль домінував у забудові українських міст. На противагу європейському класицизмові, якому були притаманні монументальність, певна різноманітність, в Україні утвердився російський варіант цього стилю. Він відзначався шаблонністю, однотипністю, сухістю та невиразністю форм. Це пояснювалося всеохоплюючим втручанням влади в архітектуру, яке проявлялося у складанні так званих "зразкових" проектів для житлових, навчальних та церковних будівель. В таких умовах українські будівничі все одно створювали неповторні архітектурні перлини. Доказом тому можуть служити ансамблі площ Контрактової у Києві, Круглої у Полтаві, собори та дзвіниці Харкова, Одеси тощо.

Друга половина XIX – початок XX ст. привнесли до економічного, політичного та культурного розвитку України нові напрями і тенденції. У цей час, внаслідок проведення широкомасштабних ліберальних реформ, спостерігається значне піднесення промисловості, сільського господарства, розвиток міст та урбанізованої культури. Вперше за попередні століття українські міста забудовуються щільним та високоповерховим рядом житлових, комерційних та громадських споруд. Приватні землевласники, акціонерні товариства, підприємства, громадські організації та державні установи замовляють собі будинки на вулицях українських міст. Кожен будинок зводиться виходячи з матеріального стану замовника. Більш заможні власники будують високоповерхові розкішні споруди, менш заможні – скромніші. Найпоширенішим типом житлових споруд стають прибуткові будинки та особняки. Перші були декілька поверховими будівлями, власники яких продавали чи здавали квартири різного рівня комфортності мешканцям. Особняки будували найзаможніші верстви населення – аристократи, підприємці, високооплачувані службовці. Можливість вибору проекту за ціною доповнювалася й великим вибором стилістичного оформлення споруди.

Остання третина XIX – перші десятиріччя XX ст. відомі в історії архітектури як період розквіту еклектики[7] та історизму у будівництві. Панування єдиного класичного напряму в архітектурі припинилося. Кожен архітектор та замовник могли створювати споруду, дотримуючись різних стилів. Так з'являються напрями неоґотика, неоренесанс, необароко, неокласицизм тощо. Такі ж тенденції були притаманні і європейській архітектурі цього періоду. Найбільші українські міста – Київ, Одеса, Харків, Львів, Катеринослав (Дніпропетровськ) інтенсивно забудовуються високоповерховими (3 – 5 поверхів) спорудами у різних історичних стилях. Кожному місту була властива своя архітектурна школа, яка визначала новий зовнішній вигляд його вулиць. Західно-українським містам, які до 1918 р. входили до складу Австро-Угорської імперії, були характерні впливи австрійської, зокрема, віденської архітектури. Споруди Львова, наприклад, одержують монументальні еклектичні форми, притаманні столичній архітектурі. Яскравим прикладом тому є споруди Політехнічного інституту (1877 – 1881), Оперного театру (1897 – 1900), костелу францисканок (1876 – 1888), Преображенської церкви (1900 – 1906) в архітектурі яких відобразилися основні течії австрійської еклектики у вигляді поєднання мотивів неоренесансу, необароко та неокласицизму.

Популярні на Заході еклектичні риси розповсюджуються в кінці XIX ст. і на території Східної та Південної України. Тут вони одержують свої специфічні форми та художні особливості. Наприклад, у Києві стіни споруд переважно не тинькувалися, що позбавляло їх певної монументальності та цільності композиції. Прикладом такої архітектури є будівля Міського (Оперного) театру (1899 – 1901). У великому торгівельному портовому центрі – Одесі – західні впливи були більш сильними. Тут архітектори, серед яких було багато запрошених з-за кордону спеціалістів, створювали споруди, які мало відрізнялися від західно-європейських[8]. Найвідомішою пам’яткою одеської еклектики стала будівля Оперного театру (1883 – 1887), яка була зведена за зразком подібних споруд європейських столиць. Витончений та монументальний декор театру приніс йому світову славу.

Серед інших ретроспективних напрямів в архітектурі європейського походження велику популярність в Україні здобула неоґотика. Особливого поширення вона набула у Східній Україні, де історично ґотика майже ніколи не існувала і не розвивалась. У цьому стилі в кінці XIX – на початку XX ст. споруджуються культові споруди католицької та лютеранської церков. Лютеранська кірха в Одесі (1897), польський костел Св. Миколая в Києві (1899 – 1909), костел у Миколаєві (поч. XX ст.), костел у Харкові (1892) повторювали відомі форми європейських церковних споруд XIII – XV ст. У тому ж стилі київські, харківські, одеські та інші домовласники зводили собі прибуткові будинки та особняки.

Архітектура Східної України у кінці XIX – на початку XX ст. зазнавала великого впливу Російського зодчества. В цей час у Росії набув популярності так званий російський або псевдоросійський стиль[9]. При споруджені будинків у цьому стилі бралися за зразок пам’ятки Московської, Суздальської, Смоленської, Ярославльської архітектури XVI – XVII ст. Характерними рисами таких будівель були цибулеподібні куполи церков, прикраси – кокошники, наметові завершення тощо. Найчастіше псевдоросійський стиль використовувався у культовому будівництві. Більшість православних церков України зводилася у цих формах. Псевдоросійський стиль став офіційним церковним стилем у Російській імперії, тому його розповсюдження на неросійських землях повинно було сприяти асиміляції місцевого населення. Часто нові храми у такому стилі будувалися за шаблонними проектами, що негативно позначалося на їх естетичному вигляді. Серед таких споруд найбільший собор Києва – Миколаївський Покровського монастиря (1902), Озерянська церква у Харкові (1901), Іллінська в Одесі (1896) тощо. У псевдоросійському стилі будувались і житлові споруди, і громадські, і споруди державних установ тощо. Серед найбільших цивільних будівель, зведених у цьому стилі, можна назвати прибутковий будинок Сніжка у Києві (1901), споруди Дівочого училища у Лубнах (1907), Селянського банку у Полтаві (1909) тощо. Елементи псевдоросійського стилю з’являлися на фасадах та в екстер’єрах українських барокових храмів під час їх реконструкцій у кінці XIX – на початку XX ст. (Преображенський собор в Ізюмі, трапезна Києво-Печерської лаври – 90-і рр. XIX ст.). Псевдоросійських форм надають колишнім католицьким костелам на Західній Україні (яка входила до складу Російської імперії) під час їх пристосування під православні церкви. Так барокові храми Вінниці, Луцька, Проскурова, Рівного, Корця, Житомира втрачають свої куполи і одержують цибуленоподібні глави, які ніяк не пасують до їхнього стилю. Часто костели повністю перебудовували, надаючи їм абсолютно нового вигляду[10].

Так само, як псевдоросійський стиль став офіційним у будівництві православних храмів України, так званий мавританський стиль був розповсюджений у будівництві іудейських синагог. Архітектурні форми північно-африканської та близькосхідної архітектури проникають в Україну як зі Сходу так і з Заходу[11] теж у кінці XIX ст. Одразу цей стиль завоював популярність серед єврейського населення України. У мавританських формах зводять синагогу в Києві (1897). Близькі за релігією до іудеїв караїми також будували свої храми у цьому стилі. Найвитонченішим прикладом застосування мавританського стилю в українській архітектурі можна вважати караїмську кенасу у Києві (1901). У таких формах зводилися житлові споруди (особняк Зайцева у Києві – 70-і р XIX ст., житловий будинок на Бесарабці – поч. XX ст.); комерційні (одеська біржа – 1894 – 1899); споруди державних установ (Управління міських залізниць у Києві – поч. XX ст.) тощо. Як бачимо, чимало західних та східних архітектурних течій з’являлися в Україні. Всі вони помітно вплинули на наше мистецтво та культуру.

Говорячи про нові європейські віяння в будівництві та їх вплив на українську архітектуру, особливої уваги заслуговує один стиль. Наприкінці ХІХ ст. в Європі з'явився архітектурний напрям, який у різних країнах мав різні назви – сецесіон, югенд-штиль, ар-нуво. В Україні цей стиль залишився в історії як модерн[12], який став проривом в еклектичній та історичній архітектурі і започаткував нову еру в архітектурі. У Європі існувало декілька центрів модерністських напрямів, були створені декілька шкіл, які відрізнялися одна від одної за формами та суттю. В Україну проникли всі без винятку різновиди модерну. Найпоширенішою виявилася віденська школа. Віденський модерн мав особливі форми, які суттєво відрізняли його від інших напрямів цього стилю. Йому було притаманне пишне декорування споруд, використання у декорі ліплення у вигляді рослинності (листя каштанів, екзотична рослинність) та зооморфні мотиви (змії, птахи). Такі форми швидко розповсюдилися в архітектурі Львова. Яскравим прикладом віденського модерну у Львові є споруда філармонії (1907). Віденський модерн став найпопулярнішим напрямом в архітектурі Східної України початку ХХ ст. Його пишні форми одержали такі споруди як цирк Крутікова у Києві (1903), готель "Великий Московський" в Одесі (1903), "будинок Родзянка" у Києві (1912), особняк Аршавського у Києві (1907) та багато інших будівель. Поволі форми віденського модерну дещо "асимілюються" під впливом економічних та культурних чинників українських міст. Залишається сутність та загальна форма стилю, а деталі декору, будівельна технологія та манера оздоблення набувають суто місцевих ознак. Так, з'являються модернові споруди з нетинькованими фасадами та типовими київськими цегляними орнаментами.

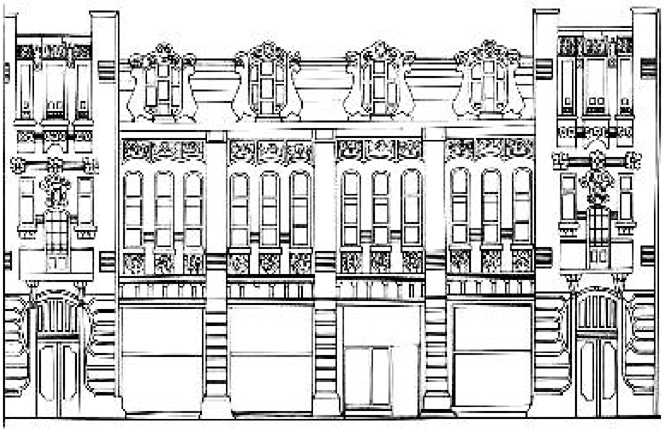

Споруда у стилі модерн. Харків. 1910 р.

Відчутну долю у забудові міст України мав так званий північний модерн, який зародився і розвивався у Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії, Північній Німеччині. Для цього стилю були характерні монументальні форми, стриманість та символізм декору. На початку ХХ ст. у таких формах у Києві було зведено будинок по вул. Рейтарській, 20 (1912 р.), перший каркасний шестиповерховий будинок у місті по вул. Великій Васильківській, 14 (1914 р.), дім на розі вул. Маріїно-Благовіщенської, 61/17 та Тарасівської, будинок на розі вул. Львівської, 40/1 (Артема) та Діонісіївського провулку (тепер Бехтєрівський провулок) (1913 р.).

Висопоповерхові житлові будинки у стилі північного модерну сформували вигляд однієї з центральних вулиць Львова – Валової (1912). Безперечно, подібні споруди збагатили українську міську архітектуру високоякісними пам'ятками європейського ґатунку.

Відчутний слід в забудові міст України залишили пам'ятки французького модерну. Їм була притаманна досить об'ємна пластика, великі форми. Серед споруд цього напряму можна назвати "будинок Мороза" у Києві (1911), готель "Палас" (1910 – 1911) у Києві.

Отже, впродовж всього свого існування українська архітектура постійно збагачувалася за рахунок європейської та азіатської культур. Як бачимо, внесок світової архітектури був вирішальним у формуванні національного архітектурного мистецтва України на всіх етапах її історії. Внаслідок такого строкатого розмаїття стилів та напрямів, які вливались в архітектуру України, утворилася неповторна і своєрідна мистецька спадщина нашого краю. Можемо зробити висновок, що пам'ятки архітектури, які були створені на нашій землі, сміливо можуть бути віднесені до світової культурної скарбниці.

---

[1] Умовна назва стилю, який склався у період раннього середньовіччя (Х – ХІІ ст) у архітектурі Центральної та Західної Європи. Характеризується масивними грубими формами споруд з вузькими вікнами, масивними вежами і перспективними порталами.

[2] Львов – Л.,1975. – С. 25.

[3] Архітектурний стиль, що виник в Італії і розповсюдився по Європі у XIV – XVI ст. Характеризується зверненням до античної мистецької спадщини. Ренесансні споруди являють собою відмінний від готичних каркасно-стрільчастих будівель тип споруд, у яких наголос робиться на несучих стінах із склепінчастими покриттями.

[4] Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М.,1967. – С.11.

[5] Базиліка – прямокутна, витягнута в плані споруда, розділена в поздовжньому напрямку рядами колон чи пілонів на нави. Середня нава звичайно закінчувалася апсидою, ширша за бічні і височіла над ними. Головний (західний) фасад базиліки також вертикально візуально членувався на три частини. Цей поділ, як правило підсилювали вежі на крайніх навах.

[6] Рококо – стильовий напрям у європейському мистецтві середини XVIII ст., пов'язаний з придворно-аристократичною культурою пізнього абсолютизму. В архітектурі знайшов відображення переважно в опорядженні

та декорі інтер'єрів – використання багаточисленних дзеркал та живописних панно, зігнутих ліній, що нагадують окреслення черепашок, складне плетіння різблених та ліпних орнаментів, завитків, розірваних картушів тощо.

[7] Еклектика – поєднання в одному творі різнорідних елементів. Умовна назва європейської архітектури XIX – поч. XX ст.

[8] Ясиевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков. – К., 1988. – С. 111.

[9] История русской архитектуры. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 517.

[10] Дорогами Южной Ровенщины. – М., 1989. – С. 26.

[11] Велика кількість мусульманських архітектурних пам'яток міститься на території Іспанії, яка з VIII по XI ст. знаходилася під пануванням арабських завойовників.

[12] Одна з умовних назв світового мистецтва кін. XIX – поч. XX ст. Спорудам у стилі модерн характерний декор з природними мотивами, асиметрія планів, експресивність композиції, використання параболи та інших криволінійних обрисів у віконних та дверних прорізах. Декору у стилі модерн притаманний декоративний символізм орнаментики та скульптури.

Наталія РУБЛЬОВА
Київ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У ВЗАЄМИНАХ СВІТСЬКОЇ ВЛАДИ І РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

(ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)

У Російській імперії РКЦ сприймалася насамперед як релігія поляків. Навіть через 100 років після поділу польських земель РКЦ вважалася чужою, привнесеною ззовні релігією правлячої еліти поваленої, але нескореної і бунтівливої Польщі. Відтак правові стосунки держави з РКЦ до 1917 р. регулював *"Статут духовних справ іноземних віросповідань"*, кожним артикулом якого підкреслювалася другорядність цієї конфесії, її залежність від самодержавного волевиявлення та підпорядкованість світському адміністративному апаратові[1].

Антагонізм польських та російських інтересів виразився також у засадничо відмінних підходах до етнічної ідентифікації католиків, які мешкали на терені України.

Польська сторона трактувала приналежність особи до пастви РКЦ майже як стовідсоткову гарантію її ***польськості***. Такий підхід яскраво ілюструвала, зокрема, польська оцінка чисельності поляків на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст., згідно з якою усі католики на цих землях (305 тис.) автоматично зараховувалися до польського населення[2]. З цього ж погляду, католики Правобережної України (668 тис.) – *цілковито усі були поляками*[3].

Російська ж сторона, зацікавлена в деполонізації українських земель, релігійний чинник відсувала на другий план, кладучи в основу мовний критерій. Відтак, згідно даних імперської статистики за 1912 р., у Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві із 762 тис. католиків поляки становили лише половину і майже стільки ж (49,5 %) – українці, або, як їх іменувало російське чиновництво, – малороси[4].

Така нарочита "українізація" католиків не могла бути застосована, при всьому навіть бажанні російських властей, щодо римо-католицького духовенства – чи не найбільш національно свідомої та активної категорії польської спільноти. Через це національний склад ксьондзів дивовижно відрізнявся від аналогічних показників їхньої пастви: із 309 римо-католицьких священиків вказаних губерній 283 (91,5 %) відносили себе до поляків і лише 7 (2,2 %) – до українців[5].

Державний апарат імперії Романових сприймав РКЦ як конкурента офіційного православ'я, оплот борців за відродження Польщі та засіб полонізації підданих російської корони. Цим пояснюється те, що в полі зору чиновників різних щаблів перебували найрізноманітніші аспекти діяльності РКЦ, аж до подробиць приватного життя ксьондзів. Напередодні Першої світової війни російські спецслужби попереджали столицю про те, що поляки-католики вважають себе не вірнопідданими царя, а полоненими ним, а тому й ворогами всього російського[6]. Із усіх верств польського населення охоронці російської

© Н.Рубльова, 2000

державності найпильніше стежили за духовенством, нарікаючи водночас на замкнутість католицької спільноти, що перешкоджала добуванню необхідної інформації.

Часто у боротьбі із патріотично налаштованими ксьондзами доводилося відступати не тільки жандармам, але й чиновникам найвищих рангів – губернаторам і навіть керівництву МВД, хоча ніхто з них не сумнівався, що провідна роль у польському русі в імперії належить саме католицькому духовенству. За висловом тодішнього Волинського губернатора, католицькому кліру вдавалося *"бути непомітними і керувати водночас політикою"*[7].

У переважній більшості духовенство РКЦ на Правобережній Україні складалося із вихідців із дрібної і середньої шляхти, яким ще в родинному колі прищеплювалися патріотичні почуття, любов до історичної Польщі й ненависть до російського царату. Остаточне шліфування громадянської позиції майбутніх ксьондзів відбувалося у стінах єдиної на всю Україну католицької духовної семінарії, що знаходилася у м.Житомирі, де, як згадували її вихованці, культивувалися *"національні почуття, внаслідок чого кожний випускник вважав себе польським патріотом"*[8].

Виробленій за студентські роки, опозиційній щодо імперської адміністрації, лінії поведінки ксьондзи не зраджували й під час своєї пастирської діяльності, хоча одночасно з посвяченням у сан змушені були присягати на вірність цареві.

Польські ідеали повсюдно пропагувалися ними з костьольних амвонів, а також через діяльність релігійних братств і товариств віруючих, що організовувалися фактично при кожній римо-католицькій парафії на терені Правобережної України. Молодіжні гуртки при костьолах мали на меті не лише поширення й зміцнення віри, але й були водночас дієвим засобом проти впливу російської школи. Священики, керуючи такими гуртками і товариствами, мали можливість впливати через них на всю польську спільноту, самі залишаючись недосяжними для поліцейсько-каральних органів.

Незважаючи на офіційну заборону, практично при кожному костьолі діяли таємні польські школи і просвітницькі товариства. Вчителі для цих шкіл теж готувалися у таємних католицьких монастирях.

Римо-католицьке духовенство чинило опір укладанню змішаних шлюбів католиків і православних, вважаючи це способом денаціоналізації поляків і маючи в цьому рацію, оскільки, згідно імперського законодавства, нащадки від змішаного подружжя в обов'язковому порядку охрещувалися за православним обрядом. Захист польських ідеалів здійснювався ксьондзами надзвичайно ревно і безкомпромісно. Траплялося, що душпастирі бойкотували тих парафіян, які підтримували добросусідські стосунки із своїми православними земляками[9].

На відміну від XIX ст., коли кожний сплеск національно-визвольних змагань поляків (повстання 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр.) завершувався не лише збройним придушенням повстанців, але й серією репресивних заходів царату проти РКЦ – закриттям монастирів і костьолів, депортацією багатьох священнослужителів і навіть єпископів вглиб імперії, скасуванням окремих церковно-адміністративних одиниць (єпархій, деканатів, парафій), згортанням системи підготовки кадрів для РКЦ, – на початку XX ст. взаємини світської влади і РКЦ аж до 1917 р. не затьмарювалися подібними катаклізмами.

Державна влада не ставила собі за мету цілковито викорінити РКЦ з російського грунту, зважаючи на міць і вплив цієї релігійної організації, її поважний міжнародний статус, і не піддаючи сумніву її засадничу корисність для суспільства. Дім Романових, вдаючи із себе покровителя католиків, намагався перетворити РКЦ, за прикладом православ'я, у частину державного апарату, слухняне знаряддя власної політики. Хоча у взаєминах держави і РКЦ постійно залишався конфліктогенний фермент – приналежність до цієї конфесії поляків, які не полишали сподівань на відродження Польщі, католицизм на теренах Російської імперії, в тому числі в її українських землях, міг існувати.

Після 1917 р. бурхливі революційні події і війни, зміна суспільного ладу і підпорядкування України московському більшовицькому центрові неминуче вплинули на становище РКЦ. Політичний клімат радянської України із самого початку не сприяв розвою цієї конфесії.

Окрім того, що правляча партія більшовиків розпочала будівництво засадничо атеїстичної держави, в якій взагалі не передбачалося місця для будь-якої релігії та церкви, згубний вплив на подальшу долю РКЦ в Україні справила польсько-радянська війна 1920 р. Послідовники католицизму не могли сподіватися хоча б на найменше послаблення тиску з боку влади. Це стосувалося як окремих представників віруючих та кліру, так і релігійних об'єднань, незалежно від національності їхніх членів. Для католиків-поляків теж не робилося винятку, оскільки вони як громадяни УСРР повинні були облаштовувати своє церковне життя виключно у межах радянського законодавства[10].

Сфера впливу духовенства на віруючих за роки радянської влади значно звузилася, особливо за рахунок відокремлення школи від церкви. Ксьондзи, втративши можливість провадити патріотичне виховання через мережу польських шкіл, продовжували впливати на свідомість віруючих з амвонів, через релігійні гуртки та під час особистого спілкування з парафіянами. При цьому неодмінно нагадувалося, що віруючі є не тільки католиками, але й поляками.

Однак самі ксьондзи визнавали, що в багатьох селах їхніх парафій католицька людність почувається і називає себе не поляками, а *"українцями римської віри"*, а відтак проводити серед них роботу в польсько-патріотичному дусі надзвичайно важко.

Проблема "українців-католиків" не залишалася поза увагою влади. У 1925 р. було створено спеціальну комісію НКВС УСРР, до якої увійшли також представники інших зацікавлених відомств – Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК та трьох окрвиконкомів Поділля, де мешкала ця своєрідна категорія населення, – Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Проскурівського. Перед комісією Політбюро ЦК КП(б)У поставило наступне завдання: *"Встановлення ступеня запровадження в життя принципової лінії з питання про українців-католиків на прикладі конкретних заходів, а також способів ліквідації непорозумінь на цьому грунті"*[11].

Згадані "непорозуміння", як вважав партійний центр, полягали у відсутності єдиного підходу до цієї проблеми з боку місцевих органів влади. Місцева більшовицька адміністрація і в середині 20-х років продовжувала виконувати антипольські настанови свого керівництва періоду війни 1920 р., ще не засвоївши тонкощів нової "принципової лінії партії" щодо нацменшин, поєднаної з політикою "українізації" українців. Поєднання гасел толерування польської національної меншини із закликами до боротьби з полонізацією українського населення збивало з пантелику місцеве керівництво, яке звикло до прямолінійності й не було готове до кон'юнктурного балансування на протилежних гранях національної політики.

Якщо раніше більшовицьке керівництво загалом погоджувалося із ототожненням понять "католик" і "поляк", то інструкція ЦКНМ, розіслана в серпні 1924 р., свідчила вже про корінну зміну поглядів на цю проблему: *"Здійснюючи політику спольщення своїх парафіян, костьол в корисливих цілях досяг зміцнення уявлення про рівнозначність понять "католик" і "поляк"; із змішуванням цих понять губкомісіям (*національних меншин – *Н.Р.) доведеться через це неодноразово зустрічатися"*[12]. Цим самим було заявлено як про заперечення віросповідного критерію при визначенні національної приналежності громадян, так і про посилення жорсткості позиції владних структур щодо РКЦ. На католицьке духовенство покладалася вина не лише за полонізацію українців, але й гальмування процесів радянізації польської нацменшини.

Відтак на грунті розмитості національної ідентичності значної частини римо-католиків Поділля гостро поставала проблема *"українців-католиків"* і два протилежні ракурси її оцінки. Тамтешнє католицьке духовенство беззастережно вважало всіх своїх парафіян поляками, дотримуючись вже згадуваного засадничого принципу – *"поляк – це католик, а католик – це поляк"* – і не беручи до уваги асиміляційний вплив на польську спільноту українського оточення і відповідно – історичну (подовж віків) полонізацію тамтешньої української людності.

Більшовицьким же проводом УСРР такий погляд, насамперед внаслідок причин політичного характеру, категорично не сприймався і релігійний критерій принципово не визнавався основою національної диференціації населення. Повністю успадкувавши в цьому відношенні позицію російського самодержавства, радянські владні структури стосовно поляків та українців-католиків воліли визнавати пріоритет мовної ознаки, свідомо ігноруючи, не визнаючи або ж недооцінюючи інші риси національної ідентичності (традиції, міфи, історичну пам'ять, спільність культури тощо). Існував прямий зв'язок політики держави щодо РКЦ із особливостями національного складу католиків, значну частину яких становили поляки. Офіційний курс "українізації" корінного і "коренізації чужоземного населення", проголошений більшовиками у 1923 році, впродовж 20-х років служив для РКЦ своєрідним оберегом від репресій. Однак зміни внутрішньої політики, що відбулися на зламі 20 – 30-х років, перетворили національну ознаку в обставину, що ускладнила життя її носіїв і послужила каталізатором антикатолицьких заходів.

---

[1] Див.: Свод законов Российской империи. – Т. XI, ч. I. – Изд. 1896 г. Продолжение 1906 г.

[2] Walewski W. Wspomnienia o Podolu // Pamietnik Kijowski. – Londyn, 1966. – T. III. – S. 16 – 17.

[3] Bardach J. Polacy na Prawobrzeznej Ukrainie w XIX w. w swietle badan Daniela Beauvois // Przeglad Wschodny (Warszawa). – T. III. – Zeszyt 2 (10). – 1994. – S. 330.

[4] ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 862, спр. 90, арк. 33 – 37 зв.

[5] Там само.

[6] Там само, спр. 244, арк. 2 – 3.

[7] Там само, арк. 18.

[8] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 52795, арк. 33.

[9] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1600, оп. 1, спр. 390, арк. 42.

[10] ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817, арк. 185 – 185 зв.

[11] Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 99, арк. 90.

[12] Там само, арк. 10.

Зоя ОЛІЙНИК
Київ

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ ЯК ЗОВНІШНІЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РКП(б) ЩОДО УКРАЇНИ

Внутрішня ситуація в радянській Росії (грудень1917 р. – лютий 1918 р.) показує, як багато важило українське питання на Брест-Литовських переговорах, які значно вплинули на політику партії щодо України. Аналізуючи ситуацію в Росії, Ленін підкреслював, що російська армія в той час була не здатна зупинити наступ Німеччини і те що, “селянська більшість нашої партії в даний момент говоритеме, без всякого сумніву, на користь миру без анексій, а не негайної революційної війни”[1].

Поява в Брест-Литовську делегації Центральної Ради послабила позиції радянської делегації. Цілком можливо, що сепаратний мир з Україною врятував центральні держави, на той момент, від внутрішньої революції. З іншого боку, слід підкреслити, що український хліб мав великий інтерес і був спасінням не тільки для центральних держав, але і для російських більшовиків.

У день початку Брест-Литовських переговорів, 22 грудня 1917 р., Центральна Рада звернулася до Центральних держав з нотою і вмотивованою пропозицією прийняти її делегацію як єдино правомочну відстоювати інтереси українського народу й вести саме з нею мирні переговори. 26 грудня Центральні держави відповіли позитивно: “Вони готові привітати участь представників УНР у мирних переговорах у Брест-Литовськім”. У перших числах січня 1918 р. українські посланці прибули до Брест-Литовська й почали активну підготовку до участі у мирній конференції. І з 27-го грудня тимчасово перервані переговори відновилися вже за участю України.

Російська делегація в особі Троцького, єдина серед усіх інших, одразу ж заявила про беззастережне визнання права української делегації на участь у мирних переговорах, не виявляючи ніякого інтересу до українських справ. Метрополії завжди добре відомо все про свою колонію, про її сильні і слабкі сторони. Решта ж делегацій ставила безліч запитань, цікавилась, що і в Україні, що вона може дати для них. На засіданні конференції, 29 грудня голова австро-угорської делегації граф Чернін заявив: “Ми визнаємо українську делегацію самостійною делегацією й правомочним представником Української Народної Республіки. Формальне визнання чотирма державами Української Народної Республіки самостійною державою буде висловлено в мирному договорі”[2].

Після цього слово надали Троцькому. Він наголосив, що Росія та Україна є братніми республіками, а делегація УНР самостійною. Враховуючи, що в Україні влада обрана вільним волевиявленням народних мас, там нема окупаційних військ, “всюди порядкують вільно обрані ради робітничих, солдатських депутатів і що при виборах до всіх органів самоуправління проводиться принцип загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування, то не може бути жодних сумнівів у тому, що процес самовизначення України довершується в тих географічних межах, в тих державних формах, які відповідають справжній волі українського народу”[3].

Увага російської делегації була прикута до реакції Німеччини на запропоновані 22 грудня 1917 р. радянським урядом принципи ведення мирних переговорів. Пропонувалося підписати демократичний справедливий мир без анексій, без загарбання чужих територій, без насильницького приєднання чужих народів і територій, без контрибуції. Ретельне вивчення таких умов дало змогу делегаціям Центральних держав покласти їх в основу переговорів, якщо всі без винятку держави, причетні до війни, серед них і Антанта, зобов’яжуться без жодних відхилень їх виконувати[4].

Українське питання швидко “розтануло” від нагрівання глобальними суперечностями між російською та німецькою делегаціями. Російська сторона вважала, що Німеччина ставила очевидну імперіалістичну та анексіоністську мету, прагнула ізолювати російську делегацію. Особливої гостроти набуло питання про “окуповані території” та про шляхи їхнього самоуправління (йшлося про прибалтійські республіки, Україну, Білорусію). Кюльман наводив приклад Польщі, котра завдяки присутності німецьких військ відроджується як держава. Подібне може бути й з іншими територіями, говорив він[5].

Л.Троцький свої заперечення обгрунтовував так: якщо це не окупація Східної Європи, а визволення Німеччиною, то чому представники нових державних утворень чи тих, котрі мають утворюватися, не присутні в Бресті і з ними не підписують рівноправні мирні договори. Голова російської делегації наголошував, що новоутворені країни і не є суб’єктами, а лише об’єктами у взаєминах Центральних країн з Росією. Перші діють щодо них мирно, але анексіоністськими методами, тоді як Росія домагається справжнього самовизначення усіх без винятку народів Східної Європи.

© З.Олійник, 2000

Заява російського представника і практичні справи РНК в Росії, зокрема в Україні, не відповідали дійсності. Тому голова німецької делегації Гофман дав слушну відповідь: у центрі уваги Росії, УНР та інших учасників переговорів стоїть бажання якнайшвидше досягти встановлення тривалого миру. Але ж російська пропаганда закликає до революції та громадянської війни на своїй території й по всій Європі. То як це відповідає принципам перемир'я? Причому до цього вдається не тільки російська преса, а й вище політичне керівництво – В.Ленін, М.Криленко, Л.Троцький та ін. Як, зокрема, розуміти політику Раднаркому Росії щодо України? Спроби Троцького кваліфікувати ці звинувачення як втручання у внутрішні справи Росії, котра веде інтернаціональну політику, виглядали непереконливо[6].

Вразливі сторони в політиці Росії вміло використовувалися членами делегацій Центральних країн. Гофман і Чернін доречно запитували: якщо народи так сильно хочуть нового об'єднання навколо Росії (за тезою Троцького), то чого вони утворили свої республіки, а саме – колишня єдина російська монархія розвалилася, на її місці утворилися нові країни, й більшовицький уряд тепер змушений діяти проти них насильницькими методами, збройно приєднувати їх до Росії. Отже, позиція і Австро-Угорщини, і Росії була слушною тільки доти, доки це стосувалося іншої сторони, а ніяк не їхнього внутрішнього становища.

Усі заяви представників Росії, Австро-Угорщини, Німеччини на Брест-Литовській конференції про право кожного народу на самовизначення, особливо українського, визнавалися справедливими доти, доки йшлося лише про ті українські землі, які перебували у складі протилежної сторони, але виявлялися дуже слабкими, коли ці принципи стосувалися українського етносу, котрий територіально належав до них.

Ми не погоджуємося з позицією більшовицькоі Росії, вказувала австро-угорська делегація, що кожна нація має право на самовизначення. Розпад Росії, й утворення України, Фінляндії, Польщі – це національне самовизначення, ми його визнаємо. Але при цьому треба з'ясувати, які території входять до них, а які належать історичним країнам. Перевага віддавалась традиціям і державницьким інтересам пануючих націй, а не долі народів, етнічний склад населення до уваги не брався[7].

На прохання Троцького 18 січня переговори у Бресті перервалися на 10 днів у зв'язку з його терміновим від'їздом, причину якого він пояснював загальними фразами. Насправді російська делегація припинила переговори після того, як Петроград дійшов висновку, що ситуація для нього складалася невигідно: якщо Росія втратить свій вплив в Східній Європі, то мовляв, усі новоутворені держави перейдуть під вплив Німеччини. Почалися активні дії Червоної армії з тим, щоб не допустити такого розвитку подій. І першою на цьому кривавому шляху стала Україна.

Троцький повернувся до Бреста 28 січня 1918 р. Здавалося, що Росія змінила ситуацію на власну користь: українські землі повним ходом окуповувалися її військами. В обозі Троцького було привезено трьох делегатів радянської України – колишніх керівникив ВУЦВК – В.Шахрая, Ю.Медведіва, В.Затонського. Троцький розповів про нове становище в Україні, де "революційні трудящі маси – пролетаріат, селянство й солдати", які раніше скинули в Росії уряд Керенського, так тепер зробили й в Україні з Центральною Радою. Криза там, за його словами настільки глибока, що від Центральної Ради "відсахнулися трудящі маси й пішли за радами". Отже, мовляв, Центральна Рада не є єдиним виразником УНР і не може представляти її в питанні права націй на самовизначення, підписувати мирні угоди, бо не репрезентує всього українського народу.

Досвідчені дипломати Центральних країн легко, без великих зусиль, з'ясували, хто був носієм істини, а хто – ні, й чітко прямували курсом визнання тих, хто відстоював незалежну Українську державу. Але Троцький продовжував опиратися, домагався, щоб надали слово харківським делегатам. Ю.Медведів зачитав декларацію "Робітничо-селянського уряду України" про те, що він є законним і єдиним представником влади трудящих мас України, більшовики якої беззастережно єднаються з радянською владою Росії, Раднаркомом на чолі з Леніним[8]. Це остаточно визначило хід дискусії: якщо ви цілком єдині з РНК Росії, то як же вас визнати незалежними? Нехай вас визнає той, з ким ви єдині. Українська радянська делегація сходила з горизонту. Характерно, що представник радянської України Ю.Медведів у ході переговорів швидко прозрівав. Якщо його перші кроки позначені явно більшовицькою поведінкою, вимогами передати йому права української делегації на переговорах, то з часом він занервував і в розмовах із Левицьким висловився проти постійних спроб РНК Росії роз'єднувати українські сили. Росії, міркував він нічого втручатися у внутрішні справи нашої республіки, українські дипломатичні представники самі, без більшовиків, краще розберуться між собою. Його дуже "хвилювало наростання братовбивчої війни на Україні й те, що красногвардійці руйнують села й роблять збитки українському селянству"[9].

Наприкінці січня 1918 р. уряд Німеччини вирішив українське питання в принципі позитивно: підписати мир з Україною якомога швидше. В ніч з 8 на 9 лютого мирний договір України і Центральних держав було підписано. Наступного дня, дізнавшись про те, Троцький повівся рішуче. Він кваліфікував цей факт як виклик, безсоромний ультиматум Росії й використав це як привід до того, щоб розірвати стосунки з Центральними країнами.

Російське керівництво не погодилося на втрату України, Прибалтики та Білорусії і повідомило про те Троцького. Троцький 18 лютого заявив, що Петроград змусив російську делегацію відмовитися від запропонованих умов миру, перервати переговори і виїхати до Петрограда. Росія починала збройну підготовку до повернення територій колишньої царської монархії.

Українська делегація направила запделегідь складене і погоджене з делегаціями Центральних держав прохання про військову допомогу і 16 лютого направили до Кайзера Німеччини Вільгельма “Відозву до німецького народу у справі допомоги”. Розглянувши її, уряд Німеччини погодився надати Україні військовий та політичний захист від більшовицької окупації, що завершилася. Військову конвенцію УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною було укладено 18 лютого (3 березня) 1918 р., тобто через 9 днів після підписання Брестського мирного договору, є вона правовою основою вступу й перебування німецько-австрійської півмільйонної армії в Україні[10].

Брест-Литовський мирний договір від 9 лютого 1918 р. між Центральними державами та Україною був великим дипломатичним досягненням Центральної Ради на міжнародній арені. Згідно з ним УНР визнавалася суверенною, незалежною державою. Росія зобов’язувалася припинити збройну агресію проти України й підписати з нею мирний договір. В преамбулі договору зазначалося, що учасниці переговорів “хотять сим вчинить перший крок до тривалого і є для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на політичному, правному, господарському і умовному рівнях”[11]. Мирний договір між Росією та Центральними державами був, як ніколи в історії українсько-російських відносин, на користь УНР. “Росія зобов’язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою й визнати мировий договір між цією державою та чотирма союзними державами. Українську територію негайно очистити від російського війська і російської червоної гвардії. Росія припиняє всяку агітацію чи пропаганду проти уряду та масових установ Українськоі Народної Республіки”[12].

Тримісячна напружена робота у Бресті завершилася успішно. Завдяки Брестському мирові ярма Росії позбавлялися шість народів (українці, естонці, латиші, литовці, фіни, білоруси) на території 780 тис. кв. км з населенням 56 млн. чол. Й хоча в економічному відношенні всі вони, як і Росія, перетворювалися на переважно постачальника сировини до Центральних країн, все ж ці нації набували вищої організації свого політичного життя, розпочиналися процеси державного будівництва й формування національних кадрів управління державою та народним господарством.

---

[1] Ленін В.І – Повне зібрання творів. – Т. 50. – С. 295.
[2] ЦДАВОУ. – Ф. – 1063. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 6.
[3] Там само. – Арк. 7.
[4] Чубарьян А.О. Брестський мир.1918. – М., 1964. – С. 102.
[5] М.Держалюк. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 22 роках. – К., 1998. – С. 35.
[6] Там само. – С. 36.
[7] Hadtortenelmi Intezet Leveltara (HIL) KUK AOK – 1918. № 835. – 291 – 292. old.
[8] Блинов С.И. Внешняя политика Советской Росии. – М., 1973. – С. 131.
[9] Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 127 – 128.
[10] Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті – міжнародне визнання незалежної Української Народної Республіки. // Розбудова держави. – 1993. – № 7. – С. 34.
[11] Там само. – С. 36.
[12] Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 323.

Олег БОЖКО
Київ

УКРАЇНЦІ НА ФРОНТАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 – 1921 рр.

Встановлення національного складу збройних сил різних політичних режимів, які поширювали свій вплив на територію України 1917 – 21 рр., має принципове значення. Кваліфікація збройного протиборства тих років дуже давно відзначається різнобоєм. Його визначають як громадянську війну між різними суспільними класами, як російсько-більшовицьку окупацію України, як дві громадянські війни (перша – між різними групами українців, друга – між білими і червоними) тощо. Ще більше спроб охарактеризувати період 1917 – 21 рр. без вживання слова "війна"[1]. Характеризуючи збройне протиборство 1917 –1921 рр. як міждержавну війну, що виливалася в окупацію ("українсько-більшовицька війна", "більшовицька окупація України" тощо), автори керуються формальними критеріями: одностороннє проголошення державної незалежності однією з воюючих сторін визнається достатнім для невизнання війни громадянською. При цьому не зрозуміло, чому ж невизнання цієї незалежності протилежною стороною не є достатнім для визнання війни громадянською. Характерно, що проголошення незалежності в ті буремні часи жоден політичний режим не оформив належними формальними заходами: не закріпив двосторонніми договорами державні кордони, не прийняв і не видав повнокровний корпус нормативних і підзаконних актів про громадянство, не забезпечив оформлення відповідних особистих документів, які б засвідчували громадянство. Нагадаємо: в нормальних умовах мирного часу держава Україна з грудня 1991 р. на початок 2000 р. лише завершує обмін паспортів і не здійснила навіть делімітації державного кордону з Росією (процедури, яка служить основою для остаточного визначення кордону).

При запереченні громадянського характеру воєнних конфліктів 1917 – 21 рр. "забувається", що на численних фронтах протистояли земляки, уродженці одних і тих же сіл і міст, котрі билися насамперед за своє право повернутися господарями до рідних домівок, а не вселитися в "окуповані".

Наголошення на неукраїнському національному складі червоних та білих армій є дуже слабким аргументом при визначенні характеру боротьби 1917 – 21 рр.: росіяни, поляки, євреї та інші цілком могли бути (і були) уродженцями українських губерній, отже, потенційно, – громадянами УНР чи Української Держави у повній відповідності до законів, оскільки ті визначали громадянство не за національністю, а за місцем народження чи постійного перебування та за деякими іншими, менш суттєвими ознаками[2].

Найзначнішими збройними силами, які діяли на території України 1917 – 1921 рр. були: Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА); Армія УНР (Центральної Ради і Директорії УНР); Українська Галицька Армія (УГА); Збройні Сили Півдня Росії ген. А.І.Денікіна; Російська ("Русская") Армія генерала барона П.М.Врангеля. Українська Армія і Флот Української Держави гетьмана П.Скоропадського не були розгорнуті до боєздатного складу й помітного впливу на перебіг збройної боротьби 1918 р. не справили.

Облік особового складу за національністю вівся лише в РСЧА. Перші, невдалі спроби збору відомостей про національність бійців і командирів припадають на весну 1920 р., перші більш-менш загальні дані наявні за кінець 1920 р.[3]

В білих арміях дотримувалися дореволюційного законодавства і статутних положень старої армії, тому відомостей про їхній національний склад шукати марно.

Ні в літературі, ні в архівних зібраннях нам не вдалося натрапити на свідчення щодо ведення статистичного обліку національного складу українських армій.

Тим не менш, незважаючи на обмеженість (РСЧА) і повну відсутність (Армія УНР, УГА, білогвардійці) статистичних даних про національність особового складу, в літературі вже давно РСЧА і білогвардійські армії характеризуються як російські (такі, що складалися з росіян), Армія УНР, УГА – як українські (такі, що складалися з українців). Наявність інонаціонального елементу визнається, однак він зазвичай не обраховується й голослівно визнається відносно незначним.

Армія УНР і УГА визнаються українськими за складом, очевидно тому, що вони діяли і комплектувалися майже без винятків на українській національно-державній території.

РСЧА і білогвардійські збройні сили визнаються російськими за складом, очевидно тому, що в 1917 – 1920 рр. періодично входили в межі України й покидали її, мали можливість комплектуватися з інших, неукраїнських територій.

Існуючий підхід надто поверховий. Він не враховує декілька суттєвих фактів: по-перше, по часу неукраїнські збройні сили перебували в межах України не менше, ніж українські; по-друге, всі без винятку збройні сили не були добровольчими й залучали до свого складу населення України по мобілізації

© О.Божко, 2000

(насильно), не зважаючи на національність новобранців. Отже, національний склад поповнення з України повинен відповідати (звичайно, не строго) національному складу її населення взагалі. Разом з ним до РСЧА і білогвардійських формувань вливалися українці, до Армії УНР та УГА – неукраїнці. Знаючи чисельність поповнень з української національно-державної території та національний склад населення України, можна приблизно встановити чисельність українців у тих чи інших збройних силах.

Білогвардійські збройні сили. Добровольча армія була зародком, а з кінця 1918 р. – ядром Збройних Сил Півдня Росії. Вона з кінця лютого до середини травня й з кінця червня до кінця листопада 1918 р. здійснила два Кубанських походи. В цей час Кубанська область була єдиним регіоном, контрольованим денікінцями, і тільки з нього вони одержували значні поповнення. Кубань компактно заселена українцями: на 1926 р. – 1,7 млн. чол. (47,1% від усього населення). Кубанське козаче військо на 1917 р. налічувало бл. 89 тис. чол.[4] 27 березня 1918 р. Кубанська армія ген. В.Л.Покровського (3 тис. бійців) влилася в Добровольчу армію (2700 бійців, з них 700 – поранені). На кінець 1918 р. кубанські козаки все ще складали бл. 50% денікінських військ[5].Таким чином, на 1918 р. етнічні українці кубанського походження в складі Добровольчої армії складали значний відсоток, – ймовірно бл. 20%.

В Російській Армії генерала барона П.М.Врангеля кубанці склали 1 і 2-у Кубанські кінні дивізії: бл. 2600 шабель і 700 багнетів при загальній чисельності білогвардійських військ у Криму бл. 50 тис.[6]

Принагідно зазначимо, що зі 120475 чол. особового складу радянської 9-ї Кубанської армії Кавказького фронту на 31 грудня 1920 р. українці становили 16023 чол. (13,3%)[7].

З січня – лютого 1919 р. Збройні Сили Півдня Росії розпочали бойові дії в Донбасі, з травня – червня розгорнули стратегічний наступ через Україну на Москву. На зайнятих територіях денікінці суттєво наростили свої сили за допомогою мобілізації: “Склад Збройних Сил Півдня Росії з травня по жовтень зростав послідовно від 64 до 150 тисяч,” – свідчив А.І.Денікін.[8] Статистичні відомості про українців серед денікінців відсутні, однак те, що їх у Збройних Силах Півдня Росії було чимало, не викликає сумніву. Учасник подій, один з керівників Армії УНР та її історик ген. О.Удовиченко писав: “Населення українське ще не уявляло собі, що принесе йому нова “біла” влада, тому, хоч без особливого бажання, пішло по оголошенню мобілізації до армії Денікіна”[9].

Зважаючи на відверту великодержавницьку, якщо не шовіністичну політику білогвардійців та на великий розмір дезертирства в 1917 – 1921 рр., можемо прийняти, що чисельність українців у білогвардійських військах була найнижчою у порівнянні з РСЧА та українськими національними формуваннями.

Збройні сили українських національних урядів (Армія УНР, УГА) комплектувалися, як зазначалося, майже без винятку з української національно-державної території. При формуванні своїх армій і Центральна Рада, і гетьман П.Скоропадський, і Директорія УНР запобігали до загальної військової повинності, яка здійснювалася способом мобілізації. Відповідні законодавчі акти не передбачали ніяких обмежень за національною ознакою щодо військового обов’язку[10].

Українська Галицька Армія мала найбільшу кількість особового складу на березень 1919 р. – від 110 до 125 тис. чол., з них бойового елементу (“багнетів” і “шабель”) – бл. 70 тис. Приблизно на цей же час, на квітень – травень 1919 р., Армія УНР налічувала бл. 30 тис. чол., з них бойового елементу – бл. 15 тис. чол.[11]

УГА і Армія УНР об’єдналися в липні 1919 р., коли поляки витіснили УГА за р. Збруч, на Наддніпрянську Україну. На цей час припадають найбільші бойові успіхи українських збройних сил: спільними зусиллями вони зайняли Правобережну Україну й 30 серпня оволоділи Києвом. Тоді об’єднані українські регулярні армії (без повстанців у тилу червоних і білих) налічували у своїх лавах бл. 100 тис. чол., у тому числі УГА – бл. 50 тис. чол.[12]

УГА була знаряддям війни міжнаціональної – українсько-польської. На території Східної Галичини, де формувалася ця армія, українці й поляки були найчисленнішими етнічними групами. Закономірно, що УГА “була однорідна національна армія”[13]. Однак в УГА служили також галицькі німці та євреї (“жиди” у місцевому діалекті). Євреї пробували формувати в її складі свої національні підрозділи. В 1-му Галицькому корпусі існував жидівський пробойовий курінь (батальйон), утворений в Тернополі, а в 1-му гуцульському пробойовому курені 3-го Галицького корпусу існувала жидівська пробойова чота (взвод) з євреїв Бучача і Монастириськ. В УГА служили навіть окремі галицькі поляки, а також католики-українці[14].

Найбільша частка неукраїнців була серед старшин (офіцерів) УГА, особливо серед генералів та штаб-офіцерів (старших офіцерів). За науковими оцінками, УГА мала 50% офіцерів від оптимальної норми,[15] тому й залучала фахівців з інших країн.

УГА мала 8 генералів, з них 3 – російської служби (всі – українського походження), 5 – австроугорської (3 українці, 1 галицький німець, 1 мадьяр). З 7 осіб, які займали посаду начальника Генеральної Булави (генерального штабу) УГА троє були неукраїнцями.[16]

Збройне протиборство в Наддніпрянській Україні не мало такого виразного міжнаціонального характеру, як у Галичині. Національний склад призовних контингентів Наддніпрянщини не повинен суттєво відрізнятися від національного складу всього її населення. Ясна річ, висока мобільність населення, викликана подіями 1-ї світової війни та революції, зумовила притік в Україну уродженців інших країн і територій колишньої Російської імперії – неукраїнців (суттєвий виняток – українці – піддані Австро-Угорщини: вони склали помітну частину армій різних політичних сил).

Все ж мігрантів було не так багато, як здається на перший погляд. За переписом 1897 р. в складі населення України було 72,6% українців, 11,8 росіян, 8,3 євреїв та 7,3% "інших"; за переписом 1926 р. відповідно 80,0%, 9,2, 5,5 та 5,3%[17]. Цілком очевидне зменшення неукраїнського елементу після подій 1917 – 21 рр. Слід зважити на вплив політики українізації на результати перепису, однак не можна заперечити і дії попередніх, значно сильніших процесів. Можемо вважати, що до армії мобілізувалися в абсолютній більшості уродженці або постійні мешканці тих чи інших регіонів.

Звичайно, до Армії УНР, а також до об'єднаних Армії УНР та УГА потрапляли насамперед українці, а до червоної та білих армій з України вливалися насамперед росіяни. Це, все ж, повинне враховуватися на користь кваліфікації боротьби 1917 – 21 рр. як громадянської війни: росіяни-кияни проти українців-киян – це громадянська, а не міждержавна сутичка. Відносна слабість мобілізаційних апаратів в умовах "війни всіх проти всіх" і широкий розмах дезертирства якщо й давали можливість вибору, то не абсолютну: дезертири й перебіжчики переслідувалися і каралися по законах воєнного часу.

Робітничо-Селянська Червона Армія найбільшого свого успіху досягла наприкінці 1920 р., коли розгромила всі організовані збройні формування своїх противників.

Наприкінці 1920 – на початку 1921 р. на території УСРР дислокувалися формування РСЧА загальною чисельністю бл. 1 млн. 200 тис. чол. Згідно з доповіддю командуючого військами України і Криму М.В.Фрунзе 5-у Всеукраїнському з'їзду Рад (березень 1921 р.) серед них українців було до 9% (108 тис. чол.), росіян – 85% (1 млн. 020 тис. чол.), інших – до 6% (72 тис. чол.). Вся РСЧА на кінець громадянської війни становила 5,5 млн. чол. Припустимо, що не тільки у військах, що лишалися в Україні після розгрому Врангеля, а й у всій РСЧА українці становили 9%, і вирахуємо їхню абсолютну кількість: 495 тис. Це число, очевидно є цілком реальним, оскільки деякі джерела наводять значно більші дані. Так, маршал Радянського Союзу, міністр оборони СРСР А.А.Гречко твердив, що наприкінці громадянської війни в лавах РСЧА (5,5 млн. чол.) було 13,7% українців, тобто 753 тис. чол.[18]

На 1 серпня 1921 р. є відомості про національний склад 799 тис. військовиків РСЧА. Українців серед них було 8,85%, тобто 70,7 тис. чол. На цей час РСЧА демобілізувалася, її загальна чисельність становила 2 млн. 55,5 тис. чол., отже українців серед них цілком могло бути 181,9 тис. чол. В Київському та Харківському військових округах українці вже становили від 25 до 30% особового складу військ[19].

Багато українців служили за межами України. На 31 грудня 1920 р. у військах Приволзького військового округу вони складали 17% (22,7 тис. чол.), Північно-Кавказького – 11% (8,8 тис. чол.), в 9-й армії Кавказького фронту – 13,3% (16 тис. чол.)[20].

Таким чином, на час найзначніших бойових успіхів наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. РСЧА мала у своєму складі щонайменше таку ж кількість українців, як об'єднані українські армії (УГА і Армія УНР) в апогеї своїх перемог у серпні 1919 р., щонайбільше – українців в РСЧА було в п'ять-сім разів більше (700 тис. проти 100 – 150 тис.).

Порівняння ж на відповідні періоди взагалі не на користь українських армій. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. вони як реальна сила взагалі не існували: УГА була розформована, а Армія УНР – інтернована в таборах на території Польщі, Румунії, інших країн.

Що ж стосується 1919 року, то за даними Наркомату у військових справах УСРР в збройних силах радянської України на 1 червня "перебувало під рушницею" бл. 188 тис. чол., у тому числі понад 93 тис. у складі 1 та 3-ї Українських радянських армій Українського фронту.[21] У складі формувань Харківського, Київського та Одеського військових округів налічувалося бл. 112 тис. чол.[22] Крім того, слід врахувати 11 тис. бійців 2-ї Української радянської армії, ще на початку травня 1919 р. переданої Південному фронтові (крім бойових елементів – "багнетів", "шабель", дуже значну, як правило – більшу частину особового складу становили не-бойові елементи – працівники армійського тилу). Багато українців, донецьких робітників, було у 8 і 13-й арміях Південного фронту. Вони влилися туди ще у 1918 р. Так, на жовтень 1918 р. їхня кількість оцінювалася на пленумі ЦК КП/б/У в 50 тис. чол.[23]

Війська Українського фронту за час його існування (4 січня – 16 червня 1919 р.) та його попередники (Повстанська армія України, Група військ Курського напряму, Українська Радянська армія; 22 вересня 1918 р. – 4 січня 1919 р.) поповнень з радянської Росії не одержували, навпаки, передали Південному фронту кілька десятків тисяч чоловік як у складі бойових формувань, так і маршовими поповненнями.

За відомостями командуючого Українським фронтом В.О.Антонова-Овсієнка всього з грудня 1918 р. по середину червня 1919 р. зі складу частин, сформованих українським радянським командуванням, було вилучено на користь Південного фронту 35 піхотних полків, 5 кавалерійських полків, 8 кавалерійських дивізіонів тощо, – всього до 50 тис. багнетів, 4 тис. шабель, 540 кулеметів, 104 гармати, 5 бронепоїздів, 12 броньовиків[24]. Єдиний виняток з названих Антоновим-Овсієнком частин являє 9-а стрілецька дивізія суто російського формування. З вересня 1918 р. вона знаходилася в складі Орловського військового округу РСФРР, в жовтні – грудні 1918 р. – у складі 8-ї армії РСФРР. З моменту утворення Українського фронту – 4 січня 1919 р. – дивізію включено до його складу. Однак згідно з розпорядженням від 6 січня 1919 р. уже 9 січня одна з двох бригад дивізії була повернена до складу 8-ї армії. З 11 березня 1919 р. вся 9-а стрілецька дивізія перейшла в підпорядкування Південного фронту. Протягом перебування в складі Українського фронту частини дивізії становили резерв командуючого фронтом, бойових дій проти Армії УНР не вели, а прикривали район Харкова від донських козаків з боку Донбасу[25] .

Для поповнення некомплекту частин Український фронт потребував на 1 квітня 1919 р. 98156 чол. На його заявки, подані через Наркомвійськсправ УСРР, Всеросголовштаб з 5 березня по 16 квітня направив наряди Західному військовому округу лише на 10 тис. чол. Реально на поповнення частин Українського фронту до 15 червня 1919 р. прибуло з російських (Московського, Орловського, Петроградського і Західного) військових округів 598 чол.[26]

На території Донецького басейну, що є частиною території України, в 1919 р. діяли 8 і 13-а армії РСФРР, які здебільшого складалися з частин і з’єднань російського формування, однак вони мали противником лише донських козаків і білогвардійців генерала А.І.Денікіна, проти Армії УНР не билися.

Досить дражливою для визначення характеру збройного протиборства 1917 – 21 рр. є участь у ньому інтернаціональних формувань Червоної Армії. На нашу думку, їхній вплив на перебіг бойових дій часто перебільшується. Так, наприкінці 1918 – в першій половині 1919 рр. в інтернаціональних та інших формуваннях РСЧА в Україні знаходилося бл. 10 тис. іноземців[27]. У складі 188 тис. загальної чисельності збройних сил УСРР це становить лише 5,3%. Нагадаємо для порівняння, що штатна чисельність стрілецької дивізії в РСЧА була визначена в 60 тис. чол., отже всі інтернаціоналісти в УСРР 1919 р. складали до 17% від штату дивізії. Щоправда, фактично чисельність дивізії становила, як правило, від 7 до 15 тис. чол.

Серед цих 10 тис. інтернаціоналістів було й чимало етнічних українців. Річ у тім, що до інтернаціоналістів зараховували не за етнічною ознакою, а за ознакою громадянства, в тому числі й старого австро-угорського, або нових угорського, румунського, чеського тощо. Рада Робітничої й селянської оборони України в першій половині 1919 р. ухвалила вважати інтернаціональними також галицькі та бессарабські частини[28]. Якраз бессарабські частини були найчисленнішими серед інтернаціональних формувань. Наркомвійськсправ УСРР на початку травня 1919 р. наказав сформувати в Одеському військовому окрузі 1-у Бессарабську дивізію з бессарабців-біженців і повстанців (учасників Хотинського збройного повстання 1919 р., щодо якого ведеться своєрідна дискусія: було воно організоване українськими більшовиками чи Директорією УНР?)[29]. Згідно зі штатами дивізія мала складатися з трьох бригад загальною чисельністю 27,8 тис. чол., однак на 1 червня було сформовано й відправлено на фронт 2 бригади неповного складу[30].

Інтернаціональні формування були незначними, малочисельними: впродовж 1919 – 20 рр. в УСРР сформовано 5 інтернаціональних бригад (у тому числі 2 бессарабські та бригада Червоної Української Галицької Армії), жодної інтернаціональної дивізії, зате були десятки дрібних формувань – загонів, рот, батальйонів, полків неповного складу тощо[31]. Їхній внесок у регулярні (“правильні”) бойові дії проти нормально організованого й озброєного противника – незначний. Вони запам”яталися переважно мирному населенню, оскільки абсолютна більшість з них використовувалася в тилу для каральних акцій: позбавлені зв’язків з місцевою людністю, іноземці (неукраїнці) були до неї нещадні.

Таким чином, у Червоній Армії служило не менше уроджениців України, ніж в українських національних збройних силах, а з урахуванням і менш певних даних можна припустити, що в РСЧА їх було в декілька разів більше, ніж в арміях Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР. Це дозволяє дійти висновку, що збройне протиборство 1917 – 21 рр. за своїм характером було громадянською війною. При цьому слід пам’ятати, що у ньому (збройному протиборстві) брала участь порівняно дуже незначна частина населення. Так, на осінь 1917 р. населення Росії становило бл. 147,6 млн. чол., а на початок 1921 р. на територіях, контрольованих більшовиками, мешкало бл. 136,8 млн. чол. Середньорічна чисельність РСЧА за 1918 – 20 рр. – 2,4 млн. чол., що складає на 1917 р. 1,6%, а на початок 1921 р. – 1,8% від усього населення. Середньорічна чисельність військ її противників за дуже наближеними підрахунками – 400 – 500 тис. чол., тобто бл. 0,3% усього населення колишньої Російської імперії .[32]

Отже, найактивнішу участь у громадянській війні брало до 2% усього населення країни. Це зовсім мало: у мирний час держави, як правило, утримують збройні сили в 1 – 1,5% від загальної кількості населення, у воєнний – в 8 – 10% [33].

До РСЧА за 1918 – 20 рр. було мобілізовано і призвано 6,7 млн. чол., тобто від 4,5 до 4,9% усього населення. З них безповоротні втрати складають бл. 702 тис. чол.[34] Логічно припустити, по аналогії з середньорічною чисельністю, що до військ її противників було залучено за цей же час в 5 разів менше населення, тобто – 1,34 млн. чол. (від 0,9 до 1% усього населення країни).

---

[1] Див. про це докладніше: Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С. 29 – 30, 365 – 371; дві одночасних громадянських війни в Україні виявив Я.Грицак: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 111 – 112.

[2] Закон про громадянство УНР // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 т. – Т. 2. – К., 1997. –

С. 173 – 174; Копиленко О.Л. , Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 75, 106, 156.

[3] Крушельницкий А.В., Молодцыгин М.А. Становление РККА как армии дружбы и братства народов // Боевое содружество советских республик. – М., 1982. – С. 23–25.

[4] Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – 1962 (перевидання в Україні – Львів, 1994. – С. 1219); Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1987. – С. 315.

[5] Деникин А.И. Очерки русской смуты. Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. – апрель 1918 г. – М., 1991 (репринт з видання: Париж, 1922). – С. 270, 280; Клавинг В.В. Белая гвардия. – СПб., 1999. – С. 62, 311; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 315; Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – С. 1215.

[6] Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 316, 524.

[7] Крушельницкий А.В., Молодцыгин М.А.Вказ. праця. – С. 25.

[8] Деникин А.И. Поход на Москву (“Очерки русской смуты”). – К., 1990. – С. 28.

[9] Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – Вінніпег, 1954. – С. 110.

[10] Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917 – 1920. – С. 53 – 54, 101 – 102, 161 – 162; Кравчук М.В. Правові основи будівництва національних збройних сил України в 1914 – 1993 рр. (організація, структура, штати): Історико–правове дослідження. – Івано–Франківськ, 1997. – С. 55 – 56, 60, 67, 125, 139, 155, 164, 169.

[11] Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Вид. 4-е, змінене й доп. – Львів, 1992. – С. 460; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – С. 50; Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно–історичний огляд). – Кн. 1. – Вид. 2-е. – Мюнхен, 1946. – С. 51.

[12] Шанковський Л. Українська армія під час перших визвольних змагань 1917 – 1921 //Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 13; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно–історична студія. – Вінніпег, 1974. – С. 24, 198 – 199.

[13] Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – С. 87.

[14] Там само.

[15] Там само. – С. 74.

[16] Там само. – С. 73 – 82.

[17] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997. – С. 20, 72.

[18] Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919 – 1988). – Изд. 3–е, испр. и доп. – К., 1989. – С. 55; Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років XX ст.) //Історія українського війська (1917 – 1995). – Львів, 1996. – С. 245; Гречко А.А. На страже Союза Советских Социалистических Республик //Военно–исторический журнал. – 1972. – № 12. – С. 4 – 5.

[19] Крушельницкий А.В., Молодцыгин М.А. Вказ. праця. – С. 26 – 27.

[20] Молодцыгин М.А. Социальный и национальный состав Красной Армии в годы гражданской войны // Армия и общество 1900 – 1941 гг.: Статьи, документы. – М., 1999. – С. 131 / РАН. Ин-т российской истории.

[21] Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 2. – К., 1967. – С. 195; Петров В.І. З історії боротьби трудящих України проти буржуазно–націоналістичної Директорії і інтервенції Антанти (листопад 1918 – травень 1919 р.) //Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1973. – С. 226.

[22] Щусь О.И. Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. //Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1986. – С. 145; Щусь О.И. О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 (на примере деятельности Киевского военного округа) //Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сборник научных трудов. – К., 1991. – С. 204; Одеський військовий округ //Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 386.

[23] Петров В.І. З історії боротьби трудящих України… //Великий Жовтень… – С. 226; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сб. документов в 4 т. – Т. 4. – М., 1978. – С. 63 – 64; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 1, кн. 1. – С. 387.

[24] Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.). – К., 1999. – С. 167 – 168.

[25] Девятая стрелковая дивизия // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 174; Російський державний військовий архів, ф. 103, оп. 1, спр. 51, арк. 4 – 10; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сб. документов в 4 т. – Т. 1. – М., 1971. – С. 577 – 578, 585; Т. 2. – М., 1972. – С. 180; Директивы Главного командования Красной Армии (1917 – 1920): Сб. документов. – М., 1969. – С. 212; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 1, кн. 1. – С. 597.

[26] Російський державний військовий архів, ф. 103, оп. 1, спр. 1, арк. 91 – 92.

[27] Інтернаціональні формування //Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – С. 226.

[28] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2, оп. 1, спр. 284, арк. 31.

[29] Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 2. – С. 5; Нариси історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 253 – 256; Буковина: Історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С. 227 – 229.

[30] Гражданская война на Украине… – Т. 2. – С. 196.

[31] Интернациональные формирования Красной Армии //Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 235 – 238.

[32] Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. – М., 1986. – С. 94; Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. – М., 1993. – С. 16; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сб. документов в 4 т. – Т. 4. – С. 459–526.

[33] Шанковський Л. Українська армія під час перших визвольних змагань 1917 – 1921 //Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – С. 13.

[34] Гриф секретности снят. – С. 42, 44.

Ірина АВТУШЕНКО
Київ

ВПЛИВ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ
(1920 – перша половина 30-х рр.)

Монополізувавши владу, більшовицька партія визначала фундаментальні засади в сфері економіки, політики і звичайно ж культури. Відповідно при однопартійній системі створюється механізм партія-держава. Для комуністичного тоталітарного режиму і не тільки комуністичного, характерно передусім повне панування держави над суспільством і людиною, цілеспрямована і всеохоплююча система духовного контролю.

Внутрішня потреба тоталітарної системи полягає в ідеологічній одноманітності й одночасно – в наявності будь-якого ворога. В 20-ті роки ще існували деякі канали поширення “непролетарської ідеології” в літературі, мистецтві та науці. Але поступово, в основному за допомогою “організаційних заходів”, вони були перекриті й знищені. Один з таких прикладів “неокласики” (М.Зеров, М.Драй-Хмара та ін.), яких у 20-ті роки звинувачували в тому, що вони начебто висловлювали інтереси “нової буржуазії”, а в 30-х роках знищили.

В досліджуваний період відбувався процес тотальної ідеологізації культури, який набув гіпертрофованого вигляду. Ще VIII з’їздом РКП(б) (1919 р.) комуністична пропаганда визначалася як основне завдання мистецтва. В резолюції з’їзду “Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі” зокрема говорилось: “Нема таких форм науки і мистецтва, які не були б зв’язані з великими ідеями комунізму і безмежно різноманітною роботою по будуванню комуністичного господарства”[1]. Мистецтво за своїм виховним значенням ставилося поряд зі школою. Те й інше мали служити, а то й бути придатком до ідеології правлячого класу, яку втілював більшовизм. “Загальна освіта, наголошувалося в резолюції, – шкільна і позашкільна (включаючи сюди і художню: театри, концерти, кінематографи, виставки, картини та ін.)... повинна тісно примикати до комуністичної пропаганди”[2].

В тезах Агітпропу ЦК КП(б)У (найвища інстанція з питань культури в структурі партійних органів) та Головполітосвіти УСРР про художню політику 1921 року зазначалось: ”...Наше завдання – довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження, роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто державною пропагандою комунізму... Сам стиль, форма і навіть класифікація розділів мистецтва повинні бути підпорядковані бойовим завданням класової боротьби”[3]. Виходячи з цих та інших офіційних настанов, українська культура, яка, на думку більшовицького керівництва, була переважно “дрібнобуржуазною”, мала бути піддана ідеологічній “перековці”.

Втілення в життя відповідних партійних настанов відбувалося шляхом організації тотального контролю над культурним життям. Ця роль відводилась передусім Народному комісаріату освіти. Він був центральним органом, що керував справою культури на державному рівні, і в свою чергу сам був підконтрольний ЦК КП(б)У.

Одним з основних засобів контролю мала стати цензура. Ще на початку 20-х років з цією метою були створені відповідні органи – Головліт, Головмистецтво, Головрепертком та інші з їх розгалуженою системою від центру до округу (області). Художні твори, наукові праці передусім розглядалися під кутом зору “ідеологічної витриманості”, від чого залежало – бути чи не бути їм надбанням громадськості. В зв’язку з цим під жорстким контролем цензури постійно перебувала вся культурна сфера суспільного життя України.

Твори письменників і поетів, які були співзвучні ідеям більшовизму і революційно налаштованим масам, всіляко популяризувалися і поширювалися, зокрема: “Сонячні кларнети” і “Плуг” П.Тичини, “Заспів” В.Чумака, “Удари молота і серця” В.Блакитного та інших молодих поетів.

Зовсім іншим було ставлення владних структур до тих літературних напрямків і жанрів, що не відповідали ідеологічним засадам партії, зокрема футуризму. В період революції, коли головним завданням партії більшовиків була руйнація старого ладу, він сприймався як офіційний напрямок у літературі. Але з переходом країни до мирного будівництва футуризм вступив в явну суперечність з планами партії, викликав на себе вогонь партійної критики і відповідно адміністративні обмеження.

Неодноразові спроби українських літераторів цього напрямку створити власну організацію всіляко блокувались. На початку 1921 року комуністи-футуристи (“Комунфут”) звернулися до українського уряду

© І.Автушенко, 2000

з проханням зареєструвати спілку і таким чином узаконити її. Проте Колегія Головполітосвіти УСРР у липні 1921 року ухвалила таку постанову: "Передати статут комуністів-футуристів у ЦК партії з висновком Головполітосвіти про те, що програма комфутів суперечить принципам партійної організації і що вони навряд чи можуть бути використані з точки зору культурного будівництва"[4]. Цей висновок став підставою для рішення Агітпропу ЦК КП(б)У про відхилення клопотання "комфутів" і заклику їх до дотримання партійної дисципліни. Подібний тиск відчували на собі й інші напрямки літературної творчості.

В резолюції ЦК РКП(б) "Про політику партії в галузі художньої літератури" від 18 червня 1925 року акцентувалася увага на тому, що "партія в цілому ні в якому разі не може зв'язати себе прихильністю до якого-небудь напрямку в галузі літературної форми", що вона "повинна висловлюватися за вільне змагання різних угруповань і течій в даній галузі[5]. Проте вже через рік червневий пленум ЦК КП(б)У (1926 р.) розцінив роботу української інтелігенції "типу неокласиків" як спрямовану на задоволення потреб української буржуазії, а самих неокласиків – як реакціонерів. Це стосувалося і інших, хто поділяв їх погляди – вивести Україну "на широкі простори світової культури".[6] Аналізуючи ці постанови, стає очевидною суперечливість партійної політики.

Самими "неокласиками" звинувачення, що прозвучали в постанові червневого пленуму ЦК КП(б)У, були сприйняті з гумором. П.Філіпович відгукнувся на неї "Епіграмою неокласиків", яка здобула широкий розголос в Україні. В ній зокрема були такі рядки:

"Он муза аж здригнулась, як почула,
Що ті переклади з Гомера і Катулла
Відродять капіталістичний світ"[7].

У безапеляційних оцінках ЦК КП(б)У таївся зародок репресивних акцій щодо діячів української культури. Стосовно "неокласиків", то на нараді про літературні справи 12 жовтня 1926 року А.Хвиля звинувачував їх у "ворожості до творчості робітників і селян", у тому, що вони солідаризуються з Д.Донцовим[8]. Аналогічний по суті погляд висловили С.Пилипенко. А.Річицький. М.Хвильовий, хоч і сам був під обстрілом, намагався взяти "неокласиків" під захист. О.Шумський, який на той час очолював Наркомат освіти і був членом Політбюро ЦК КП(б)У, погодився із кваліфікацією їх як "буржуазної інтелігенції", але зазначив: "це не означає, що ми повинні цю буржуазну інтелігенцію – неокласиків зразу перевести в Соловецький монастир"[9]. Подальші події показали, що О.Шумський виявився пророком – невдовзі весь цвіт української інтелігенції опинився на Соловках.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Політика партії в справі української художньої літератури" від 15 травня 1927 р. ставила завдання: створити суспільне пролетарське оточення української художньої літератури, впливати на неї і таким чином соціально нею керувати, одночасно виявляючи нові літературні сили з рядів робітників[10]. Тобто, йшлося про відступ від курсу, який тією чи іншою мірою визначав поліфонію духовного життя першої половини 20-х років, а це був крок до тоталітаризму і до тотальної регламентації. Також Політбюро зобов'язувало парторганізації республіки створювати сприятливі умови для творчої праці представників "червоного" письменництва та їх організацій.

В 20-ті роки в Україні ще діяли десятки науково-природничих, технічних і суспільствознавчих товариств. Духовне життя було різноманітним. Понад 40 літературно-художніх організацій об'єднували в своїх рядах письменників і художників, музикантів і акторів. Ось деякі з них, такі як "Гарт", "Плуг", "Молодняк", "Нова генерація", "Ланка" та ін. Серед асоціацій і груп художників особливо знаними були Асоціація художників Червоної України, Асоціація революційного мистецтва України, Об'єднання сучасних митців України та ін.

Здавалося б, що розмаїття художніх організацій свідчить про широкий рух у культурному житті, про різноманітність течій у ньому, які зможуть висвітлити національний колорит українського народу. Але аналіз статутних документів показує неможливість їхнього самостійного існування, бо всі вони були окреслені класовою ідеологією. Так, у своїх статутах "Плуг" та "Гарт" заявляли, що ставлять за мету створити єдину соціалістичну культуру, яка базувалася б на марксистській ідеології[11]. Тобто, була б підконтрольна ЦК і відповідала б усім його вимогам.

У 1925 році виникла Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), до складу якої ввійшли відомі пізніше письменники й поети, зокрема такі як П.Тичина, В.Сосюра, Ю.Смолич, М.Бажан, Ю.Яновський, П.Панч та ін. Ідейним керівником Академії був М.Хвильовий, а першим її президентом – М.Яловий. Ця літературно-мистецька організація талановитих письменників-однодумців прагнула протистояти адміністративно-командному втручанню чиновників від культури у творчі справи, хоча вона й була партійно-державною. Про це свідчить Статут ВАПЛІТЕ, де в §2 вказувалось, що в основу своєї мистецької праці вона покладає марксистський світогляд і програмові постулати комуністичної партії[12]. Але ВАПЛІТЕ духовно жила національними інтересами і прагнула до високої мистецької форми. В своїх виступах М.Хвильовий виголошував саме такі погляди, що призвело до широкої літературної дискусії, яка точилася з 1925 по 1927 рік.

Формально дискусія почалася статтею Г.Яковенка “Про критиків і критику в літературі”[13] та відповіддю на цю статтю М.Хвильового “Про сатану в бочці або графоманів, спекулянтів та інших “просвітян”. Ця дискусія стала теоретичним втіленням суперечливого процесу становлення української творчості. М.Хвильовий чи не першим з радянських письменників відчув згубність партійного тиску зазначивши, що від ЦК починає “дмухати чимсь величним, мов генерал-губернаторство”[14]. В “літдискусійних” статтях він посилається на М.Бухаріна: “Коли ми зупинимося на точці зору літератури, яку мусить регулювати державна влада й яка буде користуватися різними привілегіями, то, без всякого сумніву, в силу цього ми зав’яжемо світ пролетарській літературі”[15].

Ці хвилювання не були безпідставними. Партія повністю підпорядкувала собі керівництво літературою і мистецтвом. Зокрема в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 року “Про українські художні угрупування” йшлося про організацію селянських письменників “Плуг” і зазначалось, що місцеві осередки “Плугу” можуть виникати тільки там, де є партійні організації, що можуть керувати їхньою роботою[16].

В 1928 році М.Скрипник іронізував над спробами уніфікувати культуру під єдиною радянською пролетарською маркою: “Всі кішки сірі, всі письменники українці, всі представники пролетарського письменництва”[17] – справді, яка нудота! А виступаючи перед творчою інтелігенцією запевняв, що жодних претензій на культурну монополію “ні партія, ні радянська влада, ні пролетарська кляса” ніколи не підтримають[18]. А на практиці, керівництво культурною творчістю більшовицька партія взяла в свої руки і повністю його монополізувала.

Для того, щоб якоюсь мірою уникнути тиску з боку тоталітарного режиму, для подальшої творчості українських митців необхідною стала партійна приналежність. М.Хвильовий це розумів і пропонував своїм колегам по ВАПЛІТЕ: ”Треба, щоб такі наші хлопці, як: Любченко, Яновський, Сенченко, Дніпровський та інші конче вступили до партії. Їм більше дадуть прав і ми більше встигнемо зробити”[19].

М.Хвильовий, протестуючи проти посягання на письменницьку творчість з боку більшовицького уряду, висловлював свої почуття в переживаннях митця Чаргара (“Сентиментальна історія”): “Ну навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці профспілки й тисячі інших організацій? Боже спаси! Хай вони завоюють цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому ж повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги?”[20]

Призначення української культури М.Хвильовий вбачав не в пропаганді обмеженої класової ідеології, а в розкритті загальнолюдських цінностей. В своїх творах письменник розмірковував над цілями української національної культури. Основне його гасло було таке: Україна повинна піднятися до загальноєвропейського культурного процесу і залишивши позаду класові та ідеологічні обмеження розпочати вищу форму культурної діяльності – співпрацю.

Вбачаючи в відомих українських письменниках, які гуртувалися навколо ВАПЛІТЕ, серцевину національного відродження та силу опору централізованій політиці, партійне керівництво виступило з критикою “буржазно-націоналістичної ідеології”. Й.Сталін особисто вказував на небезпеку поглядів М.Хвильового. Він писав: ”У той час, як західноєвропейські пролетарські класи і їхні комуністичні партії повні любові до Москви... український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше від Москви”[21].

Під кінець 20-х років художня різноманітність культури стала одним з головних об’єктів уваги тоталітарного режиму. Офіційна підтримка пролетарських (зауважимо – значною мірою пролеткультівських) літературно-художніх організацій в розрахунку на те, що навколо них поступово об’єднається вся творча інтелігенція, не давала бажаних, а головне швидких результатів. Ставало зрозуміло: консолідації творчих сил в руслі офіційної ідеології на базі лише цих організацій досягти неможливо. Курс сталінського керівництва на форсовані темпи соціалістичних перетворень вимагав прискореного утворення єдиних творчих спілок на єдиній платформі.

Тоталітарний режим рішуче відкинув мистецтво авангарду, яке дало образотворчу мову пореволюційному десятиліттю через його орієнтацію на елітарні смаки, а також вбачаючи в його новаторстві прояви вільнодумства. Тоталітаризм формував інше мистецтво – кероване й залежне, прищеплене партійною політикою. Отже, є підстави стверджувати, що на відміну від мистецтва попередніх епох, радянське мистецтво 30-х років виникло не внаслідок розвитку художнього процесу, а підпорядковане владою, стало державним інструментом для втілення ідеологічних догм.

23 квітня 1932 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про перебудову літературно-художніх організацій”. В ній, зокрема, наголошувалося: якщо в минулі роки “партія всебічно допомагала створенню і зміцненню особливих пролетарських організацій у галузі літератури і мистецтва з метою зміцнення позицій пролетарських письменників та діячів мистецтва,” то нині, коли виросли кадри пролетарської літератури і мистецтва, висунулися нові письменники і художники – вихідці з заводів, фабрик, колгоспів, рамки існуючих пролетарських літературно-художніх організацій стають уже вузькими і гальмують серйозний розмах художньої творчості. У постанові підкреслювалася загроза перетворення цих організацій “в засіб культивування гурткової замкнутості, відриву від політичних завдань сучасності та

від значних груп письменників і художників, які співчувають соціалістичному будівництву”[22]. З огляду на все це було вирішено ліквідувати наявні літературно-художні організації та створити єдині творчі спілки.

Зміст постанови, її ідеологічний підтекст означали, що партія перебирає керівництво, а отже й контроль за культурною сферою суспільного життя в свої руки. Відтак, створювались відповідні політичні умови для безпосереднього втручання органів державної безпеки в справи літератури й мистецтва, в творчий процес митців. Письменник, художник, кіномитець повинні були діяти за директивними вказівками центральних органів партії. Наркомосвіти М.Скрипник, виступаючи на партнараді в справах образотворчого мистецтва, скликаній ЦК КП(б)У 9 травня 1932 року з приводу прийняття названої постанови, критикував діяльність АРМУ за те, що часто-густо в образотворчому мистецтві ми мали не комуністів, що є художниками, а художників, що є членами комуністичної партії. А звідси виходить, що люди, які більше почувають себе художниками, а ніж комуністами, працювали на образотворчому терені, не погоджуючи питання “творчості” з партійною організацією. Керівництво партії на ділі вони не визнавали[23]. Отже, для діячів культури перестало існувати слово “хочу”, існувало тільки “мусиш”. А це означало, що праця творчої людини фактично у всіх її проявах підпорядковувалась цензурі.

Істини, які не затвердила партія як класово-ідеологічні догми, не могли знайти свого відображення в творах. Творчість діячів культури регламентувалась в межах “ортодоксальних істин”, тематика й способи зображення були дуже уніфікованими.

Першою в країні виникла Спілка письменників. Всесоюзний з’їзд радянських письменників, який відбувся у Москві з 17 серпня по 1 вересня 1934 року і з’їзд письменників України, що відбувся напередодні, завершили організаційну й творчу перебудову літературного життя. На думку автора, ця перебудова не мала однозначно позитивного чи негативного характеру. З одного боку, вона віддзеркалювала докорінні зміни в свідомості художньої інтелігенції, сприяла об’єднанню художніх сил і була результатом такого об’єднання та ідейно-політичної консолідації. З іншого ж боку, в умовах формування й посилення адміністративно-командної системи згадана перебудова сама була породженням цієї системи та її продовженням у мистецтві. В ній відбився курс на уніфікацію й стандартизацію культурного життя країни. Новостворена спілка (як і решта, що виникли незабаром і були підведені під єдиний знаменник) покликана була слугувати не стільки творчим інструментом, скільки засобом ідеологізації, “колективізації” всіх “інакомислячих”. Отже, така “колективізація” полегшувала (через колективну відповідальність) контроль з боку тоталітарного режиму за творчістю української інтелігенції.

Після створення “наркоматів” від галузей культури в особі спілок письменників та інших творчих спілок, а також надання в їхнє повноправне володіння всіх органів літературно-художнього друку уніфікувалося також уявлення про завдання художньої творчості (та й сама вона, за деякими винятками, уніфікувалася). Критерій “соціалістичного реалізму” завоював монопольне становище. Вихолощувалося саме поняття художньої концепції особистості, і це була не лише духовна втрата. Належність до “ордену” соцреалістів чи відмова від участі в тій чи іншій спілці нерідко ставали питанням життя чи смерті. Літературознавство й мистецтвознавство, як і суспільствознавство в цілому, починаючи з середини 30-х років були змушені сприймати дійсність як належне і старанно підводити під неї “наукову базу”. На будь-якого “вільнодумного неслуха” чекало неминуче покарання.

Під тиском тоталітарної системи художники в масі своїй, змінюючи власну манеру на єдино допустиму, змушені були пристосовуватись до режиму. Більшовицький режим мав забезпечити підпорядкування всієї культурної діяльності єдиній партійній волі, визначеній нею стратегії суспільних перетворень.

В умовах тоталітаризму в українській культурі була чітко визначеною тематика жанрів. Зокрема, в мистецтві 30-х років провідною тематикою були парадні портрети вождів, полководців, ударників праці, відмінників. Широко вживаними в картинах стають зображення оплесків, посмішок та інших відповідних атрибутів. Однак оптимізм тоталітарного мистецтва нічого не мав спільного з реаліями життя, будучи ідеологічною настановою.

Таким чином, із знищенням багатьох художніх асоціацій і груп, здійсненням “колективізації” творчої праці радянське мистецтво (разом з усім духовним життям) потрапило в царину адміністративних методів управління партії та держави, фактичної відсутності свободи творчості.

Отже, можна зробити узагальнюючий висновок, що культурна сфера України перебувала під всеохоплюючим контролем тоталітарної системи, яка гальмувала її вільний розвиток. Більшовицька влада шляхом регламентації творчого життя, створенням системи цензурних органів вже на початку 20-х років повела послідовний наступ на українську культуру, а починаючи з 30-х років, з створенням різноманітних спілок на платформі соцреалізму і “колективізацією” творчої праці вільний розвиток культурного життя України взагалі внеможливився.

---

[1] Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1960. – Т. 1. – С.48.

[2] Там само.

[3] Луцький Ю. Комуністична партійність – основний принцип радянського мистецтва. – К.,1964. – С.48.

[4] Центральний Державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1, оп.20, спр.747, арк.40.

[5] Известия ЦК РКП(б). – 1925. – № 25 – 26. – С.9.

[6] Культурне будівництво... – С. 316.

[7] Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія. 1917 – 1933. – Б/м.,1959. – С.219.

[8] ЦДАГО України. Ф.1, оп.20, спр. 2259, арк.7.

[9] Там само. Арк.65.

[10] Культурне будівництво... – С.351.

[11] Історія української літератури. – К., 1988. – Т.2. – С.30.

[12] Ваплітянський збірник. – Едмонтон, 1977. – С.255.

[13] Культура й побут. – 1925. – № 17.

[14] Забужко О. Дві культури. – К., 1990. – С.26.

[15] Хвильовий М. Камо грядеши. – Х., 1925. – С.60.

[16] Вісті ВУЦВК. – 1925. – 22 квітня.

[17] Скрипник М. Наша літературна дійсність // Критика. – 1928. – №2. – С.5.

[18] Цит.за: Забужко О. Ще раз про дві культури // Літературна панорама. – 1990. – Вип.5. – С.49.

[19] Ваплітянський збірник. – Едмонтон, 1977. – С.40.

[20] Чапленко В. Пропащі сили. Українське письменництво під комуністичним режимом. /1920 – 1933/. – Вінніпег, 1960 – С.47.

[21] Сталін Й. Твори. – К., 1948. – Т.8. – С.150.

[22] Культурне будівництво... – С.573.

[23] Скрипник М. На герць. Мистецькі фронти на Україні за постановою ЦК. – Х., 1932. – С.64 – 65.

Неоніла КРАСНОЖОН
Переяслав-Хмельницький

РУСИФІКАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ (1944 – 1953)

У повоєнні роки Україна у складі СРСР була унітарною республікою, в її кордонах не було ніяких національно-територіальних утворень, проте етнічність населення була різноманітна. За результатами Всесоюзного перепису населення 1959 року в Україні проживало (у млн.чол.): 7,091 росіян, 0,8403 євреїв, 0,3633 поляків, 0,291 білорусів, 0,242 молдаван, 0,219 болгар. Менш чисельними (від 10 до 100 тисяч чоловік) були етнічні групи: вірмен, греків, татар, гагаузів, чувашів, мордовців, литовців, казахів, циганів та представників інших національностей[1].

Законом права жодної із етнічних груп не були захищені у Союзі, де всі були однакові – радянські. Лише росіяни, возвеличені Сталіним "першими серед рівних", "найвизначнішою нацією серед усіх націй", "провідною силою Радянського Союзу"[2], мали переваги у всіх сферах суспільного життя, а етнокультурні, релігійні, мовні та освітні особливості всіх інших національностей ігнорувались державою, як ігнорувалися права "унітарних" українців. Відсутність реальної турботи про національні інтереси і потреби підмінялися жорсткою системою інтернаціонального (а, точніше, безнаціонального, космополітичного) виховання у всіх ланках освітньої системи. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз даної проблеми, звернемо увагу на русифікацію загальноосвітніх шкіл національних неросійських меншин.

На початку 30-х років в Україні діяла струнка система таких шкіл, яка нараховувала 2025 учбових закладів. Серед них: німецьких шкіл – 628, єврейських – 786, польських – 381, молдавських – 16, татарських – 8, ассірійських – 2[3]. Незважаючи на те, що існувала нагальна потреба в їх подальшому розвитку, в середині 30-х років національна політика адміністративно-командної системи набирала потворних форм: закриття, обмеження можливостей національних шкіл супроводжувалось фабрикацією міфічних справ проти організаторів освіти для національних меншин, окремих педагогічних колективів національних шкіл. У кінці 30-х років (1938р.) національні школи в Україні були остаточно розгромлені. Постановами вищого політичного керівництва України, уряду республіки, Наркомосу УРСР вони були реорганізовані, що означало на практиці їх повну ліквідацію. Окремі національні школи, що збереглися в різних регіонах республіки, не користувалися підтримкою з боку держави і, звичайно, не могли суттєво вплинути на стан освіти для національних меншин[4].

У післявоєнний час в Україні панував сталінський тоталітаризм, що в другій половині 40-х на початку 50-х років досяг свого апогею. Республіка знаходилася у лещатах скрутних політичних, економічних, духовних, соціальних, моральних відносин, а національні неросійські меншини перебували під тяжким пресом тоталітарної ідеології. Радянська освітня система базувалася на принципах марксизму-ленінізму; утверджувався культ російської мови, культури, ідеї російського народу як "старшого брата", що формувало в свідомості неросійських учнів національний нігілізм, почуття національної меншовартості, провінційності і неминуче призводило до відчуження від моралі, культури, духовності рідного народу.

Серед архівних матеріалів збереглися відомості про національний склад учнів та їх мови навчання по школах УРСР на початок 1945/46 н.р. і, хоча ці відомості включали дані лише міст та міських поселень і не містили в собі даних Рівенської, Ізмаїльської, Миколаївської та Херсонської областей, з них є підстави зробити певні висновки. Із 64660 євреїв не навчалися рідною мовою 53543 учні (82,81%), із 1106 білорусів – 1031 учень (93,22%), із 1768 татар – 1677 учнів (94,85%), а також не навчалися на рідній мові 7931 учень польської національності (50,42%), 788 вірмен (84,91%), 508 молдаван (31,61%), 94 циганів (100%), 54 чехів (94,74%), 34 ассірійців (100%), 58 китайців (100%) та 2774 учнів інших національних меншин (93,75%). Таким чином, взагалі 76,98% учнів національних меншин неросійської національності були позбавлені можливості і права громадянина СРСР, у відповідності із статтею 121 Конституції СРСР, навчатися рідною мовою, в той час , як росіянам було забезпечене це право майже стовідсотково (із 389425 російських учнів 363007 (93,22%) навчалися російською мовою)[5]. У наступні роки статистичне управління Міністерства освіти УРСР подібні дані не наводило у зв'язку з ростом сумної цифри.

У цих відомостях не вказано про учнів німецької національності, тисячі сімей якої було департовано в Сибір, Казахстан, чимало замордовано у канцтаборах. Багато німців рятувалося тим, що не визнавали себе німцями, а словаками, чехами, українцями. У 1937 році на території України проживало 402 тис. німців, а згідно перепису 1959 року такої національності на Україні не зазначали[6]. Таким чином, у повоєнні роки німці (як і багато інших національностей) втратили не лише свої народні школи, але й свою

© Н.Красножон, 2000

національну приналежність та ідентичність. Траплялось і так, що в селах, де ще більш-менш проживало німецьке населення, у школах вводилось вивчення іноземної мови не німецької, а англійської чи французької. Цьому сприяли місцеві органи влади[7].

Внаслідок денаціоналізаторської політики у 1946/47 н.р. в УРСР працювало лише 294 школи з неукраїнською і неросійською мовою навчання, з них: початкових 209 (71%), семирічних – 75 (25,6%), середніх – 10 (3,4%)[8]. Отже 71% національних неросійських шкіл були початковими, тобто учні, закінчивши чотири класи, далі навчатися рідною мовою не мали змоги і продовжували навчання в російській, в кращому випадку в українській школі, що ставало однією з причин непрестижності і безперспективності шкіл неросійських національних меншин.

З кожним роком мережа шкіл для неросійських національностей зменшувалася, тоді як російські невпинно зростали. Менше чим за два післявоєнні роки (1945 – 1947) закрили 14 узбецьких шкіл, в яких на початку 1945/46 н.р. було 771 учень, дві туркменські на 75 учнівських місць, вірменську, в якій вивчав рідну мову 51 учень[9]. Із 13 румунських шкіл, в яких у 1947/48 н.р. навчалося 2816 учнів[10], у 1949/50 н.р. – 2384 учні[11], у 1950/51 н.р. – 2380 учнів, а вже на початок 1952/53 н.р. не залишилось жодної школи з такою мовою навчання. Відразу після війни в Україні працювало 120 шкіл з угорською мовою навчання, у 1947/48 н.р. – 101[12], а у 1952/53 н.р. їх залишилось 98, в яких навчалося 17118 учнів[13]. Через рік, у 1953/54 н.р., у цих школах навчалося 16437 учнів[14], тобто на 681 менше, ніж у попередньому році. Зросла мережа лише молдавських шкіл: із 166 у 1947/48 н.р. до 173 у 1953/54 н.р.[15]

Серед учнівської молоді національних меншин одним з численних етносів були євреї. Із 786 єврейських шкіл, які розвивалися в Україні на початку 30-х років, після війни працювала лише одна, в якій навчалося 833 учні[16]. У 1947/48 н.р. її реорганізували у російсько-єврейську, в якій єврейською стало навчатися лише 95 учнів[17], а в 1949/50 н.р. у звітах Міністерства освіти УРСР такої мови навчання, як єврейська, вже не значилося.

На початку 1945/46 н.р. лише на Львівщині працювало 48 шкіл з польською мовою навчання, з яких 21 – початкова, 17 – семирічних і 10 – середніх.

До кінця 40-х років залишилось лише 6 польських шкіл, а кількість учнів у них з кожним роком зменшувалась значними темпами: у 1949/50 н.р. у них навчалося 3293 учні[18], а на початок 1953/54 н.р. – 2203 учні[19].

На чорному тлі національної освітньої картини Української республіки процвітали російськомовні школи, зростаючи з кожним роком. У 1947/48 н.р. працювало 2632 російські школи[20], що становило 9,06% всіх загальноосвітніх шкіл, а до початку 1953/54 н.р. їх мережа зросла до 2941 (10,33%)[21]. Половина шкіл з російською мовою навчання були повні середні школи[22], тому й відсоток учнів у них був значно більшим. Так, у 1947/48 н.р. російською мовою навчалося 958117 учнів[23], що становило 17,54% всіх учнів України, а на початок 1953/54 н.р. контингент російських учнів збільшився до 1263152[24], що становило 21,77% і не відбивало національного складу учнів.

Зменшення кількісних показників як мережі шкіл, так і учнів в неросійських і неукраїнських школах на фоні розгортання російськомовних шкіл та стрімкого збільшення учнів, що навчалися російською мовою, підтверджують проросійську національну політику – політику русифікації та денаціоналізації національних українців меншин, які компактними групами проживали на території України. Звужуючи мережу національних неросійських шкіл, органи влади зменшили на свою користь "фронт боротьби" і зосередили зусилля на ідейно-політичному змісті навчально-виховного процесу.

За наказом Міністерства освіти УРСР від 15 лютого 1947 року в школах з неукраїнською і неросійською мовою навчання перевідні іспити проводились з рідної і російської мови, а екзамени на атестат зрілості з рідної мови і літератури – тільки письмовий, з української – тільки усний, а з російської – і усний, і письмовий[25]. Перевагу російської мови у національному шкільництві можна простежити, переглянувши шкільні навчальні плани, до яких на 1954/55 н.р. були внесені зміни, згідно яких у школах з неросійською і неукраїнською мовою навчання "для того, щоб учні цих шкіл добре оволоділи російською мовою, у плані передбачено вивчення російської мови розпочати з першого класу, для чого виділяється 3 години на тиждень за рахунок відповідного зменшення годин рідної мови, крім того збільшено на одну годину в тиждень російської мови і літератури у 8 – 9-тих класах за рахунок годин рідної мови". Українська мова і література в цих школах взагалі не вивчалась. У 5 – 7-тих класах на вивчення російської мови відводилося на одну годину на тиждень більше, ніж на рідну мову, а у старших, 8 – 10 класах, годин російської мови і літератури було удвічі більше. Ці школи цілком можна було назвати не неросійськими і неукраїнськими, а – російськими (*підкреслено авт.*). У школах національних меншин у 5 – 10-тих класах на російську мову і літературу було виділено на одну годину на тиждень більше, ніж на російську мову і літературу в школах з російською мовою навчання![26]

У наказі Міністерства освіти УРСР від 23 квітня 1947 року "Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з неросійською та неукраїнською мовою навчання" наголошувалося, що робота в цих школах часто ведеться на низькому ідейно-політичному рівні, обминаються питання атеїстичного виховання, облВНО та інститутів вдосконалення вчителів зовсім недостатньо працюють над вихованням та підвищенням ідейно-політичного рівня вчителів, директорів і завідуючих шкіл з неросійською і неукраїнською мовою навчання, тому Колегії Міністерства освіти УРСР наказувалось забезпечити систематичну роботу по підвищенню ідейно-політичного і фахового рівня вчителів цих шкіл, організувати вивчення всіма вчителями, директорами, завідуючими шкіл біографій В.І.Леніна та Й.В.Сталіна, “Короткого курсу історії ВКП(б)” та творів класиків марксизму-ленінізму[27].

Здійснюючи освітньо-виховну політику партії, вся учнівська молодь залучалась до піонерських та комсомольських організацій, визначальним виховним фактором яких були комуністична заполітизованість та заідеологізованість різних національностей із шкільних років. Добитися визнання особливої ролі російського народу та його культури, а, отже, змиритися з меншовартістю інших народів та їх культур, зобов’язані були і учні, і вчителі. В одному з чергових наказів Міністерства освіти УРСР від 31 грудня 1951 року “Про стан і заходи поліпшення навчально-виховної роботи в школах УРСР з неукраїнською і неросійською мовами навчання” зазначалося: “Забезпечити в усіх школах з неросійською і неукраїнською мовою навчання систематичну роботу гуртків по вивченню вчителями цих шкіл російської мови (*підкреслено авт.*), поставити в обов’язок районних відділів народної освіти поліпшити керівництво й контроль за навчально-виховною роботою, звернувши увагу на перебудову мов у світлі сталінського вчення про мову[28].

Замовчувалося і заборонялося пізнання учнями сутності і особливостей свого національного розвитку. Суворо переслідувалося прагнення передових учителів пробуджувати в учнів глибокий патріотизм, формувати національну свідомість, національний характер, світогляд. Робота вчителя і поведінка учня знаходилися під постійним контролем відповідних органів радянської влади. На духовному світі шкільного молодого покоління післявоєнного періоду особливо негативно позначалося нехтування національними аспектами на користь російських, постійно прогресуюче форсування інтернаціонального виховання, суть якого полягала в русифікації народів СРСР. Радянська освітня система спричиняла відчуження молоді від національних традицій, родинних коренів, послаблювала зв’язки між поколіннями. Етнічне середовище, в якому мало перебувати, жити повнокровним життям молоде покоління, стиралося й руйнувалося. Ігнорування національної приналежності учня, нав’язування з раннього віку мови, культури й духовності “старшого брата” – російського народу – спричиняли гальмування творчого потенціалу підростаючих поколінь, формуванню в них байдужості до рідної мови й культури.

---

[1] Итоги Всесоюзной переписи населения 1959г.: Украинская ССР. – М., 1963 – С. 168.

[2] СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях. – Вильнюс-Москва, 1989. – Ч. 1. – С. 94.

[3] Більшовик України. – 1931. – № 12. – С. 26.

[4] Войналович О.О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917 – 1938 рр.) – Автореферат дис… канд.педагог.наук. – К., 1993. – С. 18.

[5] Відсоткові підрахунки автора на основі даних Центрального державного архіву вищих органів державної влади та органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 81. – Арк. 233.

[6] Романцов В.О.Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945 – 1990 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 40.

[7] Куля Федір. Німецькі школи на Закарпатті. – Ужгород, 1998. – С. 20.

[8] Відсоткові підрахунки автора на основі даних, вміщених в “Збірнику наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР”. – 1947. – № 6. – С. 17.

[9] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 81. – Арк. 60.

[10] Там само. – Спр. 269. – Арк. 1.

[11] Там само. – Спр. 593. – Арк. 1.

[12] Там само. – Спр. 940. – Арк. 1.

[13] Там само. – Спр. 1241. – Арк. 38.

[14] Там само. – Спр. 1456. – Арк. 1.

[15] Там само.

[16] Там само. – Спр. 81. – Арк. 60.

[17] Там само. – Спр. 269. – Арк. 1.

[18] Там само. – Спр. 593. – Арк. 1.

[19] Там само. – Спр. 1456. – Арк. 1.

[20] Там само. – Спр. 269. – Арк. 1.

[21] Там само. – Спр. 1456. – Арк. 1

[22] Там само.

[23] Там само. – Спр. 269. – Арк. 1.

[24] Там само. – Спр. 1456. – Арк. 1.

[25] Там само. – Спр. 269. – Арк. 1.

[26] Там само. – Спр. 593. – Арк. 1.

[27] Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1947. – № 6. – С. 17 – 18.

[28] Там само. – 1952. – № 2. – С. 15 – 16.

Володимир ПЕТРОВСЬКИЙ, Наталія ТЕРЕС
Харків – Київ

ЕТНОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ЯК СУТТЄВИЙ ФАКТОР СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

(західні інтерпретації)

Поява на території колишнього Радянського Союзу низки незалежних держав не полегшила процес пошуків істини "пост-совєтологічною" наукою, яка тепер домагається відповідей на питання, пов'язані з функціонуванням соціальних спільнот в транзитивній ситуації. В той час, коли українські та російські історики по-різному відповідають на важке для них питання, хто такі українці і коли вони виникли[1], західним вченим доводиться ревізувати усталені погляди на минуле, аналізувати незвичні соціологічні дані, особисто спілкуватися з представниками російського та українського етносу, щоб бодай схематично окреслити деякі принципові висновки.

Вже 3 червня 1992 року професор Ф.Фукуяма – автор бестселлеру "Кінець історії і остання людина", консультант РАНД – корпорації у Вашінгтоні виступив з доповіддю, в якій пролунала тривога щодо можливої позиції України в етнополітичних питаннях (цей неспокій виявився хибним, але на той час зрозуміти тривогу Ф.Фукуями можна – *В.П., Н.Т.*). Він попереджав: якщо українці будуть визначати громадянські права й просвітницьку політику в толерантних формах і методах, надаючи громадянство згідно місця проживання, то вони виживуть. Націоналізм, стверджував Ф. Фукуяма, після падіння системи комунізму може бути корисним, але громадяни не побажають жити в більш національно визначеному суспільстві, віддаючи перевагу ліберальному[2].

Більшість зарубіжних експертів давно помітила, що національні історії в Україні, Білорусі чітко відмежовувалися від традиційно русофільської історіографії, прославляючи "золотий вік" перед настанням насильницької інкорпорації до російської сфери впливу. Саме таким чином автори намагалися показати, що український та білоруський народи – не автократи й не азіати російського типу, а демократичні нації з європейською орієнтацією. Звичайно, можна згодитися з західними колегами, що білорусам це робити було важче (хроніка Полоцької Русі виявилась спаленою в XVI столітті, а вплив козацької психології тут не розповсюджувався), бо Україна мала корпус історичних міфів, які здатні підтримати дії по створенню нації – держави[3].

Добре відомо, що ні в Росії, ні в Україні до початку 90-х років XX століття не існувало чіткої національної ідентичності титульних націй (у більшості жителів), а етап їх самостійного існування саме це завдання й поставив. Західні спеціалісти з національних проблем переконані, що формування національної ідентичності залежить від багатьох факторів, в першу чергу – від наявних історичних тенденцій і характеру правлячих еліт[4]. На думку Р. Кайзера, висловлену в 1994 році, українська ідентичність взагалі не більше, ніж еластично визначена спільність інтересів[5].

Як зазначав професор Ратгерського університету Д.Головінський, розроблені в XIX столітті І.Вороновим, І.Снєжневським, М.Костомаровим основи "психології націй", О.О.Потебнею – етнопсихологічної характеристики націй допомогли обгрунтувати психологічну різницю між росіянами та українцями з наукового погляду. Довівши, що на еволюцію етнопсихогенезу націй впливають чотири фактори (біологічний, екологічний, історико-культурний та соціально-економічний), в подальшому не лише О.Янів, але й інші дослідники намагалися в основному протиставити особистісний дух українців і общинний склад життя росіян як цілковиті антиподи[6].

Контакти росіян та українців протягом сотень років показали, що різницю між обома народами неможливо ліквідувати, незважаючи на подібність мови, спільності релігії, навіть династичних прав[7]. Для багатьох це неприємний факт, бо конфліктна українсько-російська база знаходиться саме в сфері культури. І якщо обидві країни, попереджає Е.Л.Кінан, будуть діяти згідно національних міфів, хаос неминучий[8]. До того ж, вважає Ф.Сисин, росіяни до переосмислення історичних стосунків з Україною до цього часу не готові[9].

Фактично мова йде про поширення в нових державах ідей націоналізму. Недарма професор університету Мічігану Д.Ілі підкреслював: теорія та історіографія націоналізму є невичерпним джерелом для серйозної академічної думки, наукових праць та досліджень[10]. Як зазначив Е. Вілсон (і підтвердив рецензент його книги Г.Гаусманн), націоналізм в Росії та Україні виникав майже виключно в кризові

© В.Петровський, Н.Терес, 2000

періоди[11], тому не випадково суспільства знову зустрічаються з цим явищем сьогодні. Необхідно додати, що характеристики націоналізму часто даються як американськими, так і європейськими вченими в надто зневажливому дусі. Нерідко до цього поняття додають епітети типу: згубний, ірраціональний, небезпечний, а К. К.О'Брайєн описав націоналізм як "конгломерат емоцій". Однак ні захоплення націоналізмом, ні його демонізація не повинні, з погляду Л.Донскіса, затьмарювати головне завдання вчених: вияснення причин, які викликають суттєву інструментальну функцію націоналізму в сучасній свідомості і соціальній реальності[12].

Ще на початку 80-х років XX ст. такі дослідники, як М.Д.Соудер, Ш.Л.Вулчік показали, що в СФРЮ, СРР, НРА впливові течії націоналізму владно стимулювали незалежну зовнішню політику, а НДР через відсутність опори режиму в народному націоналізмі, національної ідентичності трималися лише завдяки підтримці СРСР. Тому, що Україна довго не мала державності, націоналісти, стверджує випускник Канзаського університету М.Нордберг, поставили мету: показати, що українці – нація, цілком окремішна від російської. Зовсім не випадково восени 1993 р. Міністерство освіти України планувало ввести у вищих навчальних закладах курс наукового націоналізму. Українська реальність 90-х років виключала подібні наміри. Професор університету в Кельні Г.Зімон слушно схиляється до думки, що не існує, напевне, іншої нації з такою різноманітністю демографічних, конфесійних і соціально-економічних протилежностей, як українська[13]. І на референдумі 1 грудня 1991 р. за незалежність голосувала не українська нація, підкреслює професор О.Мотиль, а жителі української території, які можуть з часом конституюватися в якості справжньої нації. Бо коли б вони на той момент вже були нею, то вибрали б президентом не колишнього організатора "політичних дискотек" 1984 р., на яких вивчалася теорія та практика "розвинутого соціалізму", а В.Чорновола або Л.Лук'яненка[14].

Колишній радник Міністерства оборони України в 1992 – 1993 роках, генерал-майор армії США М.Г.Кравців мав підстави говорити про занадто строкату етнополітичну карту республіки. Якщо в Галичині знаходиться ядро етнонаціоналізму та ультранаціоналізму, то Східна Україна тільки після трагедій Чорнобиля та Афганістану почала змінювати свій погляд на існуючу радянську супердержаву і ненависний раніше Захід. Втім, М.Г.Кравців перебільшував масштаби внутрішньої нестабільності в тодішній Україні: небезпека дезінтеграції, можливість інтервенції чи загрози вторгнення з боку Росії у зв'язку з розривом відносин між Західною та Східною Україною, денаціоналізація української еліти[15].

Не менш категорично висловлюється Й.Гайдук (Гейдельберг): якщо на Заході України домінують націоналістичні і проєвропейські настрої, то на Сході та Півдні – прокомуністичні й проросійські. Рівень національної свідомості жителів Сходу й Півдня нагадує їй колоніальну модель, в той час як на заході структура й психологія нації відповідає начебто сучасним стандартам[16].

Згідно даних наукового співробітника Бірмінгемського університету Т.Кузьо, в 1993 році 79% західних українців вбачали неминучість конфлікту з Росією, в той час як у Донбасі й Криму такі погляди поділяли 18% опитаних. А Союз офіцерів України навіть вимагав від Ради Безпеки ООН обговорення антиукраїнської політики Росії, виведення російських військ з території республіки[17].

В реальності розколу України не відбулося, а стосунки між росіянами та українцями набрали характеру регіонального співробітництва. Тому Д.Арель і Е.Вілсон в радіопередачі від 19 серпня 1994 р. висунули гіпотезу, що Україна не зустрілася з етнічними конфліктами в основному через спільну позицію українців – русофонів і етнічних росіян стосовно принципових політичних та соціально-економічних питань. В результаті, пише професор Колумбійського університету Д.Майєр, російські та українські політики, наприклад, у Донбасі, повинні були для завоювання голосів на виборах витримувати центристську лінію, яка стала близькою більшості змішаного населення[18].

Взагалі західні теоретики націоналізму пропонують своє бачення відносин між етносами. Вони стверджують, що в багатонаціональних країнах вони розвиваються в рамках, які визначаються трьома комплексними факторами: структурою етнічної різниці, особливостями політичних взаємин між етносами і соціальним визнанням етнічної різниці. Експерти виводять чотири типи структур етнічного плюралізму: домінантний плюралізм (Росія, Індія), біполярний (колишня ЧССР, Бельгія), комплексний (колишня Югославія, Ліван), етнорегіональний (Британія, Канада, Іспанія)[19]. На нашу думку, Україна скоріше відноситься до другого різновиду – біполярного етнічного плюралізму. Тому Т.Кузьо має рацію, коли твердить: Україна фактично залишається російсько-українською державою, в якій пост-радянська еліта намагається будувати сучасне суспільство й націю на базі минулих досягнень, надавши їм інший зміст[20]. Коли експерт з національних проблем П.А.Гоубл (США) відкидав думку Р.Еванза щодо небезпеки окупації України збройними силами Росії на протягом шести місяців лише неможливістю призову достатньої кількості солдатів в армію федералів та нестачею грошей у бюджеті[21], то насправді причина була інша. Адже сьогодні українська та російська армії в принципі не можуть зустрітися на полі бою як супротивники, і саме через небажання більшості проливати кров – якщо й не братську, то сусідську.

Чисто етнічні протиріччя між двома народами якщо й існують, то переважно на побутовому, ментальному рівні. Скоріше, вважає старший науковий співробітник фонду Карнегі з міжнародного миру Ш.Гарнет, вони пов’язані з різним ставленням до національно орієнтованих реформ і інтеграційної політики держави. Ця полярність у поглядах частково співпадає і посилюється етнічно-територіальними межами (приміром, великі соціалістичні, субсидовані з боку держави підприємства та шахти в основному розташовані в російському й русифікованому Донбасі). Небезпека зовсім не в тому, підкреслює Ш.Гарнет, що росіяни та українці не можуть проживати разом, а більше в конфліктності економічних і політичних інтересів, які політизують етнічність, привносячи етнічний вимір до внутрішньої кризи. Такі розходження не можуть вирішуватися тріумфом якоїсь однієї сторони, тим більше, що вони ще й визначають рівень українсько-російських міждержавних відносин[22]. Якщо відбувається їх загострення, то, як правило, через посилення в Російській федерації позицій представників статичного націоналізму (вважають росіянами не лише суто етнічних росіян, але й російськомовних громадян інших націй, а кордонами Росії – “історичні” кордони колишньої імперії Романових) і націонал-патріотів – коаліцію так званих червоно-коричневих. Останні не виключають використання сили при відновленні Російсько-радянської імперії і захисту інтересів російської меншини поза межами Росії. Однак, з погляду більшості західних аналітиків, тріумф у Росії агресивного, шовіністичного, імперіалістичного типу націоналізму сумнівний[23].

Україна, зауважує помічник професора політології в університеті Південного Іллінойсу С.Шульмен, зіштовхнулася з завданням об’єднання “біполярного” суспільства в щільно згуртоване, зі сформованою національною ідентичністю, щоб позбавитись від комплексу “двох Україн”. Але потрібно мати на увазі, наголошує М.Льові, що в національних рухах нероздільно змішалося краще й гірше, виникла ксенофобія, нетерпимість, воскресіння колишньої національної ворожнечі, ненависть до “традиційного супротивника”, зростання авторитарних і неофашистських тенденцій. Вищеперелічені явища проявляються в Україні у дещо пом’якшеній формі, але ж факт: багато жителів Львова впевнені, що Росія – імперський гнобитель, населення Донбасу – безнадійно хвора нація. Західна Україна вважає російську культуру чужою, а Східна відчуває її ближчою до себе, ніж західноєвропейську. На думку західних українців, зв’язки з Росією зменшують рівень лояльності українців до своєї держави, в той час коли східні українці впевнені в протилежному: прихильність росіян в Україні до державності підвищиться, якщо російсько-українська інтеграція нарощуватиме темпи. Фактично для жителів Західної України найбільш важлива соборність, а для громадян Півдня та Сходу – регіональна децентралізація[24].

Що стосується побоювань щодо неминучого сепаратизму й непокірності російської меншини в Україні, то вони виявилися перебільшеними. Згідно теоретичних припущень Р.Брабейкера, імовірність розповсюдження серед національних меншин ідей регіоналізму чи сепаратизму залежить від взаємодії трьох факторів: поведінки самої меншини, рівня розвитку національної свідомості населення на даній території та ставлення до проблем меншини її історичної Батьківщини. У свою чергу, Д.Коуклей відмічав характерну тенденцію у відносинах між націями: якщо меншина більш суміжна до титульної нації (“господаря суспільства” – за його виразом), то імовірність взаємного недовір’я значно зменшується. Стосовно становища в Україні викладач Норвезької військової академії Т.Бакволл наводить такі дані 1993 року: лише 11,1% росіян, що тут проживають, не виключали можливість етнічного конфлікту, зате 38% заявляли: міжнаціональні стосунки в Україні складаються більш сприятливо, ніж у Росії[25].

Взагалі для України неможливе копіювання поведінки прибалтійських народів, для яких ключовим компонентом політики незалежності кінця XX ст. був фундаментальний антирусизм[26]. Тому не дивно, що, маючи в Естонії 30,3%, а в Латвії – навіть 34% росіян (нагадуємо: в Україні росіяни складали 22,1% населення), титульні нації просунулися тут далеко вперед у державному й національному будівництві, базуючись на етно-культурних пріоритетах. В Україні статус росіян неможливо кваліфікувати ні терміном “імперська меншина”, ні “новою діаспорою”. На думку Ю.Шевчука, росіян в якості меншини визначають такі показники: як расова і (або) етнічна група, що відрізняється від чисельно домінуючої; як расова і (або) етнічна група, що відрізняється від політично переважаючої української більшості; як мовна група, менша від української; як культурна спільнота і релігійна група. Існує єдине пояснення, чому, незважаючи на незначну у порівнянні з Прибалтикою чисельність, російська меншина займає непропорційно значне місце в Україні – відсутність монолітності всередині українського суспільства, про що вже говорилося вище. Вона, як відомо, поширюється на всі сфери державницької складової: соціальну, релігійну, культурну, лінгвістичну, ідеологічну. Відносно ж боротьби регіональних еліт Донбасу та Криму за подвійне українсько-російське громадянство, то вона не має нічого спільного з боротьбою за права меншин чи протестом проти українізації етнічних росіян. Насправді воно потрібне місцевим елітам, щоб одержати більше влади, ефективніше чинити опір спробам Києва до централізації управління, мобілізувати виборців під вигідним гаслом[27].

Характерний висновок було зроблено у травні 1992 року на організованій інститутом Кеннана і державним університетом Мічігану конференції, присвяченій становищу російської меншини в країнах СНД. Спираючись на результати опитування 6500 росіян, проведеного в серпні-вересні 1991 року в 16 неросійських регіонах, учасники констатували, що росіяни раптом стали лояльними до національних урядів, бо не мали кращої перспективи на майбутнє, а 90% з них взагалі не збиралися брати ніякої участі в політиці (крім росіян у Прибалтиці)[28].

Через кілька років ситуація, однак, змінилася, і професор Мічіганського університету В.Шлапентох (колишній старший науковий співробітник Московського соціологічного інституту) у грудні 1998 дійшов висновку, що 43% росіян підтримували гасло 1881 року – “Росія для росіян” (ще в 1913 році його пропагував О.Куропаткін – колишній військовий міністр), а в лютому 1999 чверть росіян відчувала симпатію до російських нацистів[29].

Президент асоціації по вивченню націоналізму Я.Бреммер обстоює тезу, що, за іронією долі, довгострокова перспектива асиміляції в країнах СНД стала значно реальнішою, ніж це мало місце в СРСР. В основі логіки відносин “пострадянський центр-периферія” тепер знаходиться неоросійський імперіалізм етнонаціоналістичного характеру. Пост-радянські росіяни повертаються, таким чином, до практики царських часів, розглядаючи ідею асиміляції інших народів не на базі зверхнаціональної ідеї, а російсько-національної. Така практика вірогідна, хоча й утруднена, для українців та білорусів, а от перспективи її впровадження в Середній Азії, на Кавказі, в Прибалтиці виглядають більш зловісними[30].

Здається, це реакція на раптову втрату Росією своєї величі і значення, своєрідна компенсація (за теорією американського політолога А.Е.Сенна). Останній твердив, що найхарактернішими рисами свідомості жителів Центральної та Східної Європи є підвищена уразливість і духовна тендітність. У випадках, коли настає період масової депресії і відчаю, населення нерідко реагує на неприємні події схильністю до так званого політичного месіанізму (вираз Я.Л.Толмона) – типу ідеї “Третього Риму” в Росії або литовського – “Афіни Півночі”[31].

Як відомо, всі спроби створити в Україні автономну Донецько-Криворізьку та Новоросійську республіки закінчилися повним фіаско. У свою чергу, намагання частини українських лідерів зміцнити національну ідентичність посиленням пропаганди про російську небезпеку теж не спрацювали. На думку А.Стайна, для успіху подібних заходів в Україні невистачало всіх передумов. Дійсно, населення не було об’єднане думкою про зовнішню небезпеку, не існувало найменших ознак попередньої згуртованості суспільства щодо масштабу російської загрози, а еліта не мала ніякої змоги ініціювати й закріпити негативні стереотипи стосовно східного сусіда[32]. До того ж, за спостереженням українського політолога Ю.Калиновського, в Україні йде перехід від політизації етнічності до поміркованого нігілізму, тобто дистанціювання від політичних проблем[33].

Професор інституту європейської історії університету Майнца Р.А.Марк схиляється до типової для Заходу оцінки: суверенітет України через економічну залежність і зв’язки з інфраструктурою СНД ще довго залишатиметься обмеженим, тим більше, що значну частину населення таке становище не обтяжує. Тривале існування державної єдності українців та росіян створило такі структури й відносини, які ставлять в жорсткі рамки дієвість національного руху і визначають рівень незалежності України. Як проблема дефіциту національного розвитку, існує течія малоросійського менталітету – показник національної індиферентності до будь-якого способу концентрації свідомості через російську суспільну думку. Вказана вище структурна гетерогенність[34] і висвітлені в статті проблеми диктують необхідність терпляче й послідовно вирішувати головну мету українського державотворення – формування мультинаціональної спільності з забезпеченням прав і можливостей для всіх її громадян. Що ж стосується широко розповсюдженої думки про те, начебто шлях Росії до Європи пролягає через Україну, то вже згадуваний нами П.А.Гоубл має іншу думку. Він впевнений: на європейський простір Росія вийде скоріше через Білорусь[35]. Лише майбутнє може стати лакмусовим папірцем для цього несподіваного висновку.

---

[1] Karger A. Die Erdblast der Sowjetunion. Konfliktpotentiale in nichtrussischen Staaten der ehemaligen UdSSR. – Stuttgart etc. – 1995. – S. 52 – 53.

[2] Fukyama F. Comments on Nationalism and Democracy // Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy. – Baltimore; London. – 1994. – P. 27 – 28.

[3] Див. докл.: Myths and Nationhood. – London. – 1997. – 214 p.

[4] Sahm A. Political Culture and National Symbols: their Impact on the Belarusian Nation-Building Process // Nationalities Papers (New York). – 1999. – Vol. 27. – No. 4. – P. 649.

[5] Цит. за : Birch J. Ukraine – a Nation State or a State of Nations? // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). – 1996. – Vol. 21. – No. 1 – 2. – P. 119.

[6] Holowinsky J.Z., Pavlenko V.M. Ukrainian Psychology in Search of Identity and the new Dimensions in Ethnopsychology // The Ukrainian Quarterly (New York). – 1999 . – Vol. LX. – No. 1. – P. 7 – 20.

[7] Sysyn F. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). – 1992. – Vol. 17. – No.1 – 2. – P.154.

[8] Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // Критика. (Київ.) – 1999 – No. 1 – 2. – С.10.

[9] Сисин Ф. Вправи з політичної коректності // Критика. – 1999. – №9. – С. 28.

[10] Ethnic and Racial Studies (Routledge). – 1998. – Vol. 21. – No. 1 . – P. 166.

[11] Osteuropa (Stuttgart). – 1998. – H.4. – S. 418.

[12] Donskis L. Between Identity and Freedom: Mapping Nationalism in Twentieth-Century Lithuania // East European Politics and Societies (Berkeley). – 1999. – Vol. 13. – No.3 – P.499.

[13] Simon G. Die Unabhängigkeit der Ukraine als Folge der Anti-Revolution in Osteuropa// Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden. – 1993. – S. 378.
[14] Motyl A.J. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism // Patterns in Post-Soviet Leadership. – Boulder etc. – 1995. – P. 105, 111.
[15] Krawciw N.S.H. Ukrainian Perspectives on National Security and Ukrainian Military Doctrine // State Building and Military Power in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 135 – 138.
[16] Haiduk J. Die Besonderheiten der politischen Transformation in der Ukraine (1985 – 1993) // Rußland und die Ukraine nach dem Zerfall der Sowjetunion. – Berlin. – 1996. – S.211 – 218.
[17] Kuzio T. Ukrainian Civil – Military Relations and the Military Impact of the Ukrainian Economic Crisis // State Building and Military Power .. – P.165, 172.
[18] Meyer D.J. Why have Donbas Russians not ethnically Mobilized like Crimean Russians have? An Institutional // Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. – New York. – 1996. – P. 326 – 327.
[19] Див. докл.: The Politics of Multinational States. – New York. – 1999. – P. 291.
[20] Kuzio T. Ukraine: coming to Terms with the Soviet Legacy // Journal of Communist Studies and Transition Politics (Glasgow). – 1998. – Vol.14. – No. 4. – P.17.
[21] Goble P.A. CJS, Boom. Bah: The “Commonwealth” of Independent States // Soviet and Post-Soviet Russia in a World in Change. – Lanham etc. – 1994. – P. 197.
[22] Garnett Sh.W. The Sources and Conduct of Ukrainian nuclear Policy: November 1992 to January 1994 // The nuclear Challenge in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 127.
[23] Tuminez A.S. Russian Nationalism and the National Interest in Russian Foreign Policy // The Making of Foreign Policy in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 50 – 51, 60.
[24] Shulman S. National Integration and Foreign Policy in Multiethnic States // Nationalism and Ethnic Politics (London). – 1998. – Vol. 4. – No. 4. – P. 124 – 126; Löwy M. Fatherland or Mother Earth? Essays on the National Question. – London; Sterling. – 1998. – P. 66 – 67.
[25] Buckvoll T. Ukraine and European Security. – Washington. – 1997. – P. 25 – 26, 33.
[26] Misiunas R.J. National Identity and Foreign Policy in the Baltic States // The Legacy of History in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1994. – P. 99.
[27] Shevchuk Y.J. Citizenship in Ukraine: A western Perspective // State and Nation Building... – P. 353 – 354, 362 – 363.
[28] Acton T.A. Conference Report // Nationalitites Papers. – 1995. – Vol. 23. – No. 2. – P. 481 – 482.
[29] Shlapentokh V. Will Russia pass the Democratic Test in 2000? // The Washington Quarterly. – 1999. – Vol. 22. – N.3. – P.57.
[30] Bremmer J. Post-Soviet Nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States , new Polities: Building the Post-Soviet Nations. – Cambridge etc. – 1997. – P. 19 – 21.
[31] Donskis L. Between Identity and Freedom: Mapping Nationalism ... – P. 478.
[32] Див.: Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies (London). – 1998 . – Vol. 21. – No. 4. – P. 34.
[33] Калиновський Ю. Проблеми національної безпеки України з точки зору етнополітичних досліджень // Нова політика (Київ). – 1999. – № 5. – С.59.
[34] Mark R.A. Das Problem einer ukrainischen Nationalstaatsbildung im 20. Jahrhundert // Ukraine: Gegenwart und Geschichte... – S. 98 – 99.
[35] Goble P.A. CIS, Boom, Bah... – P. 203.

Наталія ІШУНІНА
Київ

ТОВАРИСТВО “УКРАЇНА - ФІНЛЯНДІЯ”: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

В Україні важливою ланкою міжнародних громадських зв’язків є діяльність двосторонніх товариств дружби із зарубіжними країнами, початок створення яких співпав з оголошенням Декларації про державний суверенітет. Ці нові українські громадські організації об’єднані у Федерацію товариств зв’язків із зарубіжними країнами, яка на сьогодні є однією з основних координаторів міжнародної громадської діяльності. Важливість створення і роботи таких громадських об’єднань засвідчена владними структурами нашої країни. Так, зокрема, 26 лютого 1999 року на Зустрічі міністра закордонних справ України Бориса Тарасюка з представниками товариств дружби – членів Федерації, було зазначено, що товариства зарекомендували себе як помітна сила народної дипломатії. Вони роблять відчутний внесок у розбудову міждержавних відносин України із зарубіжжям. Наявність таких організацій вказує на рівень демократизації та цивілізованості нашого суспільства.

В Україні, яка проголосила свою незалежність тільки у 1991 році, завжди існував потяг до нав’язування контактів з тими державами, які вже мали достатній досвід суверенного існування. Однією з таких країн є Фінляндська Республіка, яка має вже більше ніж 80-річну самостійну історію. Відносини між нашими країнами були традиційно добросусідськими, тому досить природнім і органічним став факт створення одним з перших серед українських товариств дружби наприкінці 1992 року саме Товариства “Україна – Фінляндія”.

Товариство “Україна – Фінляндія” було засновано 9 грудня 1992 року і зареєстроване Міністерством юстиції України 5 травня 1993 року[1]. З самого початку діяльності Товариства і до тепер його очолює проректор Національного Технічного Українського Університету “Київський Політехнічний Інститут”, професор Борис Циганок. Віце-президентом Товариства є відома перекладач фінської літератури, член Спілки перекладачів Фінляндії, представниця фінської діаспори в Україні Емма Лисецька.

Головна мета Товариства полягає у сприянні розвитку і зміцненню всебічного співробітництва і дружби між громадянами України та Фінляндії, взаємному ознайомленню з історією і культурними традиціями наших країн, досягненнями в галузі економіки, науки, культури, техніки, охорони навколишнього середовища, освіти і спорту. Товариство сприяє встановленню широкого діалогу між громадськістю України та Фінляндії, розвитку людських контактів та обмінів. Завданнями Товариства є також встановлення і розвиток зв’язків із організаціями, установами і окремими особами у Фінляндії, зацікавленими у поглибленні дружніх зв’язків з Україною; участь у спільних українсько-фінляндських заходах гуманітарного характеру; всебічне сприяння розширенню українсько-фінляндських ділових зв’язків, взаємному пошуку партнерів у сфері бізнесу, допомога у встановленні професійних контактів; сприяння вивченню і поширенню фінської мови в Україні та української у Фінляндії; підтримка у встановленні партнерських відносин між містами і областями України та Фінляндії, дружніх стосунків між органами місцевого самоврядування; сприяння контактам між підприємствами, установами, навчальними закладами, громадськими організаціями, сім’ями, приватними особами обох країн з питань, що відносяться до статутної діяльності Товариства; обмін з організаціями та окремими особами у Фінляндії інформаційними та культурно-освітніми матеріалами[2].

Товариство має всеукраїнський статус, тобто мережу місцевих осередків у 13 областях та містах України. Найбільш активно і стабільно працюють осередки в містах-побратимах фінських міст – Одесі, Запоріжжі, Ялті, Києві.

У Фінляндії партнером Товариства стало створене на півроку раніше Товариство “Фінляндія – Україна”, центральне правління якого знаходиться в місті Тампере. У 1993 році між Товариством “Україна – Фінляндія” та його фінляндським партнером було підписано Угоду про співробітництво, в якій зазначено, що співробітництво між товариствами здійснюватиметься на основі принципів незалежності, рівності, взаємної поваги, невтручання у внутрішні справи один одного, міжнародної солідарності, має позитивно впливати на розвиток дружніх відносин між Україною та Фінляндією, товариства сприятимуть проведенню у життя положень міжурядових угод, договорів та програм українсько-фінляндського співробітництва у галузях культури, науки, літератури, мистецтва, освіти та спорту, товариства спільно проводитимуть в Україні та у Фінляндії заходи по ознайомленню громадськості з життям та культурами обох народів – конференції, конгреси, семінари, симпозіуми, екологічні та благодійні акції, обмін делегаціями, мистецькими колективами, тургрупами представників громадськості, групами дітей на відпочинок[3].

© Н.Ішуніна, 2000

Найбільший внесок у продуктивний розвиток відносин між товариствами з фінського боку зробили багаторічний голова Товариства "Фінляндія – Україна" пан Пертті Палтіла, виконавчий директор пан Тимо Мустонен та заступник голови пан Віктор Підберезний.

Одним з перших заходів, до яких долучилось Товариство "Україна – Фінляндія", стали масштабні Дні України у Фінляндії, які відбулись з 9 по 14 травня 1994 року у чотирьох містах Фінляндії – Хельсінкі, Тампере, Оулу та Лахті. Під час Днів відбулися численні концерти українських артистів з Києва, Запоріжжя та Одеси, були розгорнуті фотовиставки, а також промислова виставка в Гельсінкі. Учасники Днів зустрічалися із лордом-мером столиці Фінляндії, представниками уряду та громадських організацій країни. Мистецтво українських артистів тепло сприймалось фінськими глядачами, користувалися популярністю й художні виставки. Делегація Товариства мала багато зустрічей з членами товариства-партнера, з прихильниками розвитку дружби і співробітництва між Фінляндією й Україною.

На відзначення визначних дат в історії дружньої Фінляндії Товариство провело низку заходів – зокрема, з нагоди Національного свята Фінляндії – Дня Незалежності відбулися дружні зустрічі, "круглі столи" з проблем українсько-фінляндських взаємин, в яких брали участь фінські дипломати, акредитовані в Україні, представники фінських фірм, які працюють на українському ринку, науковці, митці, студентська молодь.

У 1997 році разом із Посольством Фінляндії в Україні Товариство провело екологічну акцію – в містах України демонструвалась фотовиставка "Фінляндія – земля міріади озер". Оскільки за останніми підрахунками у Фінляндії знаходиться 187888 озер, екологія яких дбайливо охороняється, ця країна може поділитися своїм багатим природоохоронним досвідом з Україною, яка постраждала від багатьох екологічних катастроф, найстрашнішою з яких є Чорнобильська. Під час демонстрації виставки Україну відвідав відомий фінський еколог професор П.Севола, який виступав з лекціями про екологічну ситуацію у Фінляндії та про досвід природоохоронних заходів, які проводяться країною для збереження її навколишнього середовища. Акція була визнана важливим кроком до нав'язування українсько-фінського співробітництва в екологічній галузі. Непересічним залишається той факт, що фотовиставка була організована саме в рік 80-річчя Незалежності Фінляндії і, проїхавши всією Україною, дала уявлення багатьом українцям про сувору, але неповторну красу цієї північної країни[4].

Товариство долучається і до наукових розробок з проблем українсько-фінляндських взаємовідносин. Так, кандидатом історичних наук Віктором Пилипенком було здійснено видання надзвичайно цікавих наукових праць, які стосуються саме цієї проблематики. Про перші контакти України й Фінляндії у 1917 – 1918 рр. одразу ж після набуття Фінляндією незалежності розповідає книга "Україна в переломні часи" – спогади першого Посла Фінляндії в УНР Германа Ґуммеруса. Фінською мовою виданий курс лекцій з історії України для студентів Суомі. Побачив світ і збірник наукових статей "Україна – Фінляндія", де зроблено першу спробу об'єднати дослідження з різних галузей гуманітарних наук, дотичні до українсько-фінської проблематики. Саме з приводу виходу в світ цих видань і відбувся у грудні 1997 року "круглий стіл", на якому обговорювались проблеми історичних взаємозв'язків між нашими країнами і народами, адже Фінляндія була однією з небагатьох країн, що визнали Україну, як суверенну державу ще за часів УНР 1917 – 18 рр., і мали в Києві свої посольства. В "круглому столі" взяли участь викладачі і студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливої уваги заслуговує виступ професора Валентини Борисенко, яка ознайомила присутніх з видатною науково-культурною пам'яткою – альбомом українського етнографа Юрія Павловича, який на початку ХХ століття, перебуваючи у Фінляндії, робив пейзажні замальовки, малював архітектуру, одяг фінів.

27 – 28 травня 1999 року Товариство "Україна – Фінляндія" організувало Міжнародну конференцію "Калевала": фінський внесок до європейської духовності". Конференція була присвячена 150-річчю фінського національного епосу "Калевала", відомого на весь світ. Збірка фінського епосу (фінські народні пісні, руни) вперше була видана 1835 року зусиллями Еліоса Леннрота. Вона мала 32 руни, понад 12 тисяч рядків. Еліос Леннрот та його учні, серед яких виділяється Даніель Европеус, підготували та видали 1849 року нове видання "Калевали", яке мало вже 50 рун, 22 795 рядків та дійшло до наших днів. В Україні перекладачем "Калевали" був Євген Тимченко, який зробив переклад у 1901 році.

Конференція зробила відчутний внесок у розвиток українсько-фінляндських наукових зв'язків. З цікавими доповідями на конференції виступили др.Ейно Копонен з Гельсінського університету, представник Університету м.Тампере Мірва Маттіла, Паула Ясалмі-Крюгер з Університету м.Гамбурга, а також видатні українські філологи та перекладачі – член.-кор. НАН України Л.Непокупний, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка К.Тищенко, перекладач фінської літератури Е.Лисецька та інші.

При Товаристві "Україна – Фінляндія" створені і працюють курси фінської мови. Натхненниками створення курсів виступили президент Товариства професор Борис Циганок та видатний філолог, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтин Тищенко. Традицією стали відкриті заняття з фінської мови, в яких беруть участь курсанти та студенти, що вивчають фінську мову під керівництвом професора Тищенко у вузах м.Києва. Так, напередодні 82-ї річниці Незалежності Фінляндської Республіки такі заняття були проведені у Лінгвістичному музеї КНУ. Окрім курсантів, у заняттях взяли участь студенти Київського національного університету – географи та філологи Інституту міжнародних відносин при КНУ та НТУУ “КПІ” – лінгвісти й фахівці поліграфії. Учасники занять продемонстрували глибокі знання мови. Запрошені для участі в заході дійшли висновку, що фінська мова має перспективи в Україні: в молоді є бажання її вивчати. Товариство “Україна – Фінляндія” є чи не єдиним осередком в Україні, де створені курси фінської мови, це є надзвичайно перспективний напрямок роботи товариства. Ті, хто з різних причин виявив бажання вивчати фінську мову в подальшому стають членами Товариства. Залучаючи до своїх лав молодь, Товариство працює на перспективу.

Діяльність Товариства достатньо широко висвітлювалася в засобах масової інформації, як України, так і Фінляндії. В Україні роботу Товариства та його регіональних осередків висвітлювали такі газети, як “Київський вісник”, “Вісті з України”, “Український форум”, “Столиця”, “Независимость”, “Вечерняя Одесса” та інші. Репортажі про заходи, що проводило Товариство регулярно з’являлися в українських теле- та радіопрограмах. Фінські “масс медіа” також не обійшли увагою Товариство “Україна – Фінляндія”. Зокрема, фінська газета “ILTALEHTI” вмістила схвальні відгуки про його роботу[5].

Під час офіційного візиту у 1998 році тодішнього президента Фінляндії пана Мартті Ахттісаарі до України відбулася коротка зустріч пана Президента із головою Товариства “Україна-Фінляндія” професором Б.Циганком. Президент М.Ахттісаарі був зворушений тим фактом, що прихильники українсько-фінської дружби створили власну організацію, яка в міру своїх можливостей сприяє активізації розвитку добрих стосунків між нашими країнами.

Таким чином, діяльність Товариства “Україна – Фінляндія” можна визнати вагомою складовою частиною українсько-фінляндських міждержавних відносин.

---

[1] Поточний архів Товариства “Україна – Фінляндія”.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Там само.
[5] "Emma ja Natalija levittavat Suomi-tietoutta Ukrainassa” – “ILTALEHTI”, 6.9.1997.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Україна та Фінляндія: західні й східні впливи на історичний та культурний розвиток

Збірник наукових праць

Випуск 5

Художній редактор Л.Фещенко
Технічний редактор О.Каверіна
Коректор І.Матвєєва

Підписано до друку 26. 04. 2000. Формат 61x86/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 16,49
Тираж 300.

Видавництво “УНІСЕРВ”
03022, Київ, вул. Васильківська, 36